

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. Галунько, В. Шкарупа

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Херсон – 2007

Теорія держави і права: Навчальний посібник / Авт.-упоряд. В.В. Галуцько, В.К.Шкарупа; За заг. ред. В.К. Шкарупи – Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2007. – 280 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 8 від 25 січня 2007 р.)

Рецензенти: **Олефір В.І.**, доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Київського національного університету внутрішніх справ

Бородін І.Л., доктор юридичних наук, професор кафедри Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ

Сатула, О.О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри Херсонського державного педагогічного університету

Навчальний посібник містить курс лекцій з теорії держави і права, прочитаний студентам Херсонського юридичного інституту ХНУВС. В його основу покладено положення пріоритетності прав та свобод людини і громадянина, правової соціальної держави в якій будується громадянське суспільство. У ньому відповідно до навчальної програми освітньо-кваліфікаційного рівня “спеціаліст” викладено основні відомості теорії держави і права.

Рекомендовано студентам вищих навчальних закладів для поглибленого вивчення теорії держави і права, а також усім, хто цікавиться юриспруденцією.

© Галуцько В.В.,
Шкарупа В.К., 2007
© ХЮІ ХНУВС, 2007

Підготовлено до друку відділом організації наукової роботи
Херсонського юридичного інституту ХНУВС

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	8
Лекція 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОЗНАВСТВА ЯК ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ.....	10
1. Правознавство як наука, поняття, предмет	10
2. Функції правознавства.....	11
3. Система правових наук.....	12
4. Методи дослідження державно-правових явищ	13
Лекція 2. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	15
1. Предмет теорії держави і права	15
2. Теорія держави і права в системі суспільних наук.....	17
3. Роль та місце теорії держави і права в системі юридичних наук	18
4. Структура та функції теорії держави і права	20
5. Теорія держави і права як навчальна дисципліна.....	22
Лекція 3. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	24
1. Поняття та призначення методології	24
2. Методи науки держави і права	26
Лекція 4. СУСПІЛЬСТВО. ДЕРЖАВА. ПРАВО	31
1. Поняття суспільства і форми його організації.....	31
2. Поняття і призначення соціального регулювання, місце права в системі соціального регулювання	33
3. Держава і право в політичній системі суспільства.....	35
4. Поняття громадянського суспільства	38
Лекція 5. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ТА ШЛЯХИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ	40
1. Основні теорії виникнення держави	40
2. Загальна характеристика первісного суспільства.....	42
3. Передумови та умови виникнення держави.....	45
4. Основні шляхи виникнення держави.....	46
Лекція 6. ПОНЯТТЯ ОЗНАКИ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ.....	49
1. Поняття держави	49
2. Ознаки держави.....	50
3. Сутність держави	52
4. Держава і громадянське суспільство	53
Лекція 7. ТИПИ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ.....	57
1. Загальна характеристика типології держав	57

2. Історичні типи держав	58
3. Цивілізаційний підхід до типології держав.....	60
4. Поняття та зміст функцій держави.....	62
5. Охорона прав і свобод людини як основна функція держави.....	64
6. Форми здійснення функцій держави.....	68
ЛЕКЦІЯ 8. ФОРМИ ДЕРЖАВИ	70
1. Поняття форми держави та її структурні елементи.....	70
2. Поняття та види державного правління.....	71
3. Сутність та основні види державного устрою	74
4. Державний (політичний) режим.....	75
Лекція 9. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ	78
1. Поняття механізму держави, його структура.....	78
2. Поняття і ознаки державних органів.....	79
3. Види державних органів.....	79
4. Принципи організації та функціонування механізму держави.....	80
5. Державна служба.....	82
Лекція 10. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ	84
1. Соціологічні та політологічні концепції держави	84
2. Теорія соціально-правової держави	86
3. Тенденції розвитку соціально-правової держави в Україні	90
Лекція 11. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ПРАВА.....	93
1. Походження права.....	93
2. Поняття праворозуміння та його основні напрями	95
3. Легізм як тип праворозуміння: основні ідеї та принципи	97
4. Юридичне праворозуміння (природноправова теорія).....	98
5. Інші теорії праворозуміння	100
Лекція 12. ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ПРАВА, ЙОГО ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ.....	105
1. Поняття та ознаки права.....	105
2. Захист прав і свобод людини як основний принцип права	109
3. Інші принципи права.....	112
4. Соціальна цінність права.....	113
5. Функції права.....	113
Лекція 13. МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	116
1. Поняття особливості, предмет і метод правового регулювання.....	116
2. Засоби, способи, типи та методи правового регулювання	118
3. Стадії правового регулювання.....	121

4. Механізм правового регулювання та його структура	122
5. Ефективність правового регулювання	124
Лекція 14. НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ	127
1. Поняття та види соціальних норм	127
2. Поняття та ознаки норм права	129
3. Класифікація норм права.....	131
4. Структура норм права.....	132
5. Формальне вираження структури правових норм.....	136
Лекція 15. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА	138
1. Поняття форм (джерел) права.....	138
2. Нормативно-правовий акт як основна форма (джерело) права	139
3. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.....	142
4. Інші форми (джерел) права	144
Лекція 16. ПРАВОТВОРЧІСТЬ	148
1. Поняття і сутність правотворчості	148
2. Принципи правотворчості.....	150
3. Поняття та стадії правотворчого процесу	151
4. Способи та види правотворчості	152
5. Законодавчий процес і його особливості.....	152
6. Юридична (законодавча) техніка	154
Лекція 17. СИСТЕМА ПРАВА ТА ЇЇ ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ.....	158
1. Поняття та структура системи права	158
2. Підстави поділу права на галузі й інститути.....	160
3. Загальна характеристика основних галузей права	162
4. Співвідношення матеріального та процесуального права.....	164
5. Публічне та приватне право.....	164
6. Співвідношення національного й міжнародного права	166
Лекція 18. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА ТА ЇЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ..	168
1. Поняття системи законодавства та її структура	168
2. Співвідношення системи права і системи законодавства.....	169
3. Систематизація законодавства.....	171
Лекція 19. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ.....	176
1. Поняття та основні ознаки правових відносин	176
2. Структура правових відносин та її елементи	177
3. Зміст правовідносин.....	178
4. Класифікація правових відносин.....	179
5. Суб'єкти правовідносин	181

6. Об'єкти правових відносин.....	182
7. Юридичні факти.....	183
Лекція 20. ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ	187
1. Поняття та суть реалізації права.....	187
2. Види правореалізації.....	188
3. Види правозастосування	192
4. Процес застосування норм права, його основні стадії.....	193
5. Поняття та загальна характеристика тлумачення права	194
6. Прогалини в законодавстві	197
Лекція 21. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА. ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	199
1. Поняття, ознаки та види правової поведінки	199
2. Правомірна поведінка.....	201
3. Протиправна поведінка – правопорушення	202
4. Юридичний склад правопорушення	204
5. Види правопорушень, їх причини	205
Лекція 22. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	209
1. Поняття юридичної відповідальності	209
2. Мета і функції юридичної відповідальності	210
3. Принципи юридичної відповідальності.....	211
4. Класифікація юридичної відповідальності.....	212
Лекція 23. ЛЮДИНА. ДЕРЖАВА. ПРАВО	217
1. Людина як суб'єкт права	217
2. Види правових статусів індивіда.....	218
3. Правовий статус особи: поняття, структура, види і тенденції	218
4. Основні права та обов'язки людини	219
5. Міжнародно-правові заходи і засоби захисту прав людини, нації	221
6. Прав, свободи та обов'язки людини і громадянина за Конституцією України.....	223
Лекція 24. ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА.....	226
1. Поняття правової свідомості, її структура, функції та види	226
2. Культурно-правовий менталітет українців	229
3. Поняття, основні характеристики та структура правової культури ...	233
4. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм, шляхи їх подолання	235
Лекція 25. ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК	238
1. Поняття законності	238
2. Основні вимоги (принципи) законності	239

3. Гарантії законності.....	240
4. Поняття, сутність правопорядку та основні шляхи його зміцнення ...	242
Лекція 26. ОСНОВНІ ТИПИ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СВІТУ	245
1. Загальне порівняльне законодавство	245
2. Романо-германська правова система	246
3. Англосаксонська правова система	248
4. Система релігійної та традиційної правових систем.....	250
Лекція 27. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	254
1. Основи державно-правового регулювання господарської діяльності.	254
2. Напрямки економічної політики держави в сфері господарської діяльності	256
3. Форми державно-правового регулювання господарської діяльності	258
4. Засоби регулювання господарської діяльності	260
5. Методи регулювання господарських відносин	261
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	264
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	272

ПЕРЕДМОВА

Україна як велика Європейська держава відбулась, але досі існують важливі державно-правові проблеми, що потребують розв'язання. Основною з них є реальне забезпечення прав і свобод людей відповідно до Євроатлантичних стандартів.

Це завдання здатна забезпечити тільки сильна демократична, правова, соціальна держава, в якій панує дух і буква громадянського суспільства. Досягти такого позитивного положення справ у нашій країні можливо лише шляхом виховання у всього населення країни високої правової культури. Останнє положення в першу чергу стосується еліти українського суспільства, зокрема юристів.

Тільки за широкомасштабною участю патріотично налаштованих, культурно вихованих і професійно підготовлених правників (адвокатів, нотаріусів, працівників слідства та дізнання, прокурорів, суддів, юрисконсультантів тощо) можна забезпечити стійкий громадський спокій для населення, створити умови для примноження морального та матеріального багатства громадянам і забезпечити соціально незахищеним верствам населення невід'ємні природні права.

Виховання та навчання студентів юридичних спеціальностей є першочерговим завданням у цьому процесі, що в свою чергу можливо лише на основі якісного викладання всього навчального матеріалу майбутнім юристам. Особливе місце у цій системі належить фундаментальній, провідній і вихідній навчальній правничій дисципліні – теорії держави і права.

Останнім часом з'явилося багато видань з теорії держави і права, що пояснюється, з одного боку, демократизацією державного й соціального життя, а з іншого – формуванням потужної правничої науки в цьому напрямку. Виходять фундаментальні академічні курси, підручники і посібники, підготовлені як колективом вчених, так і окремими авторами. Таким чином, ми можемо вести мову про динамічний розвиток науки та методології теорії держави і права.

Підтримуючи такі позитивні прагнення, ми поставили за мету укласти курс лекцій, який міг би, по-перше, з позицій оновлених концептуальних підходів (людиноцентристської теорії) розкрити зміст складних теоретичних положень теорії держави і права; по-друге, щоб він відповідав вимогам навчальної програми з підготовки юристів освітньо-класифікаційного рівня “спеціаліст”; по-третє, викласти матеріал у відносно стислому вигляді.

Іншою особливістю посібника є те, що автори у переважній більшості випадків спирались на розробки провідних сучасних вітчизняних вчених у галузі теорії держави і права й тільки у випадку недостатності матеріалу використовували іноземний матеріал. Також тут присутній аналіз класичного матеріалу мислителів минулого, твори яких увійшли до загальносвітової скарбниці. В усіх випадках, коли була така можливість, використовувались джерела кінця XIX – початку XX ст.ст., тим самим ми намагались мінімізувати вплив тоталітарної епохи входження українських земель до складу іноземних держав. При цьому були повторно підняті твори вітчизняних правників того періоду, які не використовувались до нас у сучасній юриспруденції.

Для більш глибокого і всебічного вивчення предмету в кінці кожної лекції наведено рекомендований список джерел, наукової загальнотеоретичної літератури, а також нормативний матеріал.

Навчальний посібник розраховано в першу чергу на студентів вищих навчальних юридичних закладів, але може бути, на наш погляд, використаний і для інших юридичних і неюридичних спеціалізацій, а також для всіх осіб, які цікавяться юриспруденцією.

У ході підготовки навчального посібника використовувались наукові праці корифеїв, провідних та відомих вчених – В.Б. Авер'янова, А.С.Алексєєва, С.С.Алексєєва, В.А.Бачиніна, С.В.Бобровника, Ю.А.Ведернікова, Ю.Л.Власова, К.Г.Волинки, В.С. Грекул, В.М.Горшнева, М.Грушевського, С.Д.Гусарова, В.Т.Дзюби, О.В.Зайчука, В.С.Ковальського, В.В.Копейчикова, А.М.Колодій, О.Л.Копилки, М.Коркунова, М.В.Кравчука, С.Л.Лисенкова, В.О.Котюка, В.В.Лазарєва, Н.М.Пархоменка, Н.М.Оніщенко, П.М.Рабіновича, Ф.Регельсбергера, О.Ф.Скакуна, М.Є.Слабченка, Т.І.Тарахоновича, О.Д.Тихомирова, В.М.Шаповала, В.М. Шебанова, Г.Ф.Шершньова та ін.

Лекція 1.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОЗНАВСТВА ЯК ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

1. Правознавство як наука, поняття, предмет.
2. Функції правознавства.
3. Система правових наук.
4. Методи дослідження державно-правових явищ.

1. Правознавство як наука, поняття, предмет

П р а в о з н а в с т в о є багатовекторною наукою – системоутворюючою для всіх галузей права, іншими словами – “наукою наук” у сфері теоретичної юриспруденції. Термін *правознавство* тотожній терміну *юриспруденція*, він виник у Стародавньому Римі наприкінці IV – початку III ст. до н.е. (лат. *jurisprudencia* – “знання права”) і зараз вживається у двох значеннях: 1) наука про державу і право; 2) професійна практична діяльність юристів.

Наука є однією із форм суспільної свідомості, яка охоплює різні погляди, ідеї, теорії розвитку природні суспільства. Вона в цілому визначається суспільним буттям, умовами і потребами матеріального та духовного розвитку людства.

Н а у к а – це система достовірних знань про об’єктивні закони розвитку природи і суспільства, які були набуті в ході розвитку цивілізації.

Науки можна кваліфікувати за характером знань на природничі, суспільні (гуманітарні), технічні. За безпосереднім відношенням до практики – фундаментальні, прикладні. Основним завданням кожної науки є пізнання об’єктивних законів розвитку дійсності, правильне пояснення явищ і процесів природи й суспільства. Виявлені закони є базою для плідної, цілеспрямованої діяльності людей.

Ю р и д и ч н а н а у к а – це система знань про об’єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юридичному розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності.

П р а в о з н а в с т в о – це галузь спеціальних суспільних знань, у межах і за допомогою яких здійснюється теоретико-прикладне освоєння державно-правової дійсності.

Д е р ж а в н о - п р а в о в а з а к о н о м і р н і с т ь – це об’єктивний, необхідний, суттєвий для певних умов, загальний і сталий зв’язок державно-правових явищ між собою, а також із іншими феноменами, який безпо-

середньо обумовлює якісну визначеність цих явищ, що проявляється в їх юридичних властивостях. Специфічні державно-правові закономірності й є об'єктивною основою для виділення юриспруденції у самостійну науку.

Предметом правознавства є вивчення державно-правової дійсності, а саме: закономірностей права, нормативно-юридичного змісту правової норми, юридичної техніки, засобів прийомів правової роботи тощо.

Мал. 1.1. Предмет правознавства

2. Функції правознавства

Функції правознавства – це основні напрямки його впливу на соціальні явища, насамперед на право і державу, на суспільні відносини, на формування й розвиток особи, громадянського суспільства (див. мал. 1.2).

Розкриємо зміст основних функцій правознавства.

1) *Теоретико-пізнавальна* – виявлення, фіксація та обґрунтування не відомих раніше державно-правових явищ, відкриття, формування принципів, напрямків розвитку, закономірностей, тенденцій існуючих державних інститутів тощо.

2) *Методологічна* – використання підходів, положень юридичної науки, принципів, способів дослідження державно-правових явищ як наукового «інструментарію» для подальшого розвитку юриспруденції та інших наук.

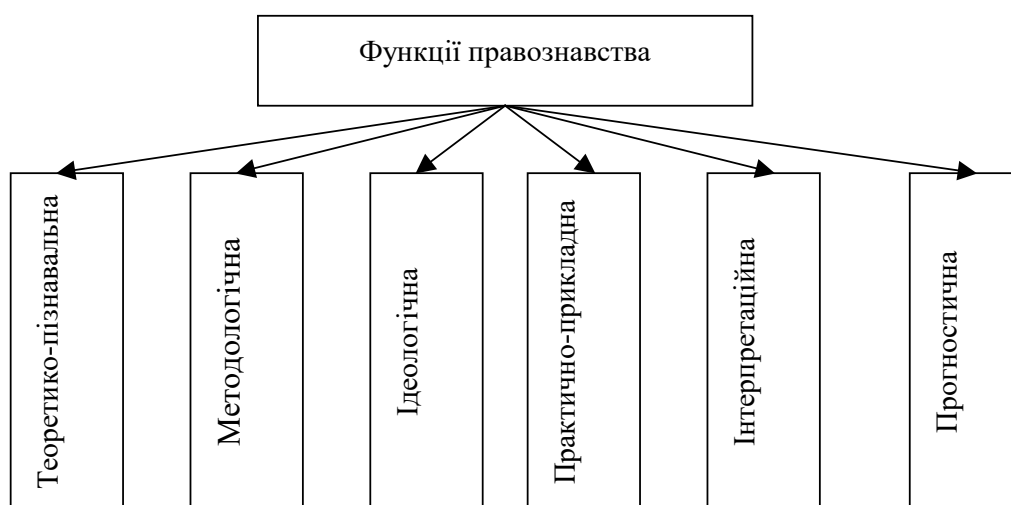
3) *Ідеологічна* – формування правової ідеології (під якою розуміють сукупність науково обґрунтованих правових поглядів), розвиток правової,

політичної, моральної свідомості, підвищення загальної та правової культури суб'єктів.

4) *Практично-прикладна* – спрямування юридичної практики, вироблення пропозицій щодо вдосконалення державно-правових інститутів, сприяння формуванню державно-політичних рішень, розвитку правового виховання.

5) *Інтерпретаційна* – пояснення сутності державно-правових явищ, причин їх виникнення, зміни, функціонування, структури і функцій.

6. *Прогностична* – вироблення гіпотез, шляхів подальшого розвитку держави і права, окремих її інститутів.

Мал. 1.2. Функції правознавства

3. Система правових наук

Система правознавства складається із загальнотеоретичних юридичних наук; галузевих і міжгалузевих базових наук і спеціальноприкладних юридичних наук.

До загальнотеоретичних наук належать:

- теорія держави і права;
- юридична деонтологія;
- історія держави і права України;
- історія держави і права зарубіжних країн;
- філософія права;
- соціологія права;
- історія політичних і правових вчень;
- історія політичної та правової думки в Україні та деякі інші.

Галузеві та міжгалузеві базові юридичні науки:

- конституційне право;
- цивільне право;
- адміністративне право;
- кримінальне право;
- фінансове право;
- господарське право;
- земельне право;
- житлове право;
- трудове право;
- сімейне право;
- екологічне право;
- цивільно-процесуальне право;
- кримінально-процесуальне право;
- міжнародне право;
- господарсько-процесуальне право;
- виконавче право тощо.

Спеціально-прикладні науки: судова медицина; криміналістика; кримінологія; судова бухгалтерія; трасологія; судова психіатрія; судова статистика; правова психологія та інші.

4. Методи дослідження державно-правових явищ

До методів пізнання державно-правових явищ належать: загально-філософські, загальнонаукові та спеціальноюридичні методи.

Загальнофілософські: методи аналізу й синтезу; якісного й кількісного аналізу; абстрагування й конкретизації; порівняння й узагальнення тощо.

Загальнонаукові: системний; функціональний; моделювання; історичний; статистичний; математичний; порівняльний; кібернетичний.

Спеціальноюридичні: порівняльно-правовий; формально-догматичний; тлумачення; конкретно-соціологічний.

Розкриємо загальну характеристику деяких методів.

Аналіз – розподіл складного теоретичного матеріалу про державу і право на складові частини та дослідження його за частинами.

Синтез – вивчення державно-правових питань шляхом їх об'єднання та розгляду як одного цілого.

Системний підхід – сприйняття досліджуваного матеріалу як єдиної системи, виявлення і вивчення можливих зв'язків у досліджуваній системі.

Функціональний метод – визначення функцій різних державно-правових явищ, механізмів їх взаємовпливу.

Статистичний метод – дослідження державно-правових питань з точки зору кількісних показників на основі статистичної інформації.

Кібернетичний метод – вивчення держави і права з використання сучасних технічних досягнень, комп'ютерних програм тощо.

Порівняльно-правовий метод – співставлення законів, інших нормативно-правових актів, правових систем у цілому, визначення загальних закономірностей і особливостей.

Формально-догматичний метод – вивчення основних понять юриспруденції (визначення; тлумачення змісту, класифікація, диференціація ознак).

Конкретносоціологічний метод – з'ясування думки з питань держави і права (тестування, телефонні опитування).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Наведіть визначення науки “правознавство”.
2. Чим відрізняються поняття “правознавство” та “юриспруденція”?
3. Назвіть основні функції правознавства.
4. Розкрийте сутність методологічної функції.
5. З яких складових частин складається система правових наук?
6. Розкрийте сутність формально-догматичного методу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Шкарупа В.К. Основи держави і права: Навч. посіб. – К.: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2002. – 384 с.
2. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
3. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
4. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Колейчиков, С.Л. Лисенков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
5. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 2. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. Предмет теорії держави і права.
2. Теорія держави і права в системі суспільних наук.
3. Роль і місце теорії держави і права в системі юридичних наук
4. Структура та функції теорії держави і права.
5. Теорія держави і права як навчальна дисципліна.

1. Предмет теорії держави і права

Кожна наука має свої об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт – це ті явища, що вивчаються наукою, предмет – те, що цікавить дану науку в конкретному об'єкті (виражає межі, в яких вивчається той чи інший об'єкт).

Юридична наука має свій специфічний об'єкт, який притаманний усім юридичним наукам, зокрема теорії держави і права. Він відокремлює її серед інших – як суспільних, так і технічних. Цим об'єктом є вся сфера державно-правового життя суспільства.

Об'єкт пізнання теорії держави і права збігається з об'єктом юридичної науки в цілому. Саме ця ознака піднімає її на вищий щабель в ієрархії правничих наук.

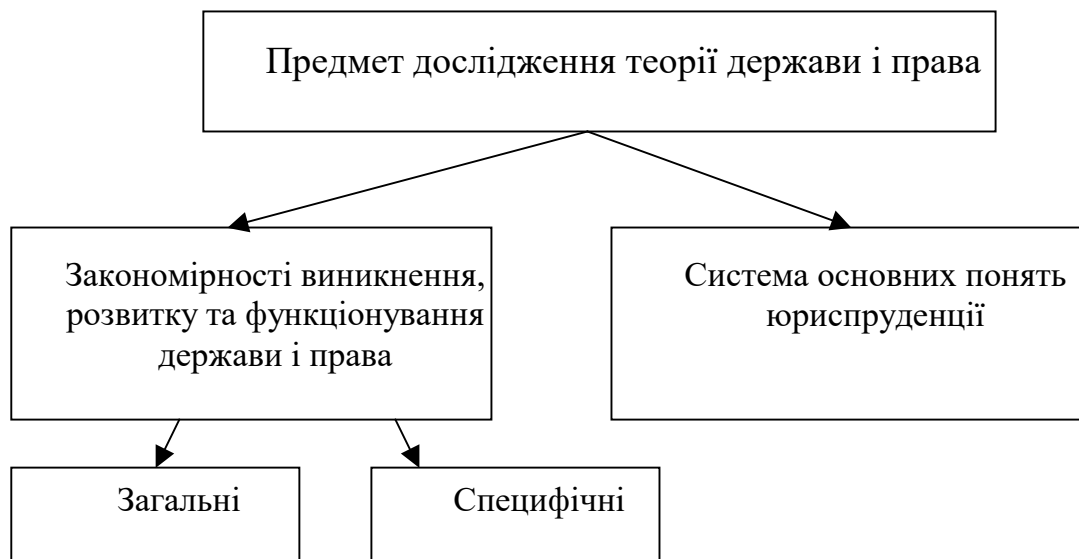
Предметом теорії держави і права вважається система загальних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування державно-правових явищ, аналіз їх сутності та соціального призначення в державно-правовій надбудові суспільства.

Крім того держава і право вивчаються також такими гуманітарними науками, як філософія, політологія, соціологія, соціальна психологія тощо. Але тільки теорія держави і права вивчає ці явища як окремий, самостійний предмет, відокремлює державу і право від інших соціальних явищ та досліджує їх внутрішні закономірності, вплив державно-правових явищ на всі сфери суспільного буття та зворотний вплив. Але водночас держава і право не можуть не розглядатися в тісному зв'язку з економікою, політикою, мораллю, культурою тощо.

Теорія держави і права – це наука про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права. Це така система загальнотеоретичних знань про державно-правову дійсність, що відображається у свідомості людини. Як юридична наука, вона вивчає державно-правові явища, їх соціально-політичні цілі, механізм державно-

правового регулювання суспільних відносин у тенденціях його виникнення, розвитку і призначення.

Метою теорії держави і права як науки є одержання, оновлення та поглиблення узагальнених, достовірних знань про державу і право, а також виявлення глибинних зв'язків між державно-правовими та іншими суспільними явищами.

Мал. 2.1. Схема предмету дослідження науки теорія держави і права

Отже, предметом теорії держави і права є складна і багатовекторна державно-правова дійсність, загальні та специфічні об'єктивні закономірності її розвитку.

Теорія держави і права є провідною правознавчою наукою, що визначає теоретичні основи інших юридичних наук. Щодо них теорія держави і права постає як узагальнююча, синтезуюча наука, що має основоположне значення.

Предмет теорії держави і права є єдиним, адже держава і право – невід'ємні, взаємопов'язані соціальні інститути. Теорія держави і права розглядає державу в її правовому оформленні та право – в його державному забезпеченні, гарантуванні.

2. Теорія держави і права в системі суспільних наук

У центрі уваги багатьох гуманітарних наук лежить питання про державу і право. Але кожна з цих наук вивчає державу і право лише в межах свого об'єкта.

Філософія – основоположна наука про загальні закономірності розвитку суспільства і природи. Вона науково обґрунтовує суспільне буття в цілому; вивчає найзагальніші закономірності суспільного розвитку, включаючи й ті, що стосуються держави і права; досліджує місце, роль держави і права в розвитку суспільства в цілому, виступаючи теоретичним підґрунтям для юридичної науки. На межі філософії та юридичної науки розвивається філософія права.

Соціологія – наука про суспільство як цілісну систему, суспільні інститути, процеси і групи, вивчає проблеми управління суспільними процесами. Безперечно, держава і право є суспільствознавчими категоріями, проте соціологія суттєво відрізняється від них, залишаючи поза увагою юридичні аспекти функціонування держави і права, робить основний акцент на суто соціологічних питаннях.

Політологія – наука, що вивчає політику, політичну систему та її складові: політичні інститути, політичні відносини, політичні процеси і політичну діяльність. Держава і право невіддільні від політики, від влади. Державна влада є найвищою формою політичної влади. Але політологія також абстрагується від вивчення юридичних питань, залишаючи у сфері свого інтересу лише суто політичні.

Історія вивчає різні типи цивілізацій, етапи суспільного розвитку, зміну суспільно-економічних формацій, конкретні форми держав у різних народів на певних етапах розвитку, правові пам'ятки. Але історія не робить узагальнюючих висновків щодо державно-правових явищ з погляду їх юридичної сутності.

Економічна теорія вивчає економічні відносини між людьми, відносини виробництва, обміну і розподілу. При цьому не можна обійти роль держави і права в цих процесах, адже нормальне функціонування економіки залежить від ефективності правового регулювання в цій сфері. З іншого боку, тип держави і права багато в чому залежить від рівня розвитку економіки, який є основою життєдіяльності суспільства. Але ця наука також не стосується їх юридичних аспектів.

Соціальна психологія вивчає методи впливу на поведінку людей, її надбання є цінними для поглиблення знань правової свідомості,

правового регулювання. Ця наука теж не стосується специфічних юридичних аспектів функціонування держави і права.

Таким чином, усі суспільні науки так чи інакше, під своїм кутом зору вивчають державу і право. Але тільки теорії держави і права притаманні ці суспільні явища як самостійний (і самодостатній) предмет дослідження. Проте при їх вивченні теорія держави і права враховує прогресивні надбання інших суспільних наук, використовує їх для повнішого й глибшого розуміння державно-правової дійсності.

3. Роль та місце теорії держави і права в системі юридичних наук

Юридична наука є складним і комплексним утворенням, яке включає різні галузі знань про державу і право. Систему юридичних наук можна поділити на такі групи: історико-теоретичні, галузеві, прикладні, міжгалузеві й науки міжнародного та зарубіжного права.

Історико-теоретичні науки, до яких належать сама теорія держави і права, загальна історія держави і права, історія держави і права України, римське право, історія політичних і правових вчень, тісно пов'язані з теорією держави і права. Але теорія держави і права, на відміну від цих наук, розкриває не окремі, притаманні певним державам на певних етапах розвитку, а саме загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування державно-правових явищ, досліджує й узагальнює всі існуючі концепції і теорії держави і права.

Галузеві науки (науки конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального права та ін.) відображають окрему сторону державно-правової дійсності в межах певної сфери суспільних відносин, в межах певного предмета правового регулювання. Щодо цих наук теорія держави і права постає як узагальнююча, синтезуюча наука, яка відіграє методологічну роль. Без її висновків, вироблених нею наукових категорій, методів дослідження галузеві науки обійтися не можуть.

Прикладні науки (криміналістика, судова медицина, правова статистика, юридична психологія, судова психіатрія, судово-бухгалтерська експертиза) менше пов'язані з теорією держави і права. Ці науки ближчі до природничих та технічних, з якими вони безпосередньо межують (наприклад, судова медицина – з медициною, криміналістика – з технічними науками). Знання цих наук сприяє вирішенню певних питань, що постають перед юридичною практикою.

Міжгалузеві науки виникли в результаті поєднання знань окремих галузевих наук (наприклад, наука господарського права є міжгалузєвою наукою, бо поєднує науки цивільного та адміністративного права).

Науки, що вивчають міжнародне право (міжнародне приватне право, міжнародне публічне право, право міжнародних договорів, право міжнародних організацій, дипломатичне і консульське право, право міжнародної безпеки, міжнародне економічне право, міжнародні права людини, міжнародне морське право, міжнародне повітряне право, міжнародне космічне право, міжнародне право охорони навколишнього середовища) та зарубіжні держави і право.

Теорія держави і права посідає фундаментальне місце в системі юридичних наук. На відміну від інших юридичних наук, вона вивчає державу і право в їх найбільш узагальненому вигляді, досліджує загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права як єдиних і цілісних систем, розробляє такі основоположні для юридичної науки питання, як сутність, тип, форми, функції, структура і механізм дії держави і права, правова система, які постають теоретичним підґрунтям для правознавства в цілому.

Наука, яку ми розглядаємо, є загальною теорією держави і права. Вона розробляє і формулює основні теоретичні поняття та категорії юриспруденції, якими користуються всі юридичні науки, кожна з яких щодо свого предмета також розробляє теорію, що притаманна лише їй, розповсюджується лише на коло тих питань, які вона вивчає. Теорія держави і права щодо інших юридичних наук постає як загальна теорія для юриспруденції в цілому. Саме цим визначається її провідна роль, її пріоритетне місце в юридичній науці.

Специфічною особливістю цієї науки є вивчення держави і права, державно-правових явищ в їх органічній єдності і взаємній опосередкованості. Теорія держави і права є єдиною цілісною наукою, яка вивчає державу і право, державно-правові явища в їх взаємозв'язках та взаємодії, що відображає нерозривність держави і права в реальному житті.

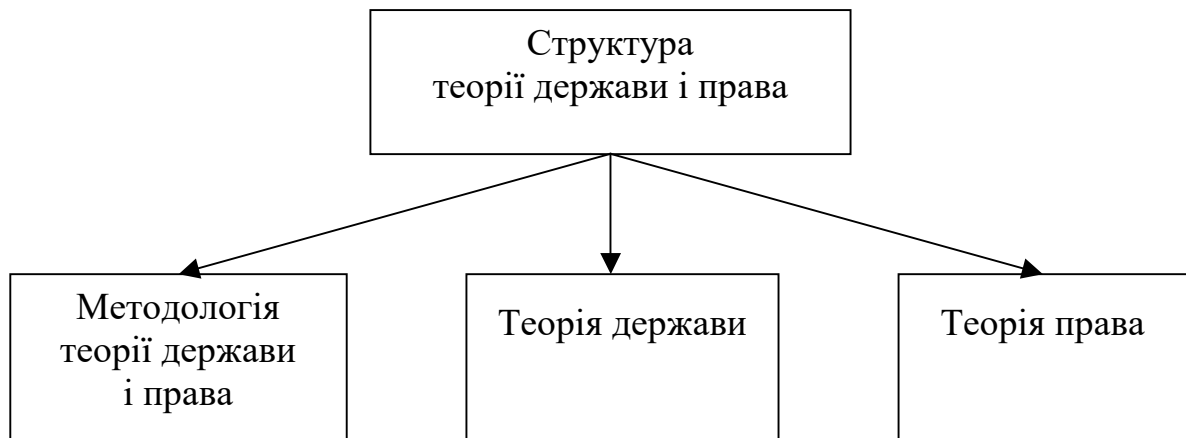
Теорія держави і права є проблемною і плюралістичною наукою.

Різноманітні погляди вчених виникають у зв'язку з їх розбіжністю на одні й ті самі явища, і це цілком закономірно. Теорія держави і права постійно поповнюється новими ідеями і розвивається в різних напрямках. У міру накопичення знань про державно-правові явища змістовно збагачується предмет теорії держави і права.

4. Структура та функції теорії держави і права

Структура теорії держави і права – це взаєморозміщення та взаємозв'язок складових її елементів. Загальноприйнято, що вона складається з методології теорії держави і права, теорії держави і теорії права.

Методологія теорії держави і права – це наука про основні методи дослідження суспільних державно-правових явищ.

Мал. 2.2. Схема структури науки теорії держави і права

Кожна наука виконує певні пізнавальні функції. Функції теорії держави і права так само, як і інших наук, визначаються насамперед особливостями її предмета.

Функції теорії держави і права – це основні напрямки її діяльності через які реалізується її соціальне призначення.

Онтологічна функція – перша і відправна. Онтологія – філософське вчення про буття, в якому досліджуються основи і принципи буття, його структура, закономірності. Виконуючи онтологічну функцію, теорія держави і права відповідає на запитання, що таке держава і право, як і чому вони виникли, яке їхнє майбутнє тощо. Пізнання глибинної сутності державно-правових явищ відбувається в межах цієї функції.

Гносеологічна функція. Гносеологія – теорія пізнання, наука про пізнання. Ця функція націлена на вивчення його природи. Теорія держави і права розробляє теоретичні прийоми наукового пізнання державно-правових явищ, які допомагають досягти оптимального результату.

З розвитком юридичної науки пов'язана *евристична функція* теорії держави і права. Евристика – мистецтво знаходження істини, мистецтво

нових відкриттів. Теорія держави і права відкриває нові закономірності розвитку держави і права. Найважливішою евристичною проблемою теорії держави і права є вирішення тих питань, які постають перед юридичною наукою у процесі розвитку суспільства.

Як фундаментальна наука теорія держави і права виконує щодо галузевих і спеціальних юридичних дисциплін *методологічну функцію*. Теорія держави і права розробляє такі способи, підходи і прийоми наукового дослідження, які використовуються не лише нею самою, але й іншими юридичними науками – галузевими та спеціальними.

Теорія держави і права виконує *політичну функцію*, яка визначається насамперед тим, що об'єктом теоретичного відображення є політичні явища – держава і право. Теорія держави і права покликана формувати наукові основи як внутрішньої, так і зовнішньої державної політики, забезпечувати науковість державного управління.

Тісно пов'язана з політичною *ідеологічна функція*. Вона відображає світоглядну сторону науки. Ця функція закономірно виходить із самої природи теоретичного мислення, яке в системі юридичної науки виробляє нові духовні цінності, нові ідеї (наприклад, ідею правової держави, пріоритету прав людини, демократії).

Практично-організаторська (практично-прикладна) *функція* недвозначно примушує розглядати теорію держави і права як своєрідний інструмент перетворення, реформування реальних процесів і явищ державно-правового життя. На основі розроблених цією наукою теоретичних положень здійснюються реальні суспільні перетворення (теорії соціально-правової держави, громадянського суспільства).

Прогностична функція теорії держави і права виявляється у висуненні гіпотез про майбутній розвиток держави і права.

Теорії держави і права властива *системотворча функція*. Саме теорія держави і права об'єднує всю юридичну науку в чітку, злагоджену систему, визначає її єдність. Властивість системності в юридичній науці обумовлюється системним характером предмета пізнання цієї науки – держави і права.

Тісно пов'язана із системотворчою функцією теорії держави і права *комунікативна функція*, яка дозволяє їй забезпечувати зв'язок з іншими юридичними науками, а також із суспільними та технічними науками, їх інтеграцію і системність.

Навчальна функція теорії держави і права полягає в тому, що ця наука є першоосновою в опануванні всіх інших юридичних наук, це ключ до юридичних знань.

Теорія держави і права виконує *аксіологічну функцію* (аксіологія – наука про цінності), вивчаючи державу і право як певні суспільні цінності, надбання людської цивілізації.

Успішний розвиток теоретичної науки про державу і право передбачає найтісніший зв'язок всіх функцій між собою. Функції теорії держави і права взаємозв'язані й доповнюють одна одну. Лише взяті в єдності, в системі вони дають повне уявлення про призначення теорії держави і права.

5. Теорія держави і права як навчальна дисципліна

Зміст вищої освіти обумовлений цілями та потребами суспільства із засвоєння студентами системи знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки, техніки, технологій, культури та мистецтва.

В юридичних вузах навчальний курс теорії держави і права є першим кроком у вивченні всіх юридичних дисциплін. Саме теорія держави і права забезпечує загальнотеоретичну підготовку студентів, без якої не можливе оволодіння спеціальними й галузевими юридичними дисциплінами. Вона насичена узагальненнями, абстрактними науковими положеннями, поняттями і категоріями.

Від того, наскільки буде засвоєний матеріал цього курсу, залежатиме рівень підготовленості студентів до сприйняття ними галузевих та спеціальних юридичних дисциплін, їх професіоналізму в майбутньому.

Вивчення цього курсу покликане всебічно сприяти формуванню у студентів професійної правосвідомості, правової культури та правової активності, усвідомленої політичної і громадянської позиції, оволодінню базовими теоретичними знаннями та навичками практичної поведінки у правовому середовищі, розвитку творчого теоретичного правового мислення, опануванню актів чинного законодавства, що необхідно при вирішенні практичних завдань у юридичній сфері.

В умовах формування соціально-правової держави та розвитку громадянського суспільства слід широко використовувати надбання сучасної теорії держави і права, серед яких важливе місце посідає теорія прав людини. Це має на меті впровадження пріоритетності загальнолюдських цінностей, розуміння ролі людського фактора, цінності кожної особистості.

Традиційно курс теорії держави і права можна умовно поділити на дві частини – теорію держави і теорію права. До першої входять поняття і сутність держави, її ознаки, функції, зв'язок з правом, форми держави, державний механізм. До другої – поняття і сутність права, його соціальне значення, правове регулювання, форми і джерела права, норми права, правова свідомість, поведінка особи у правовій сфері, права людини тощо.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає унікальність об'єкту науки теорія держави і права?
2. Назвіть предмет науки “Теорія держави і право”.
3. Місце і роль теорії держави і права в системі суспільних наук.
4. Розкрийте функції теорії держави і права.
5. Теорія держави і права як навчальна дисципліна.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1973. – 243 с.
2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
4. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
5. Закон України “Про вищу освіту” // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст.134.
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
8. Теория государства и права/ Под ред. Н.Г.Александрова. – М.: Юрид. лит., 1974. – 663 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
10. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
11. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 3. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Поняття та призначення методології.
2. Методи науки теорії держави і права.
 - 2.1. Загальнофілософські методи.
 - 2.2. Загальнонаукові методи.
 - 2.3. Загальнологічні методи.
 - 2.4. Спеціально-наукові методи.

1. Поняття та призначення методології

Методологія наукового пізнання в науці держави і права – це методологія державотворення та правотворення, яка відіграє значну роль у сприйнятті нових змін реальної соціальної дійсності, в першу чергу у державно-юридичних відносинах. Саме методологія з'ясовує, за допомогою яких засобів, прийомів наука теорії держави і права досягає своїх цілей, тобто вона вказує які методи використовуються в науковому пізнанні явищ державно-правової дійсності.

Предмет теорії держави і права дає відповідь на запитання, яку галузь суспільного життя досліджує ця наука. В той же час метод вказує на те, яким чином вона це здійснює. Предмет і метод тісно пов'язані. Якщо предмет теорії держави і права розкриває природу, сутність і закономірності державно-правових явищ і процесів, то метод орієнтує та націлює на певні пізнавальні підходи і необхідні дії, спрямовані на їх дослідження.

Методи теорії держави і права – це прийоми, засоби та способи практичного пізнання держави і права та одержання знань про них.

Крім специфічних, властивих кожній окремій науці, існує сукупність універсальних методів, які використовуються всіма науками в цілому. Методи є основою ширшого поняття – методології.

Методологія теорії держави і права розуміється як система підходів, принципів, прийомів і методів вивчення загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку й функціонування державно-правових явищ і процесів, що забезпечують об'єктивність, повноту і всебічність досліджень.

У той же час методологію можна розглядати і як науку про методи. Деякою мірою теорію держави і права щодо інших юридичних наук можна з упевненістю назвати методологічною наукою, адже вона розробляє конкретні

засоби і прийоми вивчення державно-правової дійсності галузевими та іншими юридичними науками.

Методологія належить до найбільш актуальних і складних проблем не лише юридичної науки, але й юридичної практики. Методологічна культура юристів-практиків впливає на результати практичної діяльності. Їхня методологічна підготовка має сприяти самостійному й обґрунтованому прийняттю рішень, правильному використанню на практиці засвоєних теоретичних положень. Теоретичні знання та теоретична культура дозволяють юристу-практику безпомилково відшукати правову норму, що підлягає застосуванню, й дати їй належне тлумачення. Ці знання є необхідною передумовою знаходження правильного розв'язання будь-якої правотворчої, правовиконавчої або правоохоронної проблеми.

Методологічна культура юриста – це і широта його світогляду, і професійна майстерність, і правова поінформованість. Методологічна грамотність забезпечує успішність розв'язання поточних проблем, дозволяє займати активну громадську та професійну позицію. Використання методів пізнання і практичної діяльності раціоналізує пізнавальну та практичну діяльність, забезпечує її результативність.

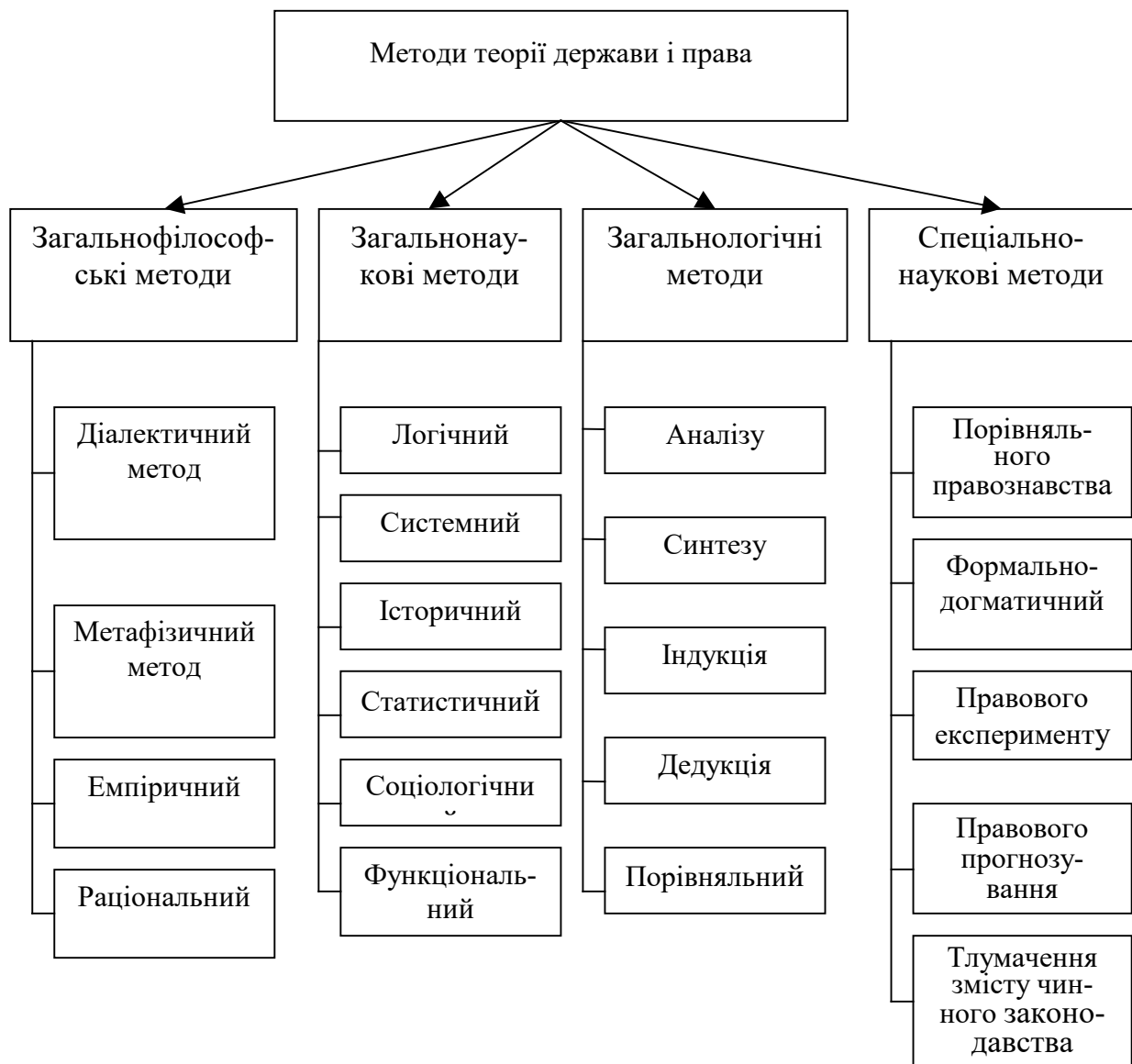
Як відомо, між юридичною теорією і юридичною практикою існує нерозривний зв'язок. До різновидів дослідницької роботи ми впевнено можемо віднести і такі практичні напрями юридичної діяльності, як попереднє розслідування злочину, судовий розгляд справи, встановлення фактичних обставин, які є підставою для винесення адміністративного рішення тощо.

Таким чином, існує необхідність у методологічному забезпеченні не лише теоретичних пошуків, але й практичної діяльності у правовій сфері. Діяльність юриста-практика здійснюється на методологічній основі. Цим і пояснюється необхідність залучення майбутніх спеціалістів юридичного профілю до науково-дослідної роботи (написання рефератів, самостійних, курсових, робіт), що сприятиме формуванню у них навичок наукового аналізу, оволодінню юридичною методологією. Такі знання і навички стають фундаментом, на якому будується вся професійна діяльність юриста. Міцність цього фундаменту є важливим елементом його конкурентоздатності в сучасних умовах.

2. Методи науки держави і права

Питання структури методології теорії держави і права досліджувались практично всіма провідними вченими, але ними не вироблено єдиного розуміння цієї проблеми. Основна відмінність у поглядах стосується класифікації методів теорії держави і права, а також інших складових методології. Але, незважаючи на це, в конкретній науці майже всі вчені поділяють погляди на основні підходи, принципи і сутність методів теорії держави і права.

На мал. 3.1 запропоновано структуру методології теорії держави і права, яка включає в себе такі складові елементи, як загальнофілософські; загальнонаукові; загальнологічні та спеціальнонаукові методи.

Мал.3.1. Класифікація методів науки держави і права

2.1. Загальнофілософські методи. Під час дослідження державно-правової дійсності варто застосовувати багатоваріантний підхід до вирішення проблемних питань, використовуючи методи наукового пізнання, до яких у першу чергу слід віднести загальний метод філософської діалектики. *Діалектика* (від гр. *dialektike (techne)* – “мистецтво ведення бесіди, суперечки”), метод пізнання явищ дійсності в їх розвитку, багатоманітності та зв'язку. Її основними законами є: єдність і боротьба протилежності; перехід кількісних змін в якісні та закон заперечення заперечень.

Метод філософської діалектики полягає у підході до вивчення держави і права, який ґрунтується на загальних закономірностях, зв'язках розвитку буття й свідомості. Він розглядає право як явище, що: 1) визначається природою людини й умовами життя суспільства; 2) пов'язане з іншими соціальними явищами, пронизує сферу суспільних відносин (економічних, політичних, духовних); 3) перебуває у постійному розвитку, якісному відновленні.

Метафізичний метод. *Метафізика* (від. гр. *meta ta physika* – “після фізики”) – метод, який розглядає явища в їх незмінності і незалежності одне від одного, заперечує внутрішні протиріччя як джерело їх розвитку.

Емпіричний метод базується на безпосередньому вивченні об'єкта, спирається на дані спостереження й експерименту.

Раціональний метод передбачає вивчення вже не самого об'єкта, а абстрактних уявлень про нього, його закономірностей і взаємозв'язків з реальністю.

2.2. Загальнонаукові методи.

Логічний метод становить собою певні операції, засновані на законах логіки, які застосовуються для всебічного теоретичного пізнання державно-правових явищ, відображають вимоги зв'язного, послідовного, переконливого та точного викладу думок, що в юридичній науці та практиці має важливе значення.

Системний метод розглядає державу і право як системи, вивчає різноманітні типи зв'язків у них.

Історичний метод вивчає специфіку державно-правового явища конкретного історичного періоду, розглядає динаміку його історичного розвитку.

Статистичний метод передбачає отримання, обробку, аналіз інформації, що характеризує кількісні показники й закономірності життя суспільства.

Соціологічний метод вивчає державно-правові явища на базі конкретних соціальних фактів.

Функціональний метод дозволяє проаналізувати соціальне призначення держави і права, зміст їхніх функцій, сприяє глибшому опануванню сутності, пошуку шляхів удосконалення й підвищення їх ефективності, допомагає зрозуміти їх місце в суспільстві. Необхідність використання цього методу пов'язана з функціональним характером держави, права, їх елементів, впливом на суспільні відносини з метою їх упорядкування, стабілізації.

Конкретно-соціологічний метод застосовується в теорії держави і права з метою вивчення різних правових і державно-правових інститутів, результативності рішень, які ними ухвалюються, а також ефективності правового регулювання. Вчені, які користуються цим методом, застосовують ряд прийомів – таких, як спостереження, анкетування, інтерв'ювання, що сприяє наближенню теорії до реального життя суспільства.

Системно-структурний метод обумовлений тим, що будь-яка система становить собою цілісну, впорядковану множину елементів, взаємодія яких породжує нові, не притаманні кожному з них окремо якості. Держава і право є складними системними утвореннями й, отже, необхідність застосування цього методу в теорії держави і права продиктована саме системним характером цих явищ. Основними елементами держави є органи державної влади, а права – правові норми.

2.3. Загальнологічні методи у структурі методології займають особливе місце. Серед основних прийомів логічного мислення є аналіз і синтез; індукція і дедукція; узагальнення; класифікація та деякі інші.

Аналіз і синтез становлять собою процеси уявного або фактичного розкладу цілого на складові і відновлення цілого з його складових.

Індукція – це інтерпретація фактів шляхом узагальнення від окремого до загального.

Дедукція – перехід від загального до одиничного, часткового. Узагальнення – уявний перехід від одних, окремих думок, до інших – загальних. Процес узагальнення пов'язаний з процесами абстрагування, аналізу, синтезу і порівняння.

Класифікація – розбиття множини об'єктів на певні підкласи на основі певних ознак.

Порівняльний метод відіграє важливу роль у системі методів юридичної науки і практики, завдяки йому встановлюється тотожність або відмінність об'єктів, що порівнюються. Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, виявляти їх історичну послідовність, взаємозв'язки. Порівняння може здійснюватись шляхом зіставлення (пошук подібних рис) або протиставлення (пошук відмінностей).

Метод моделювання – це метод дослідження об'єктів за їх моделями; побудова і вивчення моделей предметів і явищ, що реально існують для визначення або поліпшення їх характеристик, раціоналізації управління ними. З методом моделювання тісно пов'язаний експериментальний метод, який передбачає дослідження явищ дійсності в контрольованих і керованих умовах. Експеримент здійснюється на основі теорії, яка визначає постановку завдань та інтерпретацію його результатів. Експеримент як одна з форм практики виконує функцію критерію істинності теорії. Соціальні експерименти мають на меті пошуки оптимізації управління суспільством.

2.4. Спеціальнонаукові методи теорії держави і права розроблені цією наукою і нею насамперед використовуються.

Порівняльне правознавство – вивчення правових систем різних держав через зіставлення однойменних державних і правових інститутів, систем права, їх основних принципів тощо.

Формально-догматичний метод (техніко-юридичний аналіз) припускає вивчення права як такого, у “чистому вигляді”, без зв'язку з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. Його призначення полягає в аналізі чинного законодавства і практики його застосування державними органами, у виявленні зовнішніх, очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішню сутність сторін і зв'язків.

Правовий експеримент – апробація законодавчих нововведень в обмеженому масштабі з метою визначення їх ефективності та можливостей подальшого використання у більш широких масштабах.

Правове прогнозування – виявлення конкретних перспектив розвитку державно-правових явищ.

Методи науки не є статичними і незмінними, їм притаманний динамізм. Державно-правова наука перебуває у постійному пошуку нових дослідних методів з метою вдосконалення і розширення системи останніх, посилення

дієвості та ефективності практичного результату. При цьому деякі старі методи втрачають свою актуальність і стають у пригоді виключно в історії держави і права.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке метод науки теорія держави і права?
2. У чому полягає сутність методології теорії держави і права?
3. Здійсніть класифікацію методів пізнання теорії держави і права.
4. Розкрийте сутність діалектичного методу.
5. Розкрийте розуміння формально-догматичного методу

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підруч. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
4. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
5. Сырых В.М. Метод правовой науки. Основные элементы. – М.: Юрид. лит., 1980 . – 176 с.
6. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
7. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
8. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. / Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
9. Тімочко О.Ю. Методологічні аспекти юридичної науки теорія держави і права // Держава і право. – 2006. – № 34. – С. 99-104.

Лекція 4.

СУСПІЛЬСТВО. ДЕРЖАВА. ПРАВО

1. Поняття суспільства і форми його організації.
2. Поняття і призначення соціального регулювання, місце права в системі соціального регулювання.
3. Держава і право в політичній системі суспільства.
4. Поняття громадянського суспільства.

1. Поняття суспільства і форми його організації

Для того щоб розпочати вивчення державно-правової дійсності, необхідно дослідити питання, пов'язані з тим середовищем, де функціонують держава і право, а саме: суспільство, форми його організації та соціальне регулювання як засіб впорядкування суспільного життя.

Теорія держави і права враховує все прогресивне і конструктивне, набуте іншими науками. Особливе значення для сучасної теорії держави і права мають надбання політології, соціології та історії. Це слід враховувати, вивчаючи співвідношення суспільства, держави і права. Дослідження цих питань має на меті сформувані загальнотеоретичні знання про суспільну обумовленість держави і права, їх взаємозв'язки із суспільними процесами.

Суспільство – це продукт взаємодії людей, об'єднаних різноманітними економічними, сімейними, груповими, етнічними, становими, класовими відносинами та інтересами.

Розгляд суспільства як системи суспільних відносин, основу яких складають економічні (матеріальні) відносини, дозволяє, по-перше, підходити до нього історично, виділяти різні суспільно-економічні формації (рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та соціалістичну); по-друге, виявити специфіку головних сфер громадського життя в економічній, політичній та духовній сферах; по-третє, чітко визначити суб'єктів соціального спілкування – особистість, етнос, націю тощо.

Суспільство з'явилося, коли люди виокремилися зі світу тварин. На відміну від природного світу, в суспільстві діють не біологічні, а насамперед соціальні закони. Людина є його головною передумовою, первинною клітиною, адже, як говорив Аристотель, людина – істота суспільна. Тому найважливіша риса суспільства полягає в тому, що воно становить собою систему взаємозв'язків розумних істот. Взаємодіючи із суспільством, людина розвивається сама і розвиває свої соціальні, сутнісні якості, стає особистістю. Саме в суспільстві кожна людина стає людиною у повному розумінні цього слова, тобто соціалізується.

Суспільству завжди притаманні властивості, без яких воно не може існувати. По-перше, це наявність в суспільстві певних соціальних інститутів, які надають йому організованій форми життєдіяльності. По-друге, суспільство не може обійтись без регулюючої сили, що спрямовує його життєдіяльність у загальнокорисне русло. І такою регулюючою силою є влада.

У суспільстві існує багато різних форм організації взаємозв'язків між індивідами. Історично першою формою самоорганізації і відповідно першим соціальним інститутом були родові общини. Рід становив групу (спільність) людей, об'єднаних кровним спорідненням, спільною власністю і працею, зрівняльним розподілом. Цей соціальний інститут забезпечував виживання людей, які багато в чому залежали від природних сил і могли існувати тільки на базі колективної господарсько-соціальної єдності. Роди існували тисячоліттями, згодом вони поєднавшись у більші соціальні інститути – племена.

Найпершим політичним інститутом, який виник у зв'язку із соціальною диференціацією суспільства і появою публічної влади, стала держава. З'являються й інші соціальні інститути – релігійні, професійні об'єднання, громадські організації тощо.

Д е р ж а в а постає специфічним соціальним інститутом неоднорідного у класовому відношенні суспільства. Держава уособлює певну відокремлену від усього іншого суспільства групу людей, що виконують функції управління й примусу та складають апарат держави. Приналежність до цієї верстви надає широкі можливості впливу на інших, можливості диктувати свою волю. Як правило, державну владу обіймають представники економічно панівного класу.

Держава – соціальний інститут суспільства, який виконує багато функцій, що забезпечують її життєдіяльність, і насамперед – впорядкування та стабілізацію суспільних відносин. Основним призначенням демократичної держави є управління соціальними справами у справі забезпечення прав і свобод людини та суспільної безпеки в цілому.

Сучасна наука виходить з того, що суспільство і держава не тотожні, але в той же час їх не можна протиставляти. Суспільство виникло задовго до держави і тривалий час обходилося без неї. Об'єктивна потреба у виникненні держави з'явилася з ускладненням суспільної організації, загостренням у суспільстві протиріч через розбіжність інтересів соціальних груп. Таким чином, держава виникла як нова форма організації суспільства внаслідок ускладнення суспільних відносин лише на певній стадії його розвитку, вона є продуктом розвитку суспільства.

І в первісному суспільстві, і в державно організованому існує в л а д а – авторитетна сила, вольові відносини між людьми, в яких ті, що мають владу, визначають програму поведінки підвладних осіб; це реальна можливість здійснення своєї волі у соціальному житті, нав'язування її іншим за допомогою різних засобів і методів, включаючи й примус.

У різні періоди історичного розвитку суспільство мало специфічні форми організації, різну економічну, соціально-класову, політичну структуру. Але особливе місце в суспільній системі завжди займала влада. В суспільстві влада має надзвичайно важливе значення: вона надає суспільству керованості, цілісності, організованості, консолідує суспільство і забезпечує порядок як необхідну умову його нормальної життєдіяльності.

Разом з людським суспільством виникає соціальна влада як його невід'ємний і необхідний елемент. Влада – це двосторонні відносини, де воля носія влади здійснюється через підлеглість підвладних. У суспільстві влада – це необхідність, бо за її допомогою забезпечується нормальне функціонування всіх соціальних суб'єктів. Вона забезпечує організованість і порядок, координуючи дії всіх суб'єктів суспільних відносин.

Таким чином, с о ц і а л ь н а в л а д а є організована сила, що забезпечує здатність тієї чи іншої особи або соціальної спільності підкоряти своїй волі інших осіб, використовуючи різні методи, зокрема й примус.

Влада буває двох видів – неполітична і політична, специфічним видом якої є державна влада. До неполітичних форм влади належать влада глави сім'ї, влада церкви, різних корпоративних утворень щодо своїх членів.

П о л і т и ч н а в л а д а – це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи. Політична і державна влада не тотожні. Політична влада здійснюється ширшим колом суб'єктів політичної системи, в той час як державна влада здійснюється виключно державою. Для неї характерна суверенність, універсальність, можливість застосування примусу тощо.

Д е р ж а в н а в л а д а є специфічною через те, що вона розповсюджується не на особистих, родинних або інших підставах, а має публічний, універсальний, всеосяжний і територіальний характер.

2. Поняття і призначення соціального регулювання, місце права в системі соціального регулювання

Порядок у суспільстві – необхідна умова нормальної життєдіяльності. Він відображає досягнутий рівень організації громадського життя, стабіль-

ність, злагодженість суспільних відносин. Від рівня суспільного порядку залежить стан забезпечення прав і свобод людини.

Але суспільний порядок не виникає сам собою – він є закономірним наслідком регулювання суспільних відносин. Соціальне регулювання – це система засобів, спрямованих на впорядкування поведінки людей, їхніх спільнот з метою узгодження та стабілізації суспільних відносин.

Розрізняють два основних види соціального регулювання:

- 1) *індивідуальне регулювання* – це упорядкування поведінки людей за допомогою разових рішень, що стосуються окремих випадків, конкретних осіб.
- 2) *нормативне регулювання* – впорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто стандартів, зразків, моделей поведінки, що поширюються на всі аналогічні випадки. За допомогою загальних правил (соціальних норм) досягається єдиний порядок у суспільстві.

Одним із специфічних напрямків соціального регулювання є *п р а в о в е р е г у л ю в а н н я*, що виникає разом із соціальним розмежуванням суспільства, виникненням держави. Воно спрямоване на впорядкування найважливіших суспільних відносин і здійснюється за допомогою системи специфічних юридичних засобів. *Правове регулювання здійснюється як за допомогою загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм, так і за допомогою індивідуальних рішень правового характеру.*

Право з'являється як результат об'єктивних потреб суспільства, в якому виникають внутрішні суперечності, що не можуть долатись вже ним самим самостійно. Своім регулюючим впливом право забезпечує організованість, стабільність і порядок у суспільстві. За допомогою права в суспільстві розв'язуються соціальні конфлікти і протиріччя. Право несе в суспільство інформацію про добро і справедливість, витісняє із суспільства шкідливі для нього відносини. Право служить мірою суспільної й особистої свободи. Адже в суспільстві немає і бути не може безмежної свободи. Свобода без меж – це свавілля, всюдозволеність. У межах права, правових норм люди, їхні об'єднання та організації можуть діяти вільно.

Таким чином, в умовах соціально неоднорідного суспільства право виконує важливу і необхідну функцію узгодження різних інтересів людей, їхніх об'єднань, суспільства в цілому, надання суспільним відносинам ознак стабільності, впорядкованості за допомогою специфічних юридичних засобів.

3. Держава і право в політичній системі суспільства

З виникненням держави в суспільстві з'явилася нова сфера суспільних відносин, а саме політичних. Політика – широке за обсягом і складне за змістом явище і поняття. У Стародавній Греції політика розумілась як мистецтво управління державою.

Політика – це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між різними соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади, а також організація соціального життя.

Політика здійснюється з приводу і для досягнення державної влади. Будь-яка проблема набуває політичного характеру, якщо її рішення пов'язане з класовими інтересами, проблемою влади. Суб'єктами політики є класи, нації, соціальні угруповання, об'єднання громадян, політичні партії, держава. Політична сфера суспільства структурована, утворює складну систему.

Система – це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегровані особливості та внутрішні закономірності, притаманні саме цій спільноті.

Політична система суспільства у широкому розумінні – це цілісний комплекс явищ, які існують у суспільстві для здійснення політичної влади.

Політична система у вузькому розумінні – це обумовлена економічними, соціокультурними, ідеологічними факторами сукупність взаємопов'язаних державних і недержавних організацій, інститутів, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у реалізації політичної влади чи впливі на неї.

На відміну від інших систем політичну систему суспільства характеризує ряд специфічних рис:

- участь у розв'язанні таких загальнолюдських завдань, як інтеграція суспільства, розподіл у ньому матеріальних і духовних цінностей;
- монополія на державний примус у масштабах всього суспільства і використання для цього спеціального апарату;
- досить складна внутрішня будова, що включає різноманітні політичні організації, принципи, норми, механізми комунікації, які забезпечують прямий і зворотний зв'язок соціальних груп і членів суспільства з політичною владою;
- в її рамках виробляється політична лінія, економічна соціальна, культурна й інші форми політики;

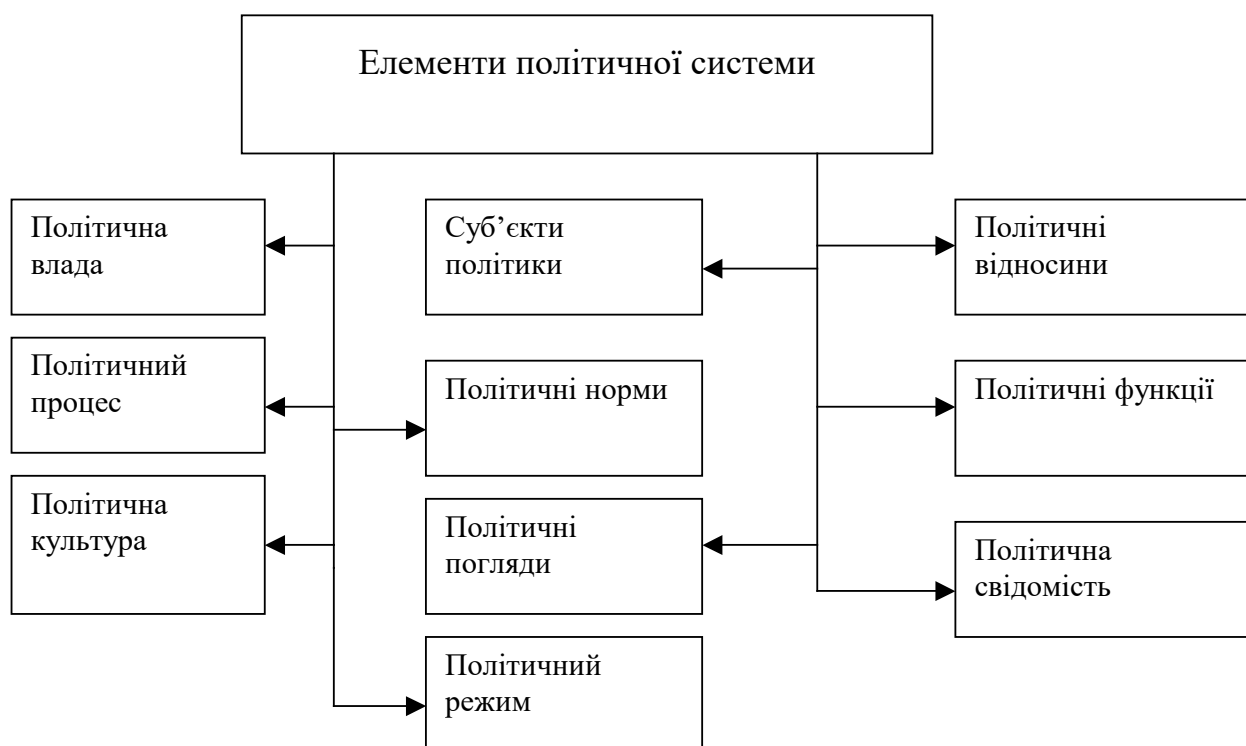
- через її інститути здійснюється політичне керівництво й управління суспільством.

Отже, політична система суспільства – це інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичних організацій і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію.

Основними функціями політичної системи є:

- визначення цілей і завдань суспільства;
- вироблення програм його життєдіяльності;
- мобілізація ресурсів суспільства на їх досягнення;
- інтеграція всіх елементів суспільства навколо загальних соціально-політичних цілей і цінностей;
- легітимація (приведення реального політичного життя у відповідність із офіційними нормами).

Аналіз політичної системи дає змогу розкрити її структуру. Це внутрішня організація цілісної системи специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють; стійка впорядкованість елементів; закон зв'язку між елементами. У різних дослідників кількість таких елементів неоднакова. Традиційно виділяють елементи політичної системи.

Мал. 4.1. Схема елементів політичної системи суспільства

Держава займає провідне місце в політичній системі. Це зумовлено тим, що держава перебуває в центрі політичної діяльності: навколо неї, навколо здобуття державної влади точиться політична боротьба. В історії суспільства держава була першим інструментом, знаряддям політики. Політика з'явилася з виникненням держави. І тільки поступово формуються інші соціальні інститути – спілки, громадські організації, партії, політичні рухи, що стали брати участь у політичному житті, у боротьбі за державну владу.

Сучасна держава має суверенну владу, уособлює суверенітет народу та суверенітет нації і є результатом реалізованого права на самовизначення; постає офіційним представником усього народу через вищий представницький орган законодавчої влади; забезпечує права громадян; виконує різні загальносоціальні функції; має спеціальний апарат управління і примусу; встановлює обов'язкові для всіх правила поведінки у вигляді правових норм, за допомогою яких регулює суспільні відносини.

Оскільки основним засобом соціального регулювання в соціально неоднорідному суспільстві є право, воно так само, як і держава, займає особливе місце в політичній системі.

Право є необхідним стабілізаційним фактором політичної системи. Впорядкованість і стабільність політичних відносин, регульованих правом, забезпечуються тим, що норми права розраховані на тривале існування в часі і реалізуються в чітко регламентованих процесуальних формах.

Право впливає на політику в кількох напрямках. Насамперед за допомогою норм публічного права, відображеного в Конституції та конституційних законах, закріплюються політичний лад суспільства, порядок формування й функціонування державних органів, виборче право, діяльність політичних організацій і рухів, поділ влади, політичні свободи громадян.

Право надає легітимності політичним рішенням. Поняття л е г і т и м - н о с т і означає визнання державної влади та її рішень суспільством, обґрунтованість і необхідність цієї влади та її носіїв. У вузькому розумінні поняття легітимності характеризує законність влади та її рішень.

Право встановлює межі цивілізованої політичної діяльності. Такі межі закріплені в офіційних документах і забезпечені силою держави й авторитетом суспільства. Тому всі структурні елементи політичної системи, зокрема й сама держава, змушені реалізовувати свої політичні запити з урахуванням цих меж.

У межах дії права засновуються політичні інститути, визначаються повноваження структурних елементів політичної системи. У правову форму

вводяться відносини з приводу здобуття, утримання і здійснення державної влади, зв'язки між державними органами, політичними партіями, суспільними об'єднаннями і громадянами, відносини з іншими державами. Інакше кажучи, право постає як високоефективний засіб регулювання суспільних відносин, включаючи політичні, постає засобом людського виміру політики.

4. Поняття громадянського суспільства

Громадянське суспільство за своїм змістом не збігається із суспільством у цілому: останнє включає в себе державу. Держава є складовою суспільства, громадянське ж суспільство – це сфера відносин, які не зазнають прямого втручання з боку держави.

Звичайно, такі відносини між державою і громадянським суспільством з'являються лише тоді, коли і суспільство, і держава перебувають на високому рівні економічного, політичного, культурного і духовного розвитку.

Громадянське суспільство – це, по-перше, суспільство з розвиненими відносинами між його членами, яке не залежить від держави, а лише взаємодіє з нею. Держава втручається в життя суспільства тільки в найважливіших питаннях, визначених законом; по-друге, це спільність вільних, рівноправних людей, які проживають на визначеній території, об'єднані системою суспільних відносин, що служать основою реалізації їхніх загальних і особистих інтересів, забезпечених державою.

Основні ознаки, характерні для громадянського суспільства:

- визнання людини, її прав і свобод найвищою суспільною цінністю;
- пріоритет суспільства над державою, що існує насамперед як регулятор відносин і гарант здійснення прав особи;
- рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної;
- подолання відчуження людини від засобів виробництва, знарядь праці та результатів своєї трудової діяльності;
- забезпечення економічної свободи та їхніх об'єднань;
- наявність плюралізму в усіх сферах матеріального і духовного життя;
- надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини;
- ідеологічна та політична свобода особистості, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість активного впливу на державну політику.

Таким чином, громадянське суспільство – це сукупність позадержавних, позаполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних), які утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів – власників та об'єднань.

Право формується всередині громадянського суспільства як потреба у нормативній регламентації найважливіших суспільних відносин. Саме у громадянському суспільстві відчуються ті зміни, які мають бути певним чином упорядковані. Держава повинна цю потребу задовольнити, прийнявши відповідний нормативно-правовий акт, покликаний якнайоптимальніше вирішити назрілу проблему.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте розуміння поняття “суспільство”.
2. Що таке влада?
3. У чому полягає необхідність соціального регулювання?
4. Розкрийте зміст політичної системи суспільства.
5. Яке суспільство можна вважати громадянським?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
3. Гусарєв С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
4. Закон України “Про вищу освіту” // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст.134.
5. Рабінович П.М. Основни загальної теорії права та держави. – К.: Атіка.–2001.– 176 с.
6. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
7. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
8. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 5. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ТА ШЛЯХИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

1. Основні теорії виникнення держави.
2. Передумови та умови виникнення держави.
3. Загальна характеристика первісного суспільства.
4. Основні шляхи виникнення держави.

1. Основні теорії виникнення держави

Тисячоліття люди живуть в умовах державно-правової дійсності, разом з тим суперечки про природу держави і права, причини, джерела й умови їх виникнення продовжуються і донині.

Причини цього полягають, по-перше, у складності й багатоманітності самого процесу виникнення держави і права, труднощах, що об'єктивно існують у його сприйнятті. По-друге – у неминучості суб'єктивного сприйняття цього процесу з боку дослідників. По-третє, множинність цих теорій пояснюється розходженнями історичних і соціальних умов, у яких жили їхні автори, розмаїтістю ідеологічних і філософських позицій, які вони займали.

Розглянемо основні теорії, що виділяють походження держави і права як специфічну проблему.

Теологічна теорія. Однією з перших теорій походження держави і права була теологічна, яка пояснювала їх виникнення божественною волею. Теорія відстоює ідеї непорушності, вічності держави, необхідності загального підпорядкування державній волі як влади від Бога, але разом з тим і залежності самої держави від божественної волі, що виявляється через церкву й інші релігійні організації. Найбільш яскравий представник – Фома Аквінський.

Патріархальна теорія (засновник – Аристотель, III ст. до н. е.). Її зміст полягає в тому, що держава виникає з патріархальної родини. Глава цієї родини стає главою держави – монархом. Його влада, таким чином, – це продовження влади батька, монарх же доводиться батьком усім своїм підданам. Основні положення патріархальної теорії переконливо спростовуються сучасною наукою. Немає жодного історичного свідчення подібного способу виникнення держави. Навпаки – встановлено, що патріархальна родина з'явилася разом із державою у процесі розкладу первіснообщинного ладу.

Патримоніальна теорія. Представники цієї теорії вважають, що держава походить від права власника на землю (патримоніум). З права володіння землею влада автоматично поширюється і на людей, які на ній проживають.

Органічна теорія. Виникла в XIX ст. у зв'язку з досягненнями природознавства, хоча деякі подібні ідеї висловлювалися значно раніше. Так, деякі давньогрецькі мислителі, зокрема Платон (IV–III ст. до н. е.), порівнювали державу з організмом, а закони держави – із процесами людської психіки. Поява дарвінізму призвела до того, що багато соціологів, а також юристів стали поширювати біологічні закономірності (міжвидова і внутрішньовидова боротьба, еволюція, природний добір) на соціальні процеси та державу.

Теорія насильства (завоювання). Виникла в XIX ст. Її автори пояснювали виникнення держави і права факторами військово-політичного характеру (завоюванням одним племінним союзом іншого). Для придушення поневоленого племені створювався державний апарат, приймалися закони. Виникнення держави, таким чином, розглядається як реалізація закономірності підпорядкування слабого сильному.

Психологічна теорія. Представники цієї теорії пояснювали появу держави і права виявом властивостей людської психіки – потребою підкорятися, наслідуванням, психологічною залежністю від еліти первісного суспільства.

Теорія суспільного договору. Ця теорія була сформульована у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо та ін. у XVII–XVIII ст. За цією теорією до появи держави люди перебували в “природному стані”. Щоб забезпечити нормальне життя, вони укладають між собою договір про державотворення, добровільно передаючи правителям частину своїх прав. Відзначаючи прогресивність багатьох положень теорії суспільного договору, варто вказати на те, що в науці немає переконливих наукових даних, які підтверджують реальність цієї теорії.

Іригаційна (гідралічна) теорія К. Віттфогеля. Виникнення держав, їх перші деспотичні форми він пов'язує з необхідністю будівництва гігантських іригаційних споруд у східних аграрних областях. Ці роботи диктували необхідність жорсткого централізованого управління, розподілу, обліку, підпорядкування. І разом з тим іригаційна теорія враховує лише окремі зв'язки, окремі сторони процесу державотворення.

Історико-матеріалістична теорія. Виникнення цієї теорії, як правило, пов'язують з іменами К. Маркса і Ф. Енгельса, нерідко забуваючи їхніх попередників (таких, як Л. Морган). Суть цієї теорії в тому, що держава виникає як результат природного розвитку первісного суспільства, розвитку насамперед економічного.

Історико-матеріалістична концепція включає два підходи. Один з них, що панував у радянській науці, вирішальну роль відводив класовій боротьбі. Другий підхід виходить з того, що в результаті економічного розвитку ускладнюється саме суспільство, його продуктивна й розподільча сфери. Це вимагає вдосконалення управління, що призводить до виникнення держави.

2. Загальна характеристика первісного суспільства

Пізнання держави і права варто починати з питання про походження держави: чи завжди в історії людського суспільства існував цей соціальний інститут, чи він з'явився на певному етапі розвитку суспільства. Тільки такий методологічний підхід, що реалізує принцип історизму, дозволяє усвідомити причини і форми появи держави, її характерні риси, відмінність від попередніх організаційних форм життя суспільства. А починати необхідно з комплексної характеристики первісного суспільства, головною ознакою якого був колективізм.

Почнемо з економічної сфери. Первісна людина займалася полюванням, рибальством, збиранням плодів і коренів рослин, тобто присвоєнням продуктів природи. Для цього вона використовувала примітивні знаряддя праці, що виготовлялися з природних матеріалів. Економіка цього суспільства була заснована на суспільній власності. При цьому неухильно дотримувалися двох правил: усе, що здобувалось, надходило до загального кошика і перерозподілялося, кожен одержував певну частку. На інших засадах первісне суспільство просто не могло існувати, воно було б приречене на вимирання.

Протягом багатьох століть і тисячоліть економіка мала привласнюючий характер. Продуктивність праці була вкрай низькою. Природно, що в таких умовах не могли виникнути ні приватна власність, ні експлуатація. Це було суспільство економічно рівних, але рівних у бідності людей. Поступовий і досить повільний розвиток економіки йшов у двох пов'язаних між собою напрямках: удосконалення знарядь праці та удосконалення способів, прийомів і організації праці.

Соціальна організація первісного суспільства характеризувалася сімейною родовою общиною, якою керували найбільш авторитетні та

досвідчені її представники. В основі сімейної общини лежали родинні стосунки, існувала фіксована система поділу праці, розподілу здобичі, шлюбно-сімейних відносин. На більш пізніх стадіях розвитку первісного суспільства виникають племена, що об'єднали близькі роди, а потім і союзи племен. Укрупнення суспільних структур було вигідне суспільству: воно дозволяло ефективніше протистояти силам природи, створювало можливості для спеціалізації управління, дозволяло успішніше відбивати агресію сусідів. Разом з тим укрупнення сприяло швидшому освоєнню нових знарядь і прийомів праці.

Однак сама можливість об'єднання вирішально залежала від рівня розвитку економіки, від продуктивності праці, що визначали, яку кількість людей могла прогодувати певна територія. До того ж така соціальна організація первісного суспільства забезпечувала гармонійну взаємодію людини та природи. Управління і влада первісного суспільства характеризувались такими ознаками:

- усі найважливіші питання вирішувалися загальними зборами;
- кожен дорослий мав право брати участь в обговоренні й вирішенні будь-якого питання;
- для здійснення оперативного управління обирався старійшина – найшанованіший член роду. Посада ця була не тільки виборною, але й змінюваною: як тільки з'являвся сильніший, розумніший, досвідченіший, він замінював старійшину. Особливих протиріч при цьому не виникало, оскільки, з одного боку, жодна людина не відокремлювала себе (і своїх інтересів) від роду, а з другого – посада старійшини не давала жодних привілеїв (крім поваги): він працював разом з усіма й одержував свою частку, як і всі. Влада старійшини ґрунтувалася виключно на його авторитеті та повазі до нього.

Плем'я очолювала рада старійшин, що представляли відповідні роди. Рада обирала вождя племені. Ця посада на ранніх етапах суспільного розвитку також була змінюваною і не давала привілеїв. Союз племен керувався союзом вождів племен, що обирав вождя союзу (іноді двох, один із яких був військовим вождем).

Нормативне регулювання було притаманне і первісному суспільству, яке не може існувати без певного порядку у відносинах. У первісному суспільстві існували своєрідні правила поведінки, які мали звичаєвий характер. Ці правила відображали інтереси всіх членів суспільства, передавались із покоління в покоління і виконувались добровільно, за

звичкою. Порушення правил засуджувалось всім суспільством, включаючи і примусові заходи (смертну кару або вигнання з роду).

Розвиток первісного суспільства відбувався досить повільно, і ті істотні зміни в економіці, структурі, управлінні та ін., про які йшлося, почалися порівняно недавно. Первісне суспільство багато тисячоліть практично не змінювалося. Найсуттєвіші зміни починають відбуватися в період неолітичної революції (від *неоліт* – “новий кам’яний вік”). У цю епоху відбувається якісний переворот у всіх сферах життя людства – від привласнюючого до відтворюючого господарства, тобто від полювання, рибальства і збирання до землеробства, скотарства і металообробки, керамічного виробництва. Цей перехід зайняв кілька тисячоліть.

10-12 тис. років тому відбулися несприятливі зміни клімату, почалося вимирання великої фауни (мамонтів) – основного джерела харчування людини в деяких регіонах. Людство відповіло на ці кризові явища переходом до нового способу існування – відтворюючої економіки. На етапі переходу до відтворюючої економіки в різних регіонах були одомашнені рослини і тварини. Заняття сільським господарством привело людство до осілості (ще один великий переворот). Сільське господарство дозволяло створювати запаси і переживати несприятливі часи, насамперед зиму (у певних регіонах).

Підсумок неолітичної революції – виникнення в деяких регіонах земної кулі ранніх землеробських суспільств. На їх основі виникають перші цивілізації та відбувається становлення ранньокласових суспільств.

Відтворююча економіка вже на перших етапах становлення характеризується таким обміном між людиною і природою, при якому людина стала вперше в історії створювати надлишковий продукт. Селекція рослин, поливне землеробство призвели до небувалих урожаїв, а згодом і до подальшого поділу праці. З’являються організатори виробництва, які здійснюють облік праці та розподіл її результатів.

Виникнення і привласнення надлишкового продукту призводить до становлення нових форм власності, до переходу від колективістської форми власності до колективної, групової та приватної; до подальшого соціального розмежування суспільства. Нова організація виробничої діяльності (її ускладнення, поява нових управлінських функцій) також сприяє соціальній диференціації суспільства.

3. Передумови та умови виникнення держави

Держава як нова організаційна форма життя суспільства виникає внаслідок неолітичної революції, переходу людства до відтворюючої економіки, тобто у процесі зміни матеріальних умов життя суспільства, становлення його нових організаційних форм. Первісна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування відтворюючої економіки, нових форм трудової діяльності.

Як правило, найдавніші держави виникають як міста-держави. Селище, в якому живуть вільні общинники-землероби, становить собою тепер вже не родову (сімейну), а сусідську общину. Воно поступово стає адміністративним, господарським і релігійним центром. Це місто разом з прилеглою до нього невеликою сільськогосподарською місцевістю і стає містом-державою. У такому місті постійно проживають вожді і жерці, воно стає місцем, де відбуваються засідання рад і зборів. Місто-держава знає чітку соціальну диференціацію, майнове розмежування, поділ праці.

З розвитком суспільства поступово усвідомлювалася важливість успішного управління, відбувалася його спеціалізація, а та обставина, що особи, які здійснюють управління, накопичують відповідний досвід, призводила до довічного виконання громадських обов'язків. Чимале значення в закріпленні таких порядків мала і релігія. У ранньокласовій державі відбувається подальше виокремлення знаті, присвоєння громадських посад через передачу цих посад від батьків до дітей і головним чином на цій основі збагачення певних суспільних груп.

Класова природа первісних держав чітко визначилася лише з часом, коли розмежування суспільства, класоутворення призвели до захоплення держави тим чи іншим класом і пристосування її до своїх інтересів і потреб. Процеси утворення класів і держави не можна розуміти спрощено, нібито спершу виникли класи, потім їхній антагонізм призвів до появи держави. Ці процеси йдуть паралельно, взаємодіючи один з одним. Ранньокласова держава не є результатом діяльності тільки панівного класу. Вона – результат розвитку всього суспільства в цілому на етапі становлення відтворюючої економіки. Але, зрозуміло, той чи інший клас, захопивши державу, міг стати за її допомогою і панівним класом.

При цьому поступово зникає практика виборності, змінюваності вождів, воєначальників, членів міських магістратів, рад. Їм на зміну прийшла інша практика – присвоєння посад і передача їх своїм нащадкам. У ранньокласовій державі особлива роль належить жерцям, які забезпечують знання і дотри-

мання релігійних норм. Крім того, правитель у ранньокласовому суспільстві, як правило, поєднує світську і релігійну владу, вважається посередником між божествами і народом. Теократична державність була первинною в багатьох регіонах.

Таким чином, на відміну від соціальної організації первіснообщинного ладу держава становила нове політичне, структуроване й територіальне утворення. Політичне – тому, що на відміну від родової общини (яка захищала загальні інтереси її членів) держава стала виражати і захищати класові інтереси. Держава виділилася із суспільства як особлива група людей, основним заняттям яких стало державне управління, організаційна діяльність. У ній з'явилися нові інструменти управління – суди, в'язниці, поліція, армія, інші органи, що можуть застосовувати примус.

На відміну від первісного суспільства держава стала територіальним утворенням. Якщо первісна община мала у своїй основі засновану на спорідненні організацію, то держава поступово шляхом переростання цих общин у сусідські переходить до осілого способу життя, якого об'єктивно вимагало землеробство. Першим етапом територіальної організації стало місто, яке поєднувало вже не стільки родичів, скільки населення, що проживало на певній території. Відтепер і апарат держави орієнтувався на управління тими чи іншими групами, що проживали на певній території в межах державних кордонів.

Таким чином, з аналізу нової, державної форми організації суспільства можна зробити висновок, що ознаками держави є єдиний територіальний простір, на якому здійснюється господарська діяльність; наявність особливої верстви людей – апарату управління та примусу, єдина система податків і фінансів. До цих ознак варто додати і мову, єдину для спілкування на території тієї чи іншої держави, єдину оборонну і зовнішню політику, транспортну, інформаційну, енергетичну системи.

4. Основні шляхи виникнення держави

У науці розрізняють східний та західний шляхи виникнення держави. Перші держави східного типу виникли близько 5 тис. років тому в долинах великих річок Нілу, Тигру і Євфрату, Інду, Гангу, Янцзи та ін., тобто в зонах поливного землеробства, що дозволяло різко підвищити продуктивність праці. Саме там уперше були створені умови для виникнення державності: з'явилася матеріальна можливість утримувати апарат управління, який не брав участі у виробничій діяльності. Поливне землеробство потребувало

будівництва каналів, дамб, водопідйомників й інших споруджень, підтримки їх у робочому стані. Все це визначало насамперед необхідність об'єднання общин під єдиним централізованим управлінням, оскільки обсяг робіт істотно перевищував можливості окремих родоплемінних утворень. Разом із тим усе це обумовило збереження сільськогосподарських общин і відповідно – суспільної форми власності на основний засіб виробництва – землю.

Структура держави східного типу була подібна до піраміди: нагорі (замість вождя) – необмежений монарх, деспот, чия влада мала божественний характер; нижче (замість ради старійшин і вождів) – його найближчі радники; далі – чиновники нижчого рангу і т. д., а в основі піраміди – сільськогосподарські общини. Головний засіб виробництва – земля – формально перебував у власності общин, общинники вважаються вільними, однак фактично все стало державною власністю, зокрема й життя підданих, що виявилось в безроздільній владі держави.

Східні держави в деяких своїх рисах істотно відрізнялися одна від одної. В одних (наприклад, Китаї), рабство мало домашній, сімейний характер. В інших (у Єгипті) було багато рабів, які поряд з общинниками здійснювали значний вклад в економіку. Однак на відміну від європейського, античного рабства, заснованого на приватній власності, раби здебільшого були власністю держави та храмів і, порівняно з общинниками-землеробами, не були основною продуктивною силою.

Водночас усі східні держави мали багато спільного: всі вони були абсолютними монархіями, деспотіями; відрізнялись потужним чиновницьким апаратом; в основі їхньої економіки лежала державна форма власності на основні засоби виробництва, а приватна власність мала другорядне значення. Східний шлях виникнення держави становив собою плавний перехід, переростання первісного, родоплемінного суспільства на державу.

Західний шлях виникнення держави мав істотні відмінності від східного. Основним державотворчим фактором на території Європи (насамперед в античних державах) був класовий поділ суспільства, інтенсивне формування приватної власності на землю, а також на інші засоби виробництва – худобу, рабів. Уже на ранньому етапі общинного ладу спостерігається економічна нерівність. Приватна власність стала базою, фундаментом для утвердження економічного панування заможних верств населення. Якщо природні умови Греції і Риму сприяли прискореному зламу патріархального ладу, то ці умови в Західній і Східній Європі до певного моменту створювали можливості для певного розвитку продуктивних сил у

рамках родового суспільства, тоді як рабовласництво в тому вигляді, як воно існувало в Середземномор'ї, було економічно невігідним.

Общинники, що розорялися, потрапляли в залежність від багатих, а не в рабство, що сприяло тривалому збереженню колективної форми господарювання. Військові потреби, а також напівкочове землеробство сприяли збереженню колективної форми виробництва, в якій рабам просто не могло бути місця. Тому там майнова диференціація і соціальне розмежування призвели поступово до формування протофеодального суспільства, в якому селяни зберігають особисту свободу і власність на землю. Таким шляхом йшов розвиток і багатьох інших держав на території Європи (Русі, Франції, Німеччини та ін.)

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть основні теорії виникнення держав.
2. У чому полягає теорія суспільного договору?
3. Розкрийте характеристику первісного суспільства.
4. Назвіть передумови виникнення держави.
5. Яке ви знаєте шляхи виникнення держави?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
2. История политических и правовых учений, Учебник/ Под ред. О.Э. Лейста. – М.: ИКД «Зеркало-М», 2004. – 576 с.
3. Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Шкарупа В.К. Основи держави і права: Навчал. посіб. – К.: Вид. Паливода А.В., 2002. – 384 с.
4. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

Лекція 6. ПОНЯТТЯ ОЗНАКИ ТА СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

1. Поняття держави.
2. Ознаки держави.
3. Сутність держави.
4. Держава і громадянське суспільство.

1. Поняття держави

Держава як продукт соціального розвитку є надзвичайно складним соціальним явищем. Це знаряддя, інструмент політичної влади і культурного розвитку суспільства. В умовах сучасності її основною метою є забезпечення прав і свобод людини та створення умов для народження нових її громадян.

Історія держави невіддільна від історії суспільства, разом з яким перша проходить довгий історичний шлях. Усебічно розкрити поняття, сутність, властивості й риси держави – завдання надзвичайно важке. Вирішити його можна лише при вивченні держави історично, у різних її зв'язках з економікою, соціально-політичним і духовним життям суспільства, максимально використовуючи при цьому наукові досягнення минулого і сучасності.

З давніх часів мислителі намагалися відповісти на запитання, що таке держава. Античні філософи розглядали державу як певну організацію порядку в суспільстві, вбачаючи в цьому її суть і основне призначення. Ця ідея знайшла багатьох послідовників і надалі.

Сьогодні у політико-правовій літературі можна віднайти різноманітні дефініції поняття “держава”. Неоднозначність розуміння цього поняття, розвитку, ролі та призначення її обумовлена в першу чергу складністю цього явища, рівнем розвитку суспільства, відмінностями у світосприйнятті загалу.

Наведемо традиційні визначення держави.

1. Держава є особливою організацією політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві і забезпечує його єдність, цілісність і безпеку та здійснює управління загальносуспільними справами на основі права з допомогою спеціального механізму.

2. Держава – це особлива політико-територіальна організація, що володіє суверенітетом, спеціальним апаратом управління і примусу й здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили для всього населення країни, яка створюється для керівництва суспільства і виконання загальносуспільних справ.

3. Держава – суверена, політико-територіальна організація суспільства, що наділена владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів з опорою, у разі необхідності, на легальний примус (О. Скакун).

4. Держава – це територіальна, суверена організація політичної влади в неоднорідному суспільстві, що з допомогою законів робить свої веління обов'язковими, забезпечує їх організованим примусом і володіє монополією на збір податків (О. Черданцев).

5. Держава – це публічно-правова і суверенна організація влади, що забезпечує загальні інтереси всього населення і постає гарантом прав і свобод особи, громадян. Правий, на наш погляд, В. Протасов, який термін *держави* визначає у двоякому розумінні: 1) як особливу організацію, апарат публічної влади; 2) як державно-організаційну спільноту, що розташована на певній території.

Таким чином, складність держави як соціального явища обумовила й багатогранність визначень її поняття. У навчальній юридичній літературі останніх років вона визначається таким чином:

1. Держава – це форма організації політичної влади в суспільстві, яка володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством на основі права з допомогою спеціального механізму.

2. Держава – це публічно-правова і суверенна організація влади, що забезпечує загальні інтереси всього населення та постає гарантом прав і свобод особи, людини.

2. Ознаки держави

Ознаки держави – це її риси, властивості та особливості як соціально-правової організації суспільства. Порівняно з первісним суспільством державі притаманні свої ознаки.

Територія. Охоплює все населення у просторових кордонах. Територія – матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує державу, вона тільки створює простір, у межах якого держава поширює владу на населення, яке проживає в ній.

Населення, яке пов'язане з нею громадянством чи підданством. Територіальна ознака породжує громадянство – юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах і обов'язках. Громадянин держави набуває: 1) право на заступництво і захист держави; 2) обов'язок підкорятися державно-владним велінням.

Наявність публічної влади. Держава – це така публічна влада, яка не зливається з суспільством, а стоїть над ним, це система спеціальних професійних органів, що виконують функції, пов'язані з управлінням суспільними інтересами, держава формально зовні представляє все суспільство.

Організована влада. Держава є організацією влади, яка має у своєму підпорядкуванні апарат примусу (армія, поліція, виправні установи), побудований на правовій основі.

Державна влада здійснюється специфічними методами. До основних методів належать переконання та примус. *Переконання* – це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейними і моральними засобами для формування у неї поглядів, заснованих на розумінні сутності державної влади, її цілей та функцій.

Державна влада не може обійтися без особливого, тільки їй притаманного методу здійснення влади – *державного примусу*. Це психологічний, матеріальний та фізичний вплив уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави. Державний примус повинен бути правовим, тобто чітко закріплений нормами права.

Державний суверенітет. Суверенітет як властивість (атрибут) державної влади полягає в її верховенстві, самостійності, повноті й незалежності. Верховенство і повнота державної влади всередині країни означає універсальність її впливу на все населення, на всі партії та громадські організації цієї країни; можливість скасувати всяке рішення будь-яких інших суспільних і політичних організацій; наявність у неї таких засобів впливу, яких ніяка інша суспільна влада не має (армія, поліція чи міліція, в'язниці та ін.). Самостійність проявляється у здатності державної влади самостійно видавати загальнообов'язкові для всього суспільства правила поведінки, встановлювати і забезпечувати єдиний правопорядок, визначати права й обов'язки громадян, посадових осіб, державних, партійних і громадських організацій. На зовнішньополітичній арені суверенітет держави проявляється в незалежності та рівноправності у відносинах з іншими державами. Таким чином, державний суверенітет всередині країни і поза нею виявляється у винятковому, монопольному праві держави вільно вирішувати всі свої справи без стороннього втручання.

Право на збір податків. Держава володіє монопольним правом на збір податків на своїй території. Вона є організацією влади, фінансову основу діяльності якої становлять податки.

Право на встановлення норм права. Держава встановлює загально-обов'язкові правила поведінки (правові норми), які розробляються, приймаються нею та охороняються від порушень.

Зовнішні атрибути. Держава встановлює, використовує та захищає свої формально виражені індивідуальні зовнішні атрибути – *прапор, герб, гімн* тощо.

Нерозривний зв'язок держави і права. Без права держава існувати не може. Право юридично оформляє державу і державну владу і тим самим робить їх легітимними (легальними), тобто законними. Держава здійснює свої функції у правових межах. Право вводить функціонування держави і державної влади в рамки законності, підпорядковує їх конкретному правовому режиму.

3. Сутність держави

Сутність держави – це головна, основна властивість держави, що визначає її зміст, мету, функції.

Розглядаючи сутність держави, не можна не зазначити, що інститут держави пройшов великий історичний шлях розвитку (приблизно 5 тис. років). Природно, що за цей період він змінювався, вдосконалювався, його сутність зазнавала змін, відповідно до змін економічних, політичних, ідеологічних структур суспільства.

У сучасній теорії держави виділяється два основних аспекти сутності держави.

1. **Класовий** – захист інтересів економічно пануючого класу, здійснення організованого примусу.

2. **Загальносоціальний аспект** – захист інтересів усього суспільства, забезпечення громадського блага, підтримання порядку, виконання інших загальносоціальних справ. Загальносоціальний аспект держави особливо яскраво проявляється в її зіставленні з громадянським суспільством.

Співвідношення вузькокласових інтересів пануючої верхівки (еліти) та інтересів усього суспільства за різних історичних часів не однакові. Як правило, посилення однієї з них призводить до позбавлення іншої. До середини ХІХ ст. у більшості країн перевага була на боці організованого примусу, захисту інтересів економічного класу. Поступово із розвитком громадянського суспільства все більшого значення набуває загальносоціальний аспект державної діяльності, завдання забезпечення суспільного блага. У наші дні цей аспект відіграє істотну роль.

Перевага загальносоціального аспекту сутності держави відбулася завдяки зниження частки його класового змісту як певного результату розвитку громадянського суспільства, утвердження прав і свобод людини. У сучасних цивілізованих державах не стало чітко виражених класів, соціальні суперечності втратили антагоністичний характер, зріс загальний життєвий рівень населення.

Сутність сучасної демократичної держави, в якій будується громадянське суспільство, можна описати таким чином:

1. Основним завданням держави стала функція забезпечення прав і свобод людини та сприяння народженню нових громадян.

2. Держава стала на шлях подолання суспільних суперечностей не шляхом насильства і примусу, а за допомогою досягнення громадянського компромісу, толерантності, створення умов для розвитку громадянського суспільства.

3. Держава у своїй діяльності широко використовує такі загально-демократичні ідеї та інститути, як поділ влади, плюралізм думок, значну роль суду, гласність.

4. Держава бореться з корупцією, декларує та приймає міри для розподілу політики, влади та бізнесу. В умовах сучасної України ця проблема є найактуальнішою та найскладнішою.

5. На міжнародній арені держава проводить політику, що потребує взаємних поступок, компромісів, домовленостей з іншими державами.

Таким чином, соціальна правова держава в сучасних теоріях трактується як надкласова, що представляє інтереси всіх верств суспільства. Сутність цієї держави не позбавлена класового аспекту, разом з тим він не є провідним. На перше місце така держава ставить функції забезпечення прав і свобод людини (в першу чергу шляхом збільшення частки багатих громадян, заохочення народжуваності, збереження природи тощо).

4. Держава і громадянське суспільство

Громадянське суспільство характеризується спільністю вільних, рівноправних людей. Але така спільність нерозривно пов'язана з державою, бо саме на неї значною мірою лягає обов'язок підтримання таких позитивних відносин між людьми.

У теорії держави і права під громадянським суспільством розуміють:

- по-перше, суспільство з розвиненими відносинами між його членами, яке не залежить від держави, а лише взаємодіє з нею. Держава втручається в життя суспільства тільки в найважливіших питаннях, визначених законом;
- по-друге, спільність вільних, рівноправних людей, які проживають на визначеній території, об'єднаних системою суспільних відносин, що служать основою реалізації їхніх загальних і особистих інтересів, забезпечених державою.

Вчені-правники визначають основні ознаки, характерні для громадянського суспільства.

1. Визнання людини, її прав і свобод найвищою суспільною цінністю.
2. Пріоритет людини над суспільством, а суспільства – над державою, що існує насамперед як регулятор відносин і гарант здійснення прав особи.
3. Рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної.
4. Подолання відчуження людини від засобів виробництва, знарядь праці та результатів своєї трудової діяльності.
5. Забезпечення економічної свободи та їхніх об'єднань.
6. Наявність плюралізму в усіх сферах матеріального і духовного життя.
7. Надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини.
8. Ідеологічна та політична свобода особистості, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість активного впливу на державну політику.

Забезпечити такі високі стандарти у відносинах суспільства і держави може лише правова держава.

П р а в о в а д е р ж а в а – це політична організація суспільства, в якій право обмежує і підпорядковує собі державну владу, а основні права особи та її соціальна безпека є змістом свободи, закріплені в законах, це підґрунтя громадянського суспільства. Тільки існування розвиненого, стабільного громадянського суспільства надає можливість створити правову державу.

Виходячи із можливості існування у громадянському суспільстві різних суперечливих інтересів, ідея держави проявляється як забезпечення загального інтересу, як інституція гарантування й захисту прав людини.

Структура та інститути, які належать одночасно і до громадянського суспільства, і до правової держави, – це політичні партії; об'єднання; клуби; засоби масової інформації; механізм виборчого процесу; політична культура; політичне представництво.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте поняття держави.
2. Охарактеризуйте основні ознаки держави.
3. У чому полягає сутність сучасної соціальної правової держави, в якій будується громадянське суспільство?
4. Яку роль відіграє держава у становленні та підтриманні громадянського суспільства?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т.1. – 360 с.
2. Алексеев А.С. Русское государственное право. – М.: Тип. общест. распротр. Полезних книгъ, 1897. – 411 с
3. Аристотель. Политика / Аристотель; Пер. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 393 с.
4. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підруч. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
5. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
6. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
7. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Пер. с нем.: ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С.Нерсесянц. – М.: Академия наук СССР Институт философии издательство «Мысль», 1990. – 524 с.
8. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
9. Загальна декларація прав людини // Док.ООН/PES/217 А
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Голос України, 10 січня 2001 року. – № 3 (2503). – С. 6-8.
11. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
12. Коркунов М. Лекции по общей теории права. – СПб. : Тип. И лит. В.А. Тихонова. 1890. – 319 с.
13. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Ю.Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
14. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

15. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
16. Теория государства и права / Под ред. Н.Г.Александрова. – М.: Юрид. лит., 1974. – 663 с.
17. Теория государства и права / Под ред. А.М.Васильева. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1983. – 416 с.
18. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
19. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
20. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
21. Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 663 с.

Лекція 7. ТИПИ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ. ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ

1. Загальна характеристика типології держав.
2. Історичні типи держав.
3. Цивілізаційний підхід до типології держав.
4. Поняття та зміст функцій держави.
5. Охорона права і свобод людини як основна функція держави.
6. Форми здійснення функцій держави.

1. Загальна характеристика типології держав

Феномен “держава” – це явище надзвичайно багатогранне, що обумовлює створення різних систем її класифікації. В цьому напрямку використовуються різні за своїми підставами способи, але всі вони зводяться до необхідності виділення із них певних типів держави і права – типології.

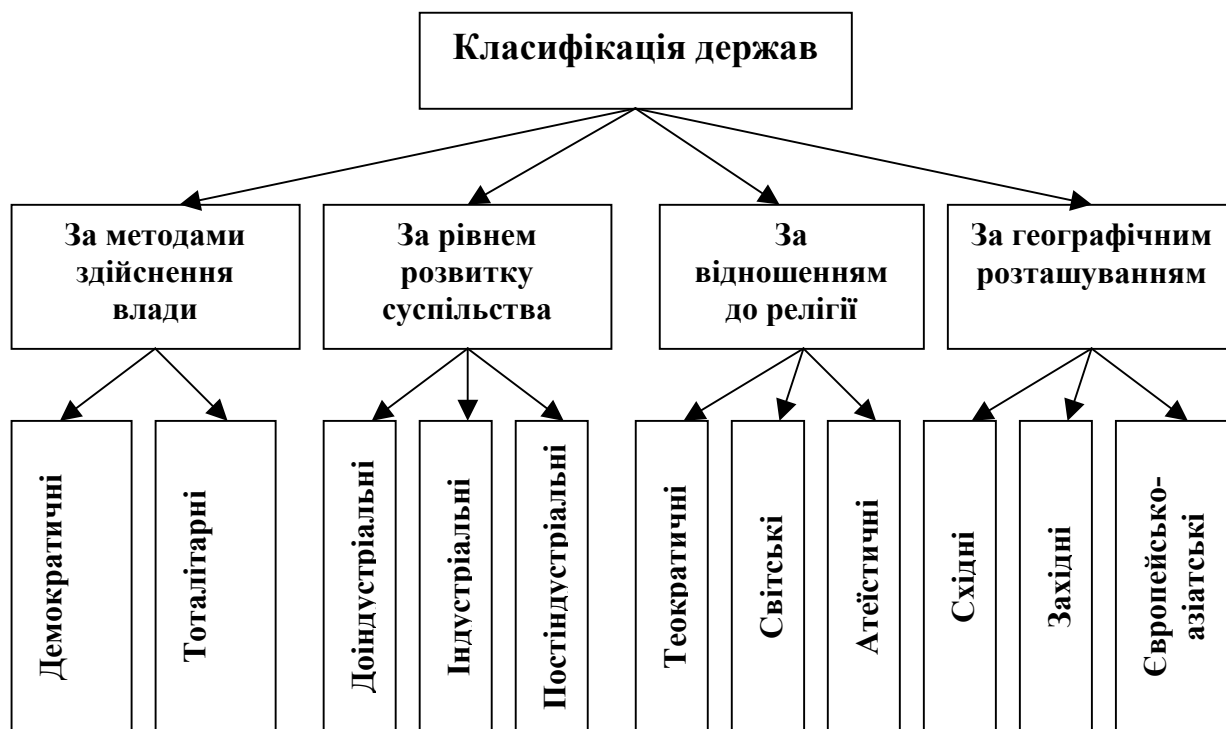
Типологія – науковий підхід, основа якого полягає в розчленуванні та групуванні певних об’єктів за допомогою моделі.

Використовують цей метод для порівняльного вивчення важливих ознак, зв’язків, відношень між типами об’єктів. У нашому випадку типологія розподіляє всі держави, які існували та існують, на групи, що дає змогу розкрити сутність держав. Ця сутність змінюється у процесі історичного розвитку, а тому їхні типи називаються *історичними*.

Тип держави – це наукова категорія, збірний образ реально існуючих на даному часовому відтинку держав, яка складається із сукупності найбільш важливих, спільних для всіх цих держав.

У науці є різні критерії класифікації держав. За методами здійснення влади – це демократичні, тоталітарні; за рівнем розвитку суспільства – доіндустріальні, індустріальні; постіндустріальні; за відношенням до релігії – теократичні, світські, атеїстичні; за географічним розташуванням – східні, західні, європейсько-азіатські (мал. 7.1).

Однак жодна з наведених класифікацій не розкриває повністю соціальної сутності, тобто не дає відповіді на питання, волю якої групи населення ця держава виражає. І тільки історична типологія дає переважно вдалу характеристику держави.

Мал. 7.1. Класифікація держав

2. Історичні типи держав

Історичний тип держави (формаційний підхід) – це сукупність важливих ознак, характерних для всіх країн, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, що виражають соціально-змістовну (класову) суть і соціальне призначення держави.

Історії відомі такі типи держави: рабовласницька, феодальна, буржуазна, держава соціальної демократії, держава соціально-демократичної орієнтації.

Рабовласницька держава – найдавніша держава, що виникла у 3-4 тис. до н.е. в країнах Близького Сходу (Єгипет, Лівія, Вавилон). У 8-9 тис. до н.е. виникли рабовласницькі держави в Європі (Греція, Рим). Особливого розвитку виробничих відносин система рабовласницьких держав досягла в Стародавній Греції. Вільні люди – рабовласники. У Цих державах існували різні форми правління: монархія, аристократія, демократична республіка; найтипівішою формою державного устрою була імперія, а політичні режими – авторитарний, деспотичний. Закріплювалась соціальні нерівність. Абсолютно безправними були чужинці, а рабів не визнавали суб'єктами права, вони були знаряддям праці. Разом з тим саме в той період в Греції було розроблено демократичні норми державного правління, в Римі – приватне (майнове) право.

Феодална держава виникає в Європі в 5-6 ст. н.е. Характерними її ознаками є закріплення соціальної нерівності, відносин сюзеренітету-васалітету; визнання прав селян, міщан, але як економічно залежних від феодалів; закріплення монополії феодалів на основні засоби виробництва та політичну владу; затвердження власності на землю як основу суспільства. Феодалне право – це жорстке, класове, неузгоджене право, значний вплив в якому мали релігійні форми.

Буржуазна держава виникає у результаті революцій XII-XIII ст.ст. унаслідок впровадження капіталістичного способу виробництва. Формами такої держави були: конституційна монархія, парламентарна та президентська республіки. Основною формою цієї держави в період становлення та розвитку була буржуазно-демократична республіка, в якій проголошувалась формальна рівність громадян перед законом, декларувались права і свободи особи. У державі відбувалося поступове пристосування старого державного механізму до капіталістичної системи, зростала роль права, апарату держави. У цей період вчені, мислителі інтенсивно розробляли важливі демократичні інститути та положення державно-правової науки. Зокрема теорію розподілу влади було проголошено на демократичних засадах, створено Конституції держав, партії та профспілки.

Держава соціальної демократії – це організація політичної влади трудівників – власників, що реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації і народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й соціального розвитку дозволяють прогнозувати утворення такого суспільства.

Держава соціально-демократичної орієнтації – це перехідний тип держави, який існує в період переходу від буржуазної до соціальної держави. Це організація політичної влади більшості населення, яка забезпечує необхідний консенсус усіх його частин та перехід до утворення умов, потрібних для повного і безперешкодного здійснення основних прав людини і прав нації та прогресу суспільства на засадах соціальної демократії. У сучасних умовах вчені виділяють два основних різновиди держав такого типу: а) держави, які існують у економічно розвинутих країнах соціально орієнтованого капіталізму; б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу, псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворюються з організацій тоталітарної влади партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення.

Разом з тим у ХХІ ст. є очевидним певна обмеженість формаційного підходу в розумінні соціальної сутності держави, неможливість його використання як єдиної методологічної та філософської основи пізнання державно-правових форм суспільного буття.

3. Цивілізаційний підхід до типології держав

Тому нині поряд із формаційним підходом до вирішення питання про типологію держав широко застосовується й інший підхід, що має у суспільних науках назву *цивілізаційного*.

Цивілізація (від лат. *civilis* – “громадянський, суспільний, державний”) – поняття дуже широке й неоднозначне. Це і синонім культури, і рівень розвитку матеріальної та духовної культури. А оскільки культура, як відомо, має кілька сотень визначень, то в результаті з’являється можливість говорити про найрізноманітніші варіанти цивілізаційної типології.

Поняття “цивілізація” затвердилося в європейській науці в епоху Просвітництва і з того часу набуло такої ж багатозначності, як і поняття “культура”. В загальному розумінні поняття “цивілізація” можна визначити як *певну соціокультурну систему високорозвиненого суспільства, що підтримує його єдність за допомогою духовно-моральних і культурних факторів суспільного розвитку*.

Цивілізаційний підхід до типології держави бере за основу класифікації не матеріально-економічний критерій, а духовнокультурні й моральні фактори. Замість “суспільно-економічної формації”, як критерію типології держави і права, й інших критеріїв здійснюється спроба використання критерію “цивілізації”.

З урахуванням цієї багатозначності й розробляється сьогодні цивілізаційний підхід ученими Заходу і Сходу. У своїх дослідженнях вони спираються на праці таких відомих представників філософської, політологічної та соціологічної думки, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Вебер, П. Сорокін та ін.

У сучасних соціальних науках термін *цивілізація* вживається в різних випадках і досі не має чітко визначеного, фіксованого значення. Він асоціюється і з “гарними манерами”, і з певними стадіями розвитку суспільства. Таким чином, неоднозначність терміна і поняття “цивілізація”, внутрішня суперечливість і багатоплановість разом з аморфністю його змісту та невизначеністю роблять дуже проблематичним його використання як єдиного й основного критерію типології держав і правових систем.

Розглянемо основні погляди на цивілізацію. Цивілізація, на думку американського політолога С. Хантингтона, становить собою “певну культурну сутність”. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади, як зауважує автор, мають особливу культуру, що відображає різні рівні культурної неоднорідності. Виходячи з цього, цивілізацію можна визначити як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей.

Цивілізацію необхідно визначити виходячи із загальних рис індивідуального порядку – таких, як мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути тощо. Цивілізація, – робить висновок С. Хантингтон, це найширший рівень спільності, з яким кожна людина себе співвідносить.

Аналогічну позицію щодо визначення цивілізації займав відомий англійський учений, історик А. Тойнбі. На його думку, цивілізація є не що інше, як певний тип людських співтовариств, що викликає “певні асоціації в галузі релігії, архітектури, живопису, звичаїв, словом, в царині культури”. Вся світова історія, на його думку, нараховує 26 цивілізацій – єгипетську, китайську, західну, православну, арабську, мексиканську, іранську, сирійську та ін.

Отже, існують різні підстави для типології цивілізацій та їхньої державності – хронологічні, генетичні, просторові, релігійні, за рівнем організації та ін. Історичний прогрес призвів до складання понад двох десятків цивілізацій, які відрізняються не тільки системами цінностей, що затвердилися в них, культурою, але й характерним для них типом держав. Зокрема, ґрунтуючись на різних підходах до поняття “цивілізація”, можна виділити такі види цивілізацій і відповідні типи держави: східні, західні та змішані; давні, середньовічні та сучасні; аграрні, промислові та науково-технічні; доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні; локальні, особливі та сучасні.

У своєму розвитку цивілізації проходять кілька етапів.

Перший етап – локальні цивілізації, найдавніші, що являли собою вогнища культури, і це відрізняло їх від інших, “нецивілізованих” спільностей (давньоєгипетська, шумерська та ін.).

Другий етап – особливі цивілізації (індійська, китайська, західноєвропейська, східноєвропейська, ісламська та ін.) з відповідними типами держав. Вони склались історично та характеризуються певною своєрідністю.

Третій етап – сучасна цивілізація, в якій відбуваються процеси глобалізації, об’єднання різних суспільств з метою вирішення загальносвітових проблем людства.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, слід зазначити його основні недоліки. По-перше, тут не виділяється те головне, що характеризує державу, – приналежність публічної влади. По-друге, це недостатня розробленість такої типології. По-третє, ігнорування важливих положень історичного матеріалізму про провідну роль економічного базису відносно надбудови, про обумовленість типу держави характером економічних відносин і способом виробництва. Інакше кажучи, цивілізаційний підхід теж не бездоганний, не здатний замінити собою формаційний підхід.

У сучасній науці більш прийнятною вважається типологія, заснована на органічному поєднанні формаційного та цивілізаційного підходів разом з їх збагаченням елементами типології, заснованої на виділенні державно-правових режимів.

Кожна окрема держава зазнає впливу як матеріально-виробничого, так і культурно-духовного, цивілізаційного чинників. Саме з цим пов'язані альтернативність і багатоваріантність їх розвитку. Це дозволяє зробити висновок про необхідність використання обох підходів – формаційного й цивілізаційного. Цивілізаційний підхід не слід протиставляти формаційному.

У сучасній науці більшість вчених віддає перевагу формаційному підходу як базовому, основному. При цьому цивілізаційний підхід не протиставляється йому, а служить його доповненням, творчо його розвиває.

4. *Поняття та зміст функцій держави*

Перед будь-якою державою постає більше чи менше коло завдань, для вирішення яких вона використовує свої економічні, ідеологічні та політичні сили. З усієї сукупності цих завдань можна виділити такі, що визначають її сутність, без яких вона не може повноцінно діяти, – функції держави.

В юридичній літературі панує в цілому стала точка зору на категорію.

Функції держави – це основні напрямки її діяльності, в яких знаходять свій вираз її завдання й цілі (сутність та призначення) з управління суспільством.

До найбільш значущих ознак функцій держави юристи відносять такі, що окреслюють межі діяльності держави у найважливіших сферах суспільного життя – економічній, політичній, духовній, правовій та інших; функції держави виникають й розвиваються згідно з історичними завданнями і цілями, служать їх втіленню в життя; у функціях держави виявляються її об'єктивні властивості, притаманні особливості, динаміка соціально-економічних змін.

Усі функції класифікують за різними ознаками – за соціальним призначенням держави; за територіальною спрямованістю; за сферою суспільного життя; за часом виникнення.

- За соціальним значенням державної діяльності – основні; неосновні.
- За часом виконання – постійні; тимчасові.
- За територіальною спрямованістю – внутрішні; зовнішні.

Внутрішні – це функції охорони прав і свобод людини, економічні, політичні, соціальні, функції охорони законності й правопорядку, охорони навколишнього середовища.

Зовнішні – функції міжнародного співробітництва, оборони.

- За сферою суспільного життя – гуманітарні, економічні, політичні, соціальні, економічні.

Відповідно до Конституції та законів України, можливо виділити такі види функцій Української держави:

1. Внутрішні функції – залежно від сфери суспільного життя.

1.1. Захисту прав і свобод людини.

1.2. У гуманітарній сфері: а) *гуманітарна* (створення умов для забезпечення прогресивної народжуваності тощо); б) *екологічна* (забезпечення екологічної безпеки людини, захист навколишнього середовища); в) *соціальна* (соціальний захист людини, охорона здоров'я, соціальне забезпечення); г) *культурно-виховна* (організація освіти, виховання, підтримка і розвиток науки, культури).

1.3. В економічній сфері: а) *господарсько-стимулююча* (створення умов для розвитку виробництва, захист права власності); б) *господарсько-організаційна* (програмування й організація виробництва, розпорядження об'єктами державної власності, забезпечення права громадян на підприємницьку діяльність); в) *науково-організаторська* (організація та стимулювання наукових досліджень).

1.4. У політичній сфері: а) *демократична функція* (створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення та врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань, а також створення умов для існування легальної опозиції); б) *національно-забезпечувальна* (забезпечення умов для збереження й розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй); в) *охоронна* (охорона та захист державно-конституційного ладу, громадського миру, законності та правопорядку).

2. Зовнішні функції української держави.

2.1. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері міжнародних відносин.

2.2. У гуманітарній сфері: а) участь у міжнародному забезпеченню та захисті прав людини; б) допомога населенню інших країн у разі стихійного лиха, кризових ситуацій тощо; участь у захисті природного середовища; в) участь у міжнародному культурному співробітництві.

2.3. В економічній сфері: а) участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва праці; б) участь у розв'язанні господарських і наукових проблем (енергетичної, дослідження і освоєння космосу тощо).

Політичний блок: а) організація, підтримка та розвиток міждержавних договірних відносин на основі загальних принципів міжнародного права; б) оборона країни від зовнішнього нападу, анексії; в) участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку; г) участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, зокрема з використанням військових засобів.

5. Охорона прав і свобод людини як основна функція держави

Опираючись на сучасний етап розвитку теорії держави за критерієм визначення місця функції охорони прав і свобод людини, можна виділити три варіанти кваліфікації внутрішніх функцій держави, запропоновані вченими-юристами.

Перші з них – Н.М. Матузов, В.В. Копейчиков, П.М. Рабінович, М.В. Кравчук та інші вважають, що першою основною функцією держави є охорона прав і свобод людини та громадянина, а також інші сучасні внутрішні функції держави – забезпечення правового порядку, економічна, оподаткування, соціальна, культурна, тощо.

Другі – В.Ф. Погорілко, О.Ф. Скакун, В.М. Хропанюк мають схоже бачення цієї проблеми, але функцію охорони прав і свобод людини вони не виділяють як окрему. Серед основних внутрішніх функцій вони, як правило, визначають політичну, економічну, соціальну, культурну, екологічну.

Деякі вчені функцію охорони прав і свобод людини не виділяють.

Серед запропонованого різноманіття перші вчені, на наш погляд, мають відповідно до умов сучасності позицію найбільш виважену, виділяючи як основну функцію держави охорону прав і свобод людини та громадянина, а також інші гуманні та необхідні функції сучасної держави – забезпечення

правового порядку, економічну, соціальну, культурну, оподаткування тощо. Ми також поділяємо такий підхід.

Не викликають особливих заперечень і погляди інших вчених. Оскільки функція охорони прав і свобод людини у них теж присутня, вона є складовою визначених ними як основні функціях держави (наприклад, соціальної).

Позиція вчених, які не виділяють функцію охорони прав і свобод людини як основну, на наш погляд, не відображає реальностей сучасного життя та підлягає критиці.

Основне, на що звертає увагу сучасна юриспруденція, – це те, що в країнах Європи вона орієнтована на забезпечення прав та інтересів людини, їх ефективний захист, а у нас – ще інколи традиційно – на задоволення потреб держави.

На противагу цьому пропонується в основу юридичної правової доктрини права покласти “людиноцентристську” ідеологію, згідно з якою держава має “служити” інтересам громади, тобто діяти на “благо людини”, шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод та інтересів у сфері діяльності публічної адміністрації – органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

При цьому конституційні положення про “утвердження і забезпечення прав і свобод людини” вкладають у принцип верховенства права два аспекти. Перший стосується “утвердження” прав людини та охоплює коло питань, пов’язаних з власне фактом наділення суб’єктів правами, з переліком і змістом цих прав, з їх належною легалізацією (унормуванням). Другий аспект – “забезпечення” прав – відображає всі заходи, що загалом дозволяє згаданим суб’єктам реалізувати надані права, тобто фактично скористатись формально наданими можливостями задовольнити власні потреби й інтереси.

Таким чином, верховенство права зумовлює передусім акцентування на аспекті «забезпечення» верховенства прав людини.

Все це призводить до попереднього висновку, що головною функцією сучасної демократичної держави є *охорона прав і свобод людини*.

Доведемо зазначену гіпотезу через положення філософії права, яка відстоює невід’ємні природні права людини та Конституції України положення якої і зобов’язано уточнювати, роз’яснювати та деталізувати адміністративне право.

З точки зору філософії права функцію захисту прав і свобод людини можна розглядати відповідно до двох основних типів праворозуміння – філософії природного права та позитивізму.

Природне право виникає з природи суспільства і людини, людського розуму, загальних моральних принципів. Тому воно розумне і справедливе. Основні ідеї пов'язані з невідчужуваними правами людини, свободою, рівністю, безпекою, опором насильству тощо. Концепція юридичного праворозуміння констатує, що право об'єктивне по відношенню до закону в силу своєї природності, закон мислиться як явище штучне, суб'єктивне, тимчасове. Право ж – як первинне і визначальне стосовно закону, який є вторинним, похідним від права. Щоб закон став юридичним явищем, він має відповідати природному праву, узгоджуватись з ним. На думку П. Новгородцева, юридичному праворозумінню притаманна можливість визначення моральної оцінки позитивного права, яка визначається на підставі природного права.

У цілому природне право можна визначити як універсальне, об'єктивне, первинне стосовно закону та держави явище, що є втіленням об'єктивних цінностей та потреб людини й абсолютним критерієм юридичності всіх людських настанов.

Виходячи з цього вважаємо, що в демократичній правовій державі основним глобальним напрямком діяльності суб'єктів владних повноважень як представників публічної влади є організація захисту прав і свобод людини. Таким чином, з позиції природного права основним принципом адміністративного права беззаперечно є *забезпечення прав і свобод людини*.

У свою чергу позитивізм, як тип праворозуміння, надає можливість дещо по іншому розставити аспекти в теорії адміністративного права.

Видатний німецький вчений Р. Ієрінг стверджував, що: «мета права – мир, а засіб для цього це боротьба. До того часу, поки на право буде здійснюватись напад з боку неправда (а це буде продовжуватись, поки існує світ), перше не буде позбавлено необхідності боротьби. Життя права – це боротьба: боротьба народів, державної влади, станів, індивідів». Тим самим він сформулював правову теорію свідомого зусилля особи й боротьби інтересів як фактора правотворення, а державну владу – як формальне джерело права. На базі таких правових поглядів Р. Ієрінга та філософії позитивізму, яка була започаткована О. Контом, з'являється позитивне вчення про право. Не догма і не вищий розум, а конкретні правила визначаються єдиним об'єктом вивчення. Позитивізм вдало вводить у юриспруденцію поняття “суб'єктивне право” як похідне від об'єктивного права, установаженого державою. Держава делегує суб'єктивні права і встановлює юридичні обов'язки в нормах права. Тим самим позитивісти право і закон ототожнюють.

Таке раціоналістичне, просте та ефективне з позиції держави вчення швидко завоювало юриспруденцію спочатку Німеччини, а згодом і всіх інших європейських країн IX ст., зокрема й Російську та Австро-угорську імперії, до складу яких входили українські землі.

Впровадження в теорію і практику права зазначеного праворозуміння дало можливість визначити засади встановлення стабільного правопорядку, детального вивчення структури правової норми, підстав юридичної відповідальності, класифікації норм права і нормативних актів, видів інтерпретації.

Позитивізм був невід'ємним елементом радянського права та багато його теоретичних положень, продовжують жити й у вітчизняній теорії держави і права. Але йому притаманний дуже суттєвий недолік: за нормою права позитивізм не може бачити людину, а навпаки – індивід є «гвинтиком» для держави у виконанні норм права. Тому використовувати його положення без врахування головної функції держави – охорони прав і свобод людини – є науково не виваженим.

Поряд з цим позитивізм залишається важливою теорією, яка дає можливість теорії права розробляти та вдосконалювати свою імперативну владну сутність, яка повинна бути побудована в умовах сучасності на принципах природного права та направлена на забезпечення його основного призначення – захисту прав і свобод людини.

Відповідно до такого підходу, на наш погляд, на основі філософії природного права необхідно встановлювати основні функції держави, основною з яких є функція захисту прав і свобод людини, а на беручи за основу позитивістське праворозуміння. Доречно було б продовжувати вдосконалювати та виводити нові форми здійснення функцій держави.

Як на початку XX ст. П. Новгородцев при засиллі позитивно права намагався поставити йому на службу природне право, так на початку XXI ст. пропонується не переходити в крайність, як намагаються деякі вчені (“повністю подолати позитивістсько-легістське праворозуміння”). Ми вважаємо, що позитивне право не є ні хорошим, ні поганим: все полягає тільки в напрямку його використання. Якщо його використовувати з метою виконання основної функції держави – захисту прав і свобод людини, – то воно не тільки може бути корисним, а й, на наш погляд, є незамінним. Іншими словами, ми пропонуємо позитивне право поставити на службу природному праву як один з ефективним засобів його вдосконалення.

У цьому випадку імперативна, владна сутність права зберігається, але змінюється її призначення: якщо раніше вона слугували державі, то в правовій соціальній державі основним признанням є захист прав і свобод людини.

Все вищенаведене дає можливість сформувати основні ознаки, які обґрунтовують основну функцію держави права – захист прав свобод людини.

1. Природне право виникає з природи суспільства і людини, людського розуму, загальних моральних засад людства, воно розумне та справедливе, до його основних завдань належить захист невідчужуваних прав людини, її свободи, рівності, безпеки та права людини на опір насиллю.
2. Будь-який нормативно-правовий акт лише тоді може вважатись правовим, якщо він відповідає природному праву та узгоджується з ним.
3. Основним глобальним напрямком діяльності органів держави, як представників публічної влади, з погляду філософії природного праворозуміння є захист прав і свобод людини.
4. Позитивістське праворозуміння не доцільно використовувати при формуванні основних функцій держави, бо ця теорія за формою не бачить змісту, людина в ній є “гвинтиком” для встановлення та реалізації норми права.

Таким чином, доречно: 1) на основі філософії природного права встановлювати основні функції держави; 2) використовувати позитивістське праворозуміння як засіб вироблення ефективних форм здійснення функцій держави.

Отже, функція охорони прав і свобод людини – це *найважливіший напрямок діяльності держави, направлений на захист інтересів людини, на реальне втілення в життя положень, відповідно до яких людина та її права є найважливішою соціальною цінністю.*

6. Форми здійснення функцій держави

Право і держава виникають одночасно, і вони взаємозалежні. Держава залежить від права у своїй організації, побудові, структурі, у здійсненні функцій. В аналізі функцій держави виділяють правові і неправові форми.

Правова форма діяльності держави – це *організаційна форма дій державних органів, її посадових осіб, які полягають у вчиненні на основі права юридичних актів, у результаті чого для суб'єктів правовідносин виникають юридично значимі результати.*

Правові форми діяльності держави є такими:

- установча діяльність, утворення, вдосконалення, ліквідація державних органів та організацій;
- правотворча діяльність – становлення, зміни, скасування формально обов'язкових правил поведінки загального характеру, тобто правових (юридичних) норм;

- правозастосовча діяльність, діяльність держави, яка пов'язана з реалізацією юридичних норм;
- правоохоронна діяльність – контроль суб'єктів правовідносин за дотриманням норм права та застосування до них заходів примусу.

При здійсненні вищевказаних функцій використовуються методи заохочення, переконання та примусу.

Заохочення (стимулювання) – пропаганда досвіду та надання різних пільг чи нагород колективам, особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними.

Переконання – правове виховання населення, аргументована мотивація необхідної поведінки, проведення різних профілактичних заходів.

Примус – застосування щодо суб'єктів, які скоїли правопорушення, заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, заподіяної такою поведінкою іншим суб'єктам.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Наведіть класифікацію держав.
2. Розкрийте зміст історичного (формаційного) типу держав.
3. Що таке функція держави?
4. Назвіть основні функції держави.
5. Розкрийте форми здійснення функцій держави.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. Посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
3. Галуцько В.В. Функції держави з охорони суб'єктів права власності // Держава і право. – № 34. – 2006. – С.48-53.
4. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
5. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
6. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Корпейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
7. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. / Авт.–упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

ЛЕКЦІЯ 8. ФОРМИ ДЕРЖАВИ

1. Поняття форми держави та її структурні елементи.
2. Поняття та види державного правління.
3. Сутність та основні види державного устрою.
4. Поняття державного (політичного) режиму та його види.

1. Поняття форми держави та її структурні елементи

Категорія “форма держави” є однією з найважливіших категорій у державознавстві. Вона покликана констатувати сукупність певного кола загальних ознак і взаємозв’язків, що характеризують державу як суспільне явище.

Кожна держава повинна бути певним чином організована, побудована, а здійснення нею влади має відбуватися певними способами та методами. Всі характеристики охоплює поняття “форма держави”. Всі елементи форми держави (форми правління, форма устрою і державний режим) мають правову основу: вони фіксуються в Конституції, законах і підзаконних актах. Але слід мати на увазі, що зміст правових настанов не завжди відповідає дійсному характеру існуючих відносин.

Держава, як система влади, охоплює все суспільство і може бути організована різноманітно. За найбільш якісний порядок формування держави, найраціональніший зміст її діяльності людство веде боротьбу з початку виникнення держави. Тільки державно організоване суспільство здатне забезпечити високий рівень життя.

Незважаючи на те, що поняття “форма” має різноманітний зміст, під “формою держави” розуміють лише набір основних параметрів, позицій, з допомогою яких держава характеризується найбільш повно. Форма держави в юридичній літературі подається як цілісне утворення, що має свої підсистеми. Виділяються її різновиди – “форми правління”, “форми державного устрою”, “форми державного режиму”.

Д е р ж а в н и й (політичний) р е ж и м характеризує динамічну, функціональну сторону держави, те, як вона діє, володарює, яку політичну ситуацію створює в суспільстві.

Категорії “форми правління”, “форма державного устрою” є показниками структури держави. Вони вказують на варіант її розбудови.

Слід зазначити, що значимість цих трьох підсистем не однакова.

Державний (політичний) режим є найвагомимим. Оскільки для людини більш важливою є атмосфера, в якій вона перебуває, її політичне та правове становище, а не те, до якого різновиду відносять її країну виходячи з форми правління та устрою. Так, один і той же режим може бути при різних формах правління, а політичний режим у цих державах один – демократичний.

У взаємодії державного (політичного) режиму, форми державного устрою та форми державного правління простежується тісна залежність. Так, зміна форми державного (політичного) режиму часто приводять до зміни форми правління та форми державного устрою і навпаки – реорганізація форми правління та форми державного устрою викликає зміну державного (політичного) режиму. Врахування закономірностей цих взаємозв'язків є важливим для створення нормальної політичної ситуації в країні активного формування громадянського суспільства.

Ф о р м а д е р ж а в и – це спосіб (порядок) організації та характер здійснення державної влади.

Ф о р м а д е р ж а в н о г о п р а в л і н н я розкриває спосіб організації вищих державних органів, їхню структуру, компетенцію.

Ф о р м а д е р ж а в н о г о у с т р о ю визначає спосіб поділу держави на певні складові частини (території), розподілу влади між нею та цими частинами й відповідну організацію державних органів.

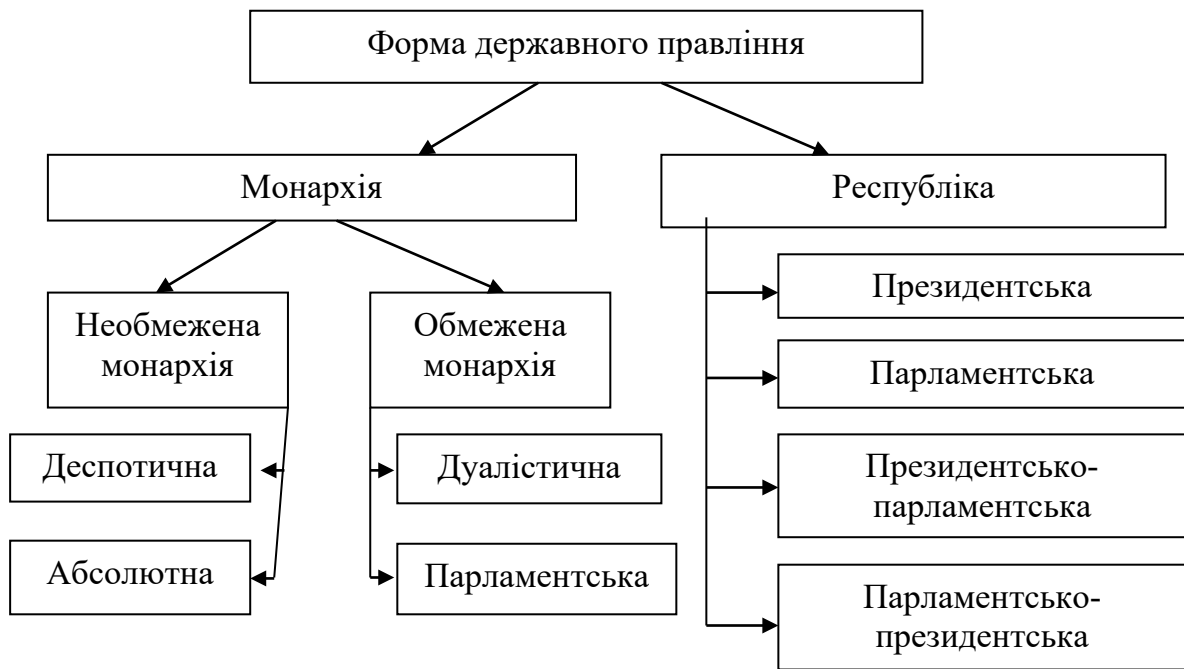
Д е р ж а в н и й (п о л і т и ч н и й) р е ж и м – це сукупність форм і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

2. Поняття та види державного правління

Форма державного правління – це спосіб організації вищих органів державної влади, порядок їхнього утворення, характер взаємозв'язку з іншими органами держави, з політичними партіями та соціальними групами населення.

Форма державного правління показує: як створюються вищі органи держави і яка їх будова; як будуються взаємовідносини між вищими та іншими державними органами; як будуються взаємовідносини між верховною державною владою і населенням країни; якою мірою організація вищих органів держави дозволяє забезпечувати права і свободи громадян (мал. 8.1).

Монархія – це така форма правління, за якою верховна державна влада юридично належить одній особі – монарху, що наділяється нею безстроково, як правило, за спадком серед правлячої династії. Сьогодні існує близько 30 монархій.

Мал. 8.1. Схема форм державного правління

Д е с п о т и ч н а – це монархія, в якій владу монарха обожнюють, а його офіційно визнають божеством.

Н е о б м е ж е н а м о н а р х і я – це монархія, в якій влада ніким і нічим не обмежена. Тобто це стан, коли у країні не існує ні органів, ні законів, що могли б певним легітимним способом змінити або відмінити волю монарха.

А б с о л ю т н а – за якої за монархом закріплювали необмежену владу (наприклад, Саудівська монархія, Марокко).

О б м е ж е н а м о н а р х і я – це монархія, де влада монарха певною мірою обмежується повноваженнями певних державних органів (дуалістична, парламентська).

Дуалістична монархія – це форма правління, де монарх – глава держави – особисто формує уряд, яким керує сам або через прем'єр-міністра, якого призначає (наприклад, Бахрейн, Кувейт).

Парламентська монархія – форма правління, за якої влада монарха суттєво обмежена в усіх сферах здійснення державної влади, і за ним лише формально зберігається статус глави держави, але тільки з представницькими повноваженнями. Виконавча влада належить урядові, який формується парламентом і лише йому підзвітний. Переважна більшість сучасних монархій – парламентарні. Їхнє існування обумовлене національними традиціями, живучістю певних символів тощо (Англія, Данія, Швеція, Японія).

Н е т и п о в і ф о р м и м о н а р х і ї:

Виборча монархія, що об'єднує елементи монархії та республіки. Так, у Малайзії нових монарх обирається через кожних п'ять років з числа спадкових султанів дев'яти штатів.

Колективна монархія (наприклад, в об'єднаних Арабських Еміратах, де повноваження монарха належать Раді емісарів семи об'єднаних у федерації еміратів).

Теократична монархія, де вища політична й духовна влада держави зосереджені в руках духовенства, а глава церкви одночасно є й світським главою держави (Ватикан).

Республіка – це така форма правління, за якої вищу державну владу здійснює виборний колективний орган, що обирається населенням країни (або його частиною) на певний строк.

Президентська республіка – це форма правління, де глава держави – президент – одноосібно або з наступним схваленням парламентом формує уряд, яким керує; в руках президента поєднується повноваження глави президента і глави уряду (США, Аргентина, Мексика, Росія).

Президентсько-парламентська республіка – це республіка, де глава держави – президент – особисто пропонує склад уряду, насамперед кандидатуру прем'єр-міністра, який підлягає обов'язковому затвердженню або погодженню всім парламентом (Фінляндія, Франція).

Парламентсько-президентська республіка – це республіка, де у парламенті створюється більшість, яка пропонує президенту для подання кандидатуру прем'єр-міністра. Уряд та подана кандидатура прем'єр-міністра затверджується парламентом, який несе повну відповідальність за економічну ситуацію в країні. За президентом залишаються зовнішні представницькі функції голови держави та деякий вплив на правоохоронні органи всередині країни (Україна, Індія).

Парламентська республіка – це форма правління, де глава держави – президент – не може впливати на склад і політику уряду, який формується тільки парламентом і підзвітний лише йому (Австрія, Італія, ФРН).

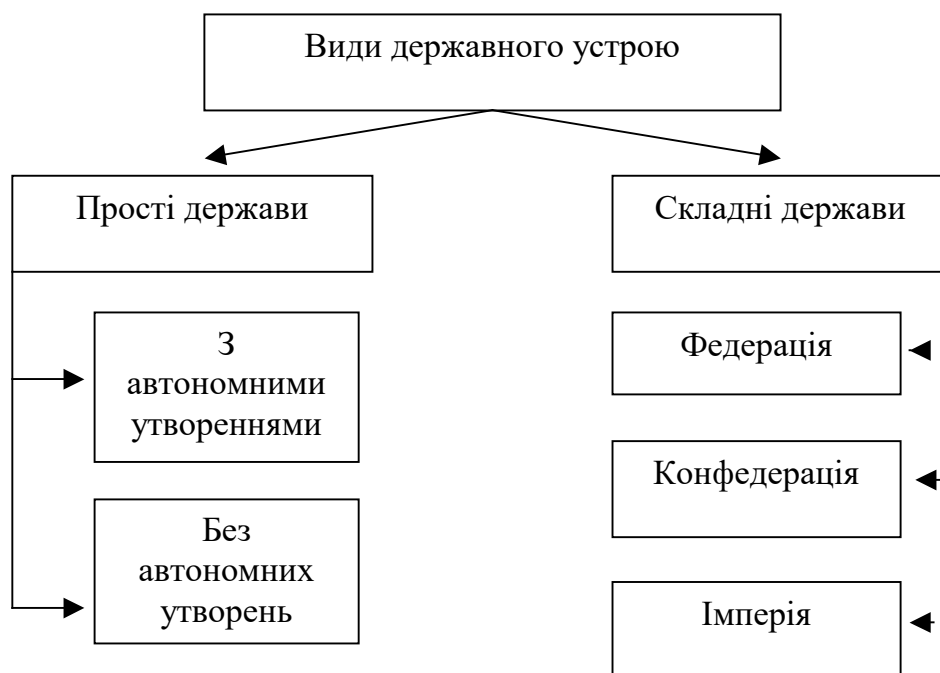
Нетиповим видом республіки є **теократична республіка** (наприклад, Іран).

Для деяких країн Африки характерна своєрідна форма президентської монархатичної республіки: в умовах однопартійного політичного режиму лідер партії проголошується пожиттєво президентом, а парламент реальних повноважень не має (Заїр, Малаві).

3. Сутність та основні види державного устрою

Форма державного устрою – це територіальна організація влади, спосіб поділу держави на певні складові частини і розподілу влади між нею та цими частинами.

Форма державного устрою засвідчує: з яких частин складається внутрішня структура держави; яке становище цих частин і які взаємозв'язки їхніх органів; як будуються відносини між центральними і місцевими державними органами; в якій державній формі виражаються інтереси кожної нації, що проживають на території країни.

Мал. 8.2. Види державного управління

Проста унітарна держава – це форма державного устрою держави, частини якої не мають свого суверенітету, всіх ознак державності.

Найважливішими ознаками унітарної держави є такі:

- до її складу не входять державні утворення, наділені ознаками суверенітету;
- вона має єдину систему державних органів;
- у ній діють єдина конституція і єдина система законодавства;
- у ній існує єдине законодавство;
- у міжнародних стосунках вона постає як єдиний представник країни.

Складна держава – це держава, яка виникла з окремих державних утворень, що мали суверенітет і всі ознаки держави, але певну частину своїх суверенних прав добровільно передали вищим органам союзної держави.

Федерації – союзні держави, частини яких мають ознаки державності та наділені суверенітетом. Основні ознаки федерації: наявність конституції та системи законодавства федерації в цілому й у кожного з її суб'єктів; існування громадянства як усієї федерації, так і громадянства її суб'єктів; у міжнародних стосунках – участь як федерації в цілому, так і кожного з її суб'єктів.

Конфедерації – союзи держав, що створені для виконання певних завдань і цілей у політичній, економічній та військових сферах. Основні ознаки конфедерації: суб'єкти зберігають всі свої суверенні права; відсутність спільних для всієї конфедерації законодавчих органів, конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової системи; рішення загальноконфедеративних органів для членів конфедерації (у випадку їх незгоди з ними) не є обов'язковими; це, як правило, тимчасовий союз держав із наявністю у кожного з суб'єктів конфедерації права виходу із її складу.

Імперії – складні й великі держави, які об'єднують інші держави або народи внаслідок завоювань, колонізації, що складаються з головної держави (метрополії) і колоній (Римська імперія, Російська, Австро-Угорська та інші).

Основною ознакою імперій є те, що вони ґрунтуються на державному примусі з боку метрополії.

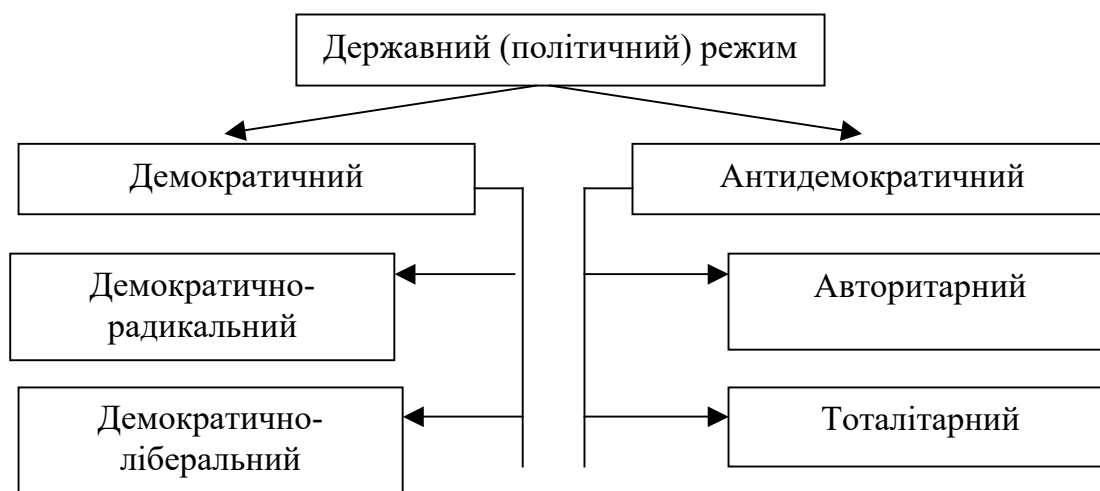
4. Державний (політичний) режим

Державний (політичний) режим – це сукупність чи система способів, прийомів, методів здійснення, реалізації державної (політичної влади) в суспільстві, що відображають її характер і зміст з точки зору співвідношення демократичних та антидемократичних засад (мал. 8.3).

Демократичний – це режим, за якого держава (політична) влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, із забезпеченням легальних можливостей вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення через демократичні інститути (вибори, референдуми, засобами масової інформації), діяльність різноманітних громадських об'єднань, які представляють ці інтереси і впливають на вироблення та здійснення політики.

Основні ознаки демократичного режиму: легітимне проведення виборів вищих і місцевих представницьких органів; плюралізм у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людей; рівноправність людей, гарантія здійснення ними своїх прав, виконання своїх обов'яз-

ків; демократизм правосуддя, пріоритет методів переконання перед методами примусу; вільне існування всіх форм власності; пріоритет загальнолюдських цінностей.

Мал. 8.3. Схема державного (політичного режиму)

Авторитарний режим – це стан політичного життя, коли влада зосереджується в руках однієї особи або правлячої верхівки; за якою державна влада здійснюється шляхом скасування чи обмеження основних прав людини; стримується діяльність політичних партій та інших суспільних угруповань, народ не визнається основним носієм і сувереном влади; дії державних органів і громадських організацій суворо регламентуються, а можливості опозиції зведені до мінімуму, допускаються політичні репресії; відбувається формалізація і спрощення політичних процедур та інститутів, що пов'язують державу і суспільство.

Антидемократичний режим – це режим, коли державна влада здійснюється шляхом обмеження або порушення основних прав людини, коли заборонено легальну діяльність політичних партій і громадських об'єднань, які перебувають в опозиції.

Тоталітарний режим – це спосіб організації державно влади, за яким здійснюється монопольний контроль над всіма сферами життя суспільства і над особистістю. Це крайня форма авторитарного режиму. Його основні ознаки: життєдіяльність суспільства і кожного окремо взятого громадянина абсолютно регламентована; влада на всіх рівнях формується закрито однією чи декількома особами з правлячої верхівки; влада не контролюється населенням; наявне розмежування політичних сил, як правило, влада належить одній партії; будь-яке відхилення від встановлених правил негайно придушується.

На сучасному етапі розвитку Україна продовжує розвиватись, тому питання про подальші форми Української держави набуває особливого значення.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які різновиди форми держави визначаються в юридичній літературі?
2. Розкрийте сутність державного правління.
3. Що таке державний устрій держави?
4. У чому полягає особливість державного режиму?
5. Яка форма Української держави?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
2. Конституція України// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
4. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
5. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Корпєйчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
6. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 9. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

1. Поняття механізму держави, його структура.
2. Поняття і ознаки державних органів.
3. Принципи організації та функціонування механізму держави.
4. Державна служба.

1. Поняття механізму держави, його структура

Механізм держави – це система державних організацій, що складаються з державних органів, державних підприємств і державних установ, які здійснюють її завдання і реалізують її функції.

Мал. 9.1. Схема структури механізму держави

У науковій і навчальній літературі державний механізм розглядається як сукупність різних державних органів, інших організацій (підприємств і установ), збройних сил, матеріальних засобів державної влади, а державний апарат розглядається як система лише державних органів.

2. Поняття і ознаки державних органів

Державний орган становить собою відносно самостійну, структурно відособлену ланку державного апарату, створювану державою з метою здійснення певного виду державної діяльності, наділену відповідною компетенцією, що спирається у процесі реалізації своїх повноважень на організаційну, матеріальну і примусову силу держави.

Наведемо основні ознаки органів держави.

1. Вони здійснюють від імені держави її завдання та функції за допомогою певного виду діяльності в певній галузі.

2. Мають владні повноваження, чим і відрізняються від державних установ і підприємств. Наявність владних повноважень означає здатність державного органу встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки – видавати нормативні акти чи акти правозастосування й забезпечувати їх виконання.

3. Мають певну компетенцію, тобто закріплену в законі сукупність завдань, функцій, прав і обов'язків (повноважень). Компетенція – владні повноваження як сукупність прав і обов'язків. Державним органам та їх посадовим особам дозволено лише те, що прямо визначено законом.

4. Органи держави мають внутрішню будову (структуру), складаються з підрозділів, скріплених єдністю цілей і дисципліною. Орган держави складають державні службовці, які мають офіційний статус, одержують зарплату за рахунок державного бюджету.

5. Для здійснення своєї компетенції державний орган наділений необхідною матеріальною базою, має фінансові кошти, рахунок у банку.

6. Державні органи мають певний територіальний масштаб діяльності.

7. Вони утворюються в порядку, встановленому законом.

3. Види державних органів

За способом створення вони поділяються на первинні та похідні. *Первинні* створюються шляхом прямого волевиявлення всього або більшості населення (Верховна Рада), або виникають внаслідок спадкування (монархія), а *похідні* утворюються первинними органами та їм підзвітні.

За обсягом владних повноважень державні органи класифікуються на *вищі* (їх влада розповсюджується на територію всієї держави) та *місцеві* (функціонують в адміністративно-територіальних одиницях, їхні повноваження розповсюджуються лише на ці регіони).

За широтою компетенції виділяють органи загальної та спеціальної компетенції. *Органи загальної компетенції* уповноважені вирішувати

ти широке коло питань, яке охоплює всі функції держави (уряд), *органи спеціальної компетенції* виконують одну функцію (міністерство фінансів, міністерство юстиції).

За принципом розподілу владних повноважень державні органи поділяють на законодавчі, виконавчі та судові.

За способами створення – на виборні, призначувані та успадковувані.

За часом функціонування – на постійні та тимчасові.

За складом – на одноособові (монарх або президент) і колегіальні (парламент, уряд).

4. Принципи організації та функціонування механізму держави

Принципи організації та функціонування механізму держави – це *основоволожні вимоги, що лежать в основі формування, організації та функціонування механізму держави*.

До них належать закріплені в законах та міжнародних актах принципи організації та діяльності механізму держави: первинності охорони прав і свобод людини перед іншими завданнями, народовладдя, гуманізм, поділ влади, законність, рівний доступ громадян до державної служби, підзвітність нижчих органів вищим, професіоналізм і компетентність державних службовців, гласність, відповідальність державних службовців за прийняті рішення, позапартійність державної служби, відокремлення релігійних об'єднань від держави, принцип оптимальності побудови і функціонування держапарату, принцип ефективності його дії, принцип професіоналізму державних службовців, принцип дотримання етичних вимог, принцип неупередженості.

Однією з важливих проблем, які стосуються організації державної влади, протягом кількох століть є питання про єдність і поділ влади. Сама ідея поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову супроводжує пошук людством ідеальної держави протягом багатьох століть.

У початковому стані вона була присутня уже в поглядах давньогрецьких філософів (Аристотель, Полібій). Однак як основний принцип цілісного вчення про демократичну державу це було сформульовано Д. Локком і розвинуто згодом Ш. Монтеск'є. Теоретична база була підготовлена всім об'єктивним ходом історії, а поштовхом до її оформлення стали буржуазно-демократичні революції.

Майже в усіх сучасних конституціях у тих чи інших формулюваннях йдеться про єдність державної влади та її розподіл між основними гілками.

Для ефективного функціонування механізму держави необхідний такий розподіл повноважень між органами влади, за якого створюється механізм стримувань і противаг для запобігання зловживань владою, налагоджується співробітництво між різними гілками влади з метою досягнення максимальної ефективності в управлінні суспільством.

Основним призначенням органів законодавчої влади, представлених парламентом, є законотворча діяльність. Органи законодавчої влади мають верховенство, оскільки формуються всенародно, встановлюють правові засади державного й громадського життя, основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики країни, визначають правову організацію і форми діяльності виконавчої та судової влади. Провідне положення законодавчих органів у механізмі держави обумовлює вищу юридичну чинність прийнятих ними законів.

Система органів виконавчої влади здійснює виконавчо-розпорядчу діяльність.

Виконавча діяльність цих органів виявляється в тому, що вони постають як безпосередні виконавці вимог законів, що сприяють їх реалізації по всій державі.

Розпорядча діяльність цих органів виявляється в їхній здатності приймати власні підзаконні нормативні акти (розпорядження), що мають обов'язкове значення.

Головою виконавчої влади може бути монарх, президент або глава уряду, залежно від форми правління держави. З урахуванням цього відбувається формування органів виконавчої влади.

Важливе місце у структурі державного апарату займає система судових органів, основною соціальною функцією яких є здійснення правосуддя. У конституціях сучасних держав у тій чи іншій формі проголошуються принципи незалежності суддів, самостійності судів у вирішенні юридичних справ, гласності судочинства, відкритості судового процесу.

Органи, що здійснюють правосуддя, – третя гілка державної влади, яка відіграє особливу роль і в механізмі державної влади, й у системі стримувань і противаг. Роль судової влади полягає у стримуванні двох інших гілок влади в рамках конституційної законності шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за іншими гілками влади. Система органів правосуддя складається з судів конституційної та загальної юрисдикції. Суди

конституційної юрисдикції представлені Конституційними Судами, а суди загальної юрисдикції – загальними, військовими, господарськими та адміністративними.

Крім того значну роль у державному механізмі відіграє система органів прокуратури. Прокуратура покликана здійснювати нагляд за точним і однаковим виконанням законів органів державного управління підприємствами, установами, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами. Органи прокуратури здійснюють також нагляд за дотриманням законності в роботі органів дізнання і попереднього слідства, при розгляді справ у судах, при виконанні покарань й інших заходів примусового характеру. До механізму держави також входять силові відомства, збройні сили, органи безпеки, поліція або міліція, виправні заклади.

5. Державна служба

Державна служба – це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження.

Посада – це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Державна служба ґрунтується на таких основних принципах:

- служіння народу України (захисту прав і свобод людини);
- демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості;
- пріоритету прав людини і громадянина;
- професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі;
- персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни;
- дотримання прав і законних інтересів органів місцевого та регіонального самоврядування;
- дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян.

Право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір або за іншою процедурою.

Державний службовець повинен сумлінно виконувати свої службові обов'язки; шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування; не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця.

Державному службовцю забороняється брати участь у діях, що суперечать національним інтересам України, ускладнюють функціонування державних органів; скоювати дії, що можуть бути розцінені як використання свого службового становища в корисливих цілях у власних інтересах, а також дії, які відповідно до чинного законодавства вважаються корупційними; виявляти всупереч інтересам справи упередженість або прихильність до будь-якого підприємства, установи, організації, органу, об'єднання громадян чи конкретної особи; проявляти бюрократизм, відомчість і місництво.

У більшості демократичних країнах прийняті кодекси честі й поведінки державних службовців. Цими актами пропонувалося зробити все можливе, щоб домогтися повної переконаності кожного громадянина в чесності й щирості державних службовців. Їм приписано постійно дотримуватись принципів етики. Державна служба розглядається як сфера діяльності, з якої виключаються будь-які особисті чи фінансові інтереси. Заборонено приймати будь-які подарунки з метою вплинути на прийняття того чи іншого рішення.

В Україні, наприклад у 2006 р., був розроблений та прийнятий Кодекс професійної етики працівника державної податкової служби України.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке механізм держави?
2. Назвіть ознаки державного органу.
3. Що таке владно-розпорядча діяльність органів виконавчої влади?
4. У чому полягає сутність державної служби?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Кодекс професійної етики працівника державної податкової служби України.
4. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
5. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. / Авт.-упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 10. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ

1. Соціологічні та політологічні концепції держави.
2. Теорія соціально-правової держави
3. Тенденції розвитку соціально-правової держави в Україні.

1. Соціологічні та політологічні концепції держави

Феномен “Держава” – надзвичайно складна та багатовекторна категорія, тому її не слід розглядати лише виключно в одній юридичній формі. Для юриста необхідно розуміти її соціологічні та політологічні теорії, які з одного боку розширюють пізнавальні знання освіченої людини, з іншого, і це головне, – дають можливість правникам заглянути в майбутнє теорії правової держави та прогнозувати, які зміни будуть вноситись та до яких практичних напрямків розвитку нормативно-правових актів вони призведуть.

Юрист-практик, якщо хоче вижити в умовах надзвичайно великої та жорсткої конкуренції, зобов’язаний бачити майбутнє. Незаперечно, що право регулює найбільш важливі суспільні відносини. При цьому відзначимо, що вони є динамічною категорією: одні соціальні відносини як норми права відмирають, інші – вчора неважливі – стають надзвичайно актуальними та в кінцевому результаті стають нормами права.

Таким чином, вивчення сутності соціально-політологічних теорій держави має не тільки теоретичне, але й практичне значення. На мал. 11.1 наведено класифікацію соціально-політичних теорій держав.

Теорія солідаризму розглядає державу як засіб забезпечення соціальної солідарності, досягнення консенсусу на основі узгодження інтересів і потреб усіх соціальних верств. Відкидається ідея класової боротьби, революційного шляху розвитку суспільства.

Ідея держави загального благоденства передбачає активний державний вплив на економічне і соціальне життя, стабілізацію господарських, виробничих і політичних процесів. У другій половині ХХ ст. ця ідея набула широкого розповсюдження на Заході. Згідно з нею панування приватної власності та вільної конкуренції призводить до різкого майнового і соціального розмежування населення. Держава повинна брати активну участь в регулюванні економічних процесів з метою забезпечення кожному достатнього життєвого рівня.

Мал. 11.1. Класифікації теорій соціально-політологічних теорій держав

Теорія плюралістичної демократії. Сучасне розуміння плюралістичної демократії включає в себе права людини, вільну конкуренцію в політичному середовищі, розподіл влади, федералізм. Такі принципи надають гарантії кожній політичній силі, кожному угрупованню спиратися на різні важелі влади. При цьому забезпечується воля більшості при обов'язковому врахуванні інтересів меншості, можливість доведення громадянами своїх потреб до влади з метою їх найповнішого задоволення. Всебічно гарантується право кожного на свободу думки і вільного вибору, свобода створення організацій, існування альтернативних джерел інформації, гарантується опозиція і змагальність у політичній сфері.

Теорія еліт. Прибічники теорії еліт вважають, що народні маси не здатні здійснювати владу, управляти суспільними справами. Ця функція покладається на еліту. Еліта розглядається як меншість суспільства, що являє собою привілейовану групу, наділену особливими психологічними, розумовими, соціальними і політичними якостями, яка безпосередньо бере участь у використанні державної влади або активно впливає на її здійснення. Еліта утворюється в трьох головних сферах суспільного життя – політичній, економічній та інтелектуальній – шляхом висунування індивідів, які досягли у своїй справі найбільших успіхів.

Теорія конвергенції (від лат. *convergo* – “зближуватись”) – одна з соціологічних концепцій, висунутих у 50-60 роках ХХ ст., яка обстоювала ідею неминучості зближення у вік НТР двох соціальних систем – капіталізму

і соціалізму та створення на цій основі змішаного суспільства із змішаним типом держави.

Технократична доктрина заснована на ідеї влади, що спирається на знання, компетентність. В індустріальному суспільстві в умовах великого механізованого виробництва з'являється прошарок технічних спеціалістів. Згідно з доктриною цей процес переноситься на державне управління, яке має здійснюватись на основі технічних засобів особливою верствою вищих функціонерів, які володіють спеціальними знаннями.

Теорія модернізації (модернізм) – сукупність розповсюджених у західній політології та соціології концепцій суспільно-політичного й економічного розвитку, які пояснюють процес переходу від стабільного традиційного до сучасного індустріального та постіндустріального суспільства, яке безперервно змінюється.

Теорія національної держави в сучасній науці розцінюється неоднозначно. Найчастіше вона асоціюється з досить небезпечними ідеями націоналізму, національної винятковості одних націй на противагу іншим. В умовах багатонаціональних держав необхідно обов'язково враховувати інтереси не лише титульної нації, але й національних меншостей.

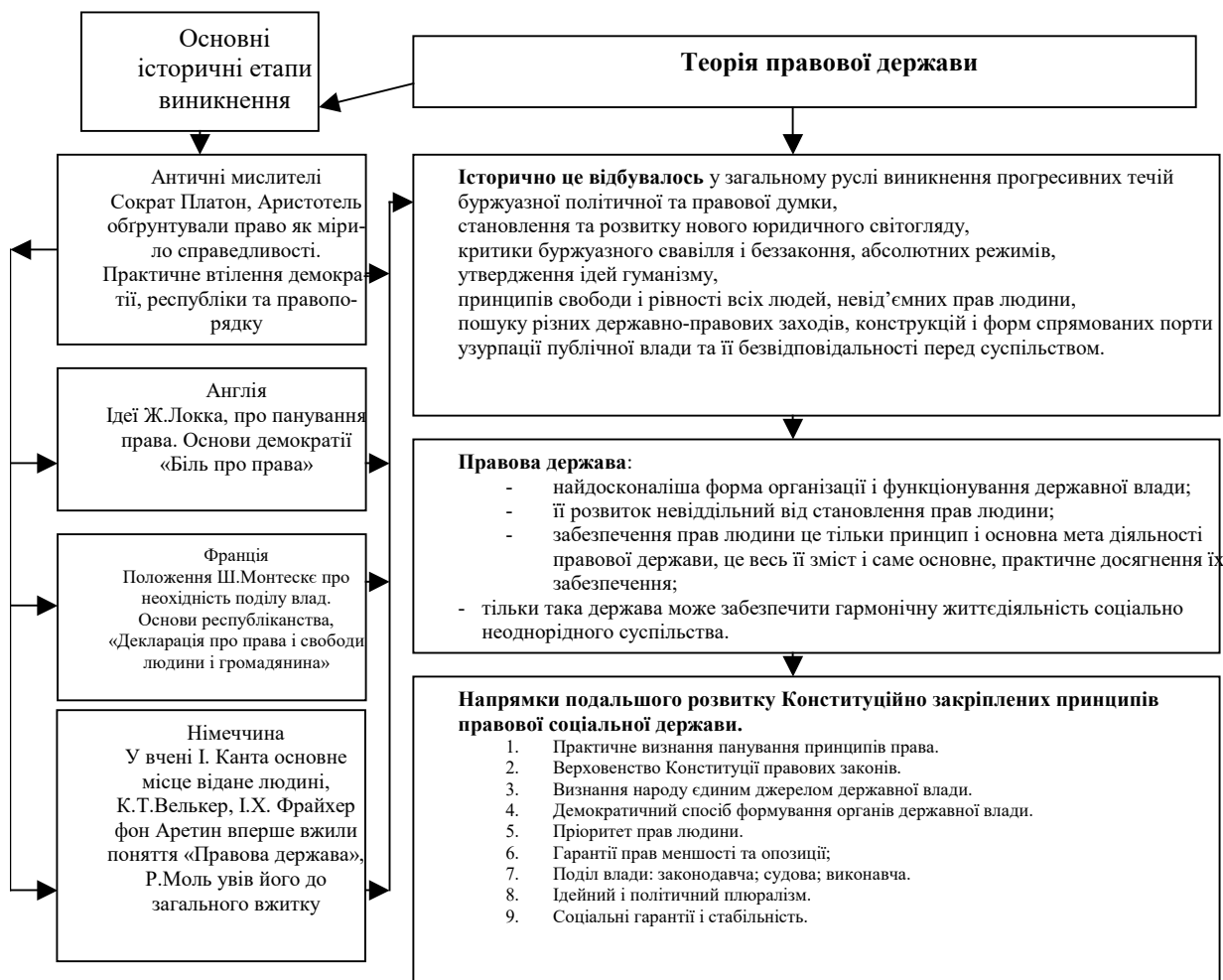
2. Теорія соціально-правової держави

Правова держава – це держава, діяльність якої заснована на праві, що виражає ідеї гуманізму, справедливості, формальної рівності та свободи, вищою соціальною цінністю в якій визнаються права людини.

Теорія правової держави бере свій початок з античності. Хоча в самій античній державно-правовій практиці й політичних вченнях відсутні системні теоретичні концепції правової держави, але в той же час ідейні передумови правової державності, досвід демократії, республіканізму та правопорядку, що були започатковані в античну епоху, безумовно, вплинули на подальше формування теоретичних уявлень та практику правової державності.

Перші теоретично розвинені концепції правової держави виникають у період переходу суспільства від феодалізму до капіталізму. Історично це відбувається в загальному руслі виникнення прогресивних течій буржуазної політичної та правової думки, становлення і розвитку нового юридичного світогляду, критики феодального свавілля й беззаконня, абсолютистського режиму, утвердження ідей гуманізму, принципів свободи і рівності всіх людей, невідчужуваних прав людини, пошуків різних державно-правових заходів, конструкцій і форм (розподіл державних влад, конституціоналізм,

верховенство права і закону та ін.), спрямованих проти узурпації публічної політичної влади та її безвідповідальності перед суспільством. Починаючи з Нового часу, теорія правової держави була суттєво доповнена завдяки безпосередньому звертанню до ідеї прав людини.

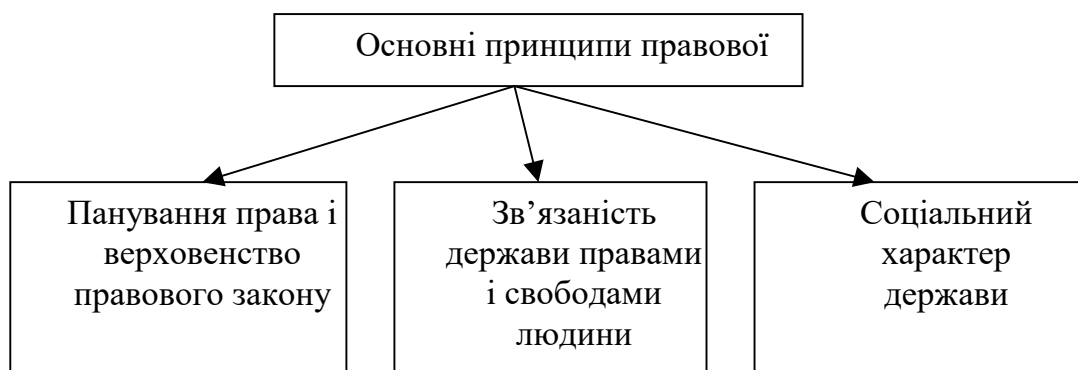

Мал. 11.2. Генеза виникнення та становлення правової держави

Правова держава, до побудови якої ми прагнемо, постає найдосконалішою формою організації та функціонування державної влади. Розвиток правової держави невіддільний від становлення прав людини, які власне і постали тією ключовою категорією, навколо якої розвивались головні її характеристики. Лише правова держава може виступати як об'єктивний виразник інтересів внутрішньо неоднорідного і суперечливого громадянського суспільства. На найвищому законодавчому рівні в Конституції України проголошено, що наша держава є демократичною, правовою і соціальною. Це важливе положення закріплює напрям подальшого розвитку

нашої держави. Які ж характеристики дозволяють назвати ту чи іншу державу демократичною, правовою і соціальною?

В сучасних умовах вона має відповідати принаймні таким ознакам: визнання принципів панування права, верховенства Конституції і правових законів; визнання народу єдиним джерелом державної влади; демократичних способів формування органів державної влади; пріоритетності прав людини; гарантії права меншості на власну думку та її вільне висловлення; поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; ідейного і політичного та економічного плюралізму; соціальних гарантій і стабільності.

Мал. 11.3. Основні принципи правової держави

Провідними принципами правової держави є принципи панування права і верховенства правового закону. Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Розмежування права і закону має велике гуманістичне значення, бо саме право служить критерієм якості закону, дозволяє оцінити, наскільки закон відповідає правам людини, її інтересам та потребам, ідеям соціальної справедливості, формальної рівності. Закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні акти – на основі законів та на їх виконання.

Зв'язаність держави правами і свободами особи передбачає юридичну рівність громадянина і держави та їх взаємну відповідальність, стабільний правовий статус особи і наявність ефективного механізму забезпечення прав і свобод особи.

Принцип поділу влади передбачає правове розмежування сфер діяльності гілок державної влади, розподіл владних повноважень між державними органами, їх взаємну підконтрольність, що зменшує ризик узурпації державної влади та її свавілля.

У сучасних умовах суспільного розвитку до основних характеристик правової держави додається соціальний характер держави. Пра-

вова і соціальна держава – це не антитези, а діалектика розвитку держави, що визнає пріоритет прав людини і визначає відповідно до них форми і методи своєї діяльності. Соціально-економічні, культурні, екологічні права громадян можуть забезпечуватись лише за участю держави, яка повинна здійснювати активну соціально-економічну політику, спрямовану на перерозподіл коштів на користь найнезахищеніших верств населення, забезпечення зайнятості, соціальне страхування, розвиток доступної освіти, охорони здоров'я тощо.

Мал. 11.4. Модель принципу панування права і верховенство правового закону

У соціальній державі права та свободи людини і громадянина не тільки проголошуються, а й всебічно гарантуються. Не перебільшуючи, державу соціальну можна визначити як вищий рівень правової держави. Правова держава проголошує права і свободи, зокрема свободу підприємництва й конкуренції, які є основою вільної ринкової економіки. Проте ринок не здатний сам розв'язувати численні соціальні проблеми, і ця функція покладається на державу.

Головною функцією соціальної держави в умовах розвитку вільних ринкових відносин має стати певне вирівнювання в соціальному становищі громадян, чого можна досягти через забезпечення повної зайнятості населення, гарантування прожиткового мінімуму, достатньої заробітної платні,

регулювання розумного рівня цін тощо. Соціальна держава реалізує свої функції шляхом створення соціальних програм, покликаних забезпечити через бюджет і оподаткування справедливий перерозподіл доходів, заохочення благодійної діяльності, вплив на процес ціноутворення, ліквідацію монополії в галузі виробництва і торгівлі. Для виконання цих завдань економіка в соціальній державі має бути певною мірою врегульованою.

Отже, соціальна держава – це соціально орієнтована держава, що всіляко допомагає незахищеним верствам населення, прагне вплинути на розподіл економічних благ в дусі принципів справедливості, щоб забезпечити кожному гідне людини існування. Серед основних елементів соціальної держави – гарантований достатній прожитковий мінімум, соціальна рівність і рівність можливостей для самореалізації, загальне підвищення добробуту, наявність ефективної системи соціального забезпечення, тобто гарантованого права на отримання громадянами нормативно встановленої допомоги в типових ситуаціях. У соціальній державі суспільне багатство планомірно помножується водночас із зростанням кількості осіб, що ним користуються.

Виходячи з усього наведеного, можна зробити висновок, що тільки соціально-правова держава забезпечує повноцінний захист і реалізацію всього комплексу прав і свобод людини та громадянина. Це держава, в якій на першому місці перебуває право і закон, що віддає перевагу правам особистості, а не владі державного апарату. Основним ядром у правовій соціальній державі є універсальний механізм правового і соціального захисту.

3. Тенденції розвитку соціально-правової держави в Україні

Тенденції розвитку правової соціальної державності проявляються в першу чергу через втілення в реальність головних принципів правової держави – панування права і верховенства правового закону, зв'язаності держави правами і свободами особи, поділу влад.

Останні роки в історії нашої країни стали переломним етапом, який ознаменувався глибокими перетвореннями в усіх сферах суспільної життєдіяльності – політичній організації, економіці, соціальній структурі, суспільній думці. Головними орієнтирами подальшого розвитку обрано ідеали демократичної, соціальної правової держави з усіма притаманними їй характеристиками та громадянського суспільства, заснованого на вільних ринкових відносинах, різноманітності й рівності всіх форм власності, на свободі самовизначення та ініціативності громадян, соціальній солідарності.

На найвищому законодавчому рівні в Конституції України зазначається, що наша держава є демократичною, правовою і соціальною. Це важливе положення закріплює напрямок подальшого розвитку нашої держави і суспільства, але стверджувати, що у нас уже остаточно побудовано правову державу, було б передчасно. Принцип панування права і похідний від нього принцип верховенства Конституції та закону в Україні поки що перебуває на початковій стадії втілення в життя. Подекуди закони приймаються без урахування реальних суспільних потреб та навіть усупереч їм, закріплюючи чийсь кон'юнктурні інтереси.

На практиці принцип верховенства Конституції та закону нерідко порушується, рішення виконавчої влади підмінюють або конкретизують їх, хоча повинні прийматись виключно на їх основі та на їх виконання. Центральні й місцеві органи виконавчої влади повинні ухвалювати рішення, які б забезпечували ефективну реалізацію законів, а не займатись їх “удосконаленням”, як це часто буває.

Принцип поділу влади, закладений у Конституції, в Україні ще остаточно не реалізований. Система стримувань і противаг як основа розподілу повноважень між гілками влади достатньо не відпрацьована. Ефективна взаємодія всіх гілок влади можлива лише за умов тісного й наполегливого співробітництва між ними, а не різкої конфронтації, адже жодна з гілок державної влади не здатна оптимально реалізовувати свої повноваження без співпраці з іншими.

Принцип зв'язаності держави правами і свободами особи – найважливіша характеристика правової держави (так само, як й інші принципи) – реалізований в Україні далеко не остаточно. Права і свободи людини поки що не стали найвищою соціальною цінністю, змістом і спрямованістю діяльності держави та суспільства, рівень забезпеченості не лише соціально-економічних і культурних, але навіть деяких громадянських та політичних прав і свобод є досить низьким. Невпевненість більшої частини громадян у своєму майбутньому, зневіра в реальності проголошених прав і свобод призводить до дестабілізації суспільних відносин, до падіння авторитету й легітимності державної влади, а іноді до антисоціальних проявів.

Усі зазначені фактори негативно впливають на процес втілення принципів правової соціальної державності. Цю проблему неможливо вирішити без послідовного впровадження комплексу заходів правового, соціально-економічного, політичного, організаційного й виховного характеру. Особливу роль у процесі розбудови правової соціальної державності мають відігра-

вати юристи – як вчені-теоретики, так і практичні працівники. Основним напрямком їхньої роботи має бути всебічне забезпечення прав і свобод особистості, без чого побудова правової та соціальної держави неможлива.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть основні соціально-політологічні теорії держав.
2. Розкрийте складові правової держави.
3. У чому полягає принцип панування права?
4. Яка держава вважається соціальною?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
3. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: Монографія. Харків: Вид-во ХНУВС, 2003. – 406 с.
4. Рабінович П.М. Основни загальної теорії права та держави. – К.: Атіка.–2001.– 176 с.
5. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
6. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
7. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 11.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ПРАВА

1. Походження права.
2. Поняття праворозуміння та його основні напрями.
3. Легізм як тип праворозуміння: основні ідеї та принципи.
4. Юридичне праворозуміння (природноправова теорія).
5. Інші теорії праворозуміння.

1. Походження права

Право є універсальним, загальним, найефективнішим регулятором функціонування життя людини і суспільства. Цей інститут, маючи фундаментальне доленосне значення для людей, їхніх спільнот, об'єднань, привертав велику увагу видатних мислителів різних країн і народів протягом тисячолітньої історії цивілізації.

Причини й обставини, що обумовили появу права, схожі з причинами, які призвели до появи держави. Якщо при вивченні процесів виникнення держави основна увага приділялася узагальненню історії організаційних форм, що існували в первісному суспільстві, то при вивченні походження права основна увага повинна приділятися його *регулятивним засадам*.

Розкриємо регулятивні основи додержавної та державної життєдіяльності суспільства.

У первісному суспільстві правила поведінки ґрунтувалися на колективістських принципах. Вони мали характер мононорм, єдиних, нерозділених правил поведінки. У них сполучалися звичаї, традиції, обряди, норми первісної релігії, міфологія, первісна мораль.

Звичаї, як основна форма вираження мононорм, становили найраціональніші варіанти поведінки людей у соціально значущих ситуаціях, які склались стихійно і в результаті багаторазового повторення увійшли у звичку. Звичаї підтримувалися не тільки суспільною думкою, але й авторитетом предків, усілякими табу.

Велике значення мали також численні *міфи* та *сказання*, що відбивають зразки належного і забороненого поведінки. Всі ці норми виражали колективістські начала в первісному суспільстві, де окрема особистість узагалі не мислилася окремо від роду.

З поступовим переходом від привласнювальної економіки до в і д т в о - р ю в а л ь н о ї підвищується ефективність індивідуальної праці, поступово

змінюється становище людини в суспільстві. Безроздільна залежність особистості від суспільства втрачає колишнє значення, їй на зміну приходять відносини взаємної залежності членів суспільства.

Розвиваються товарообмінні відносини, в яких має бути забезпечений еквівалентний обмін. Зіткнення при цьому різних, іноді протилежних інтересів викликає необхідність їхнього узгодження. Забезпечення компромісу інтересів можливе через наділення сторін взаємопов'язаними правами й обов'язками, що набувають загальнообов'язкового характеру.

Виникнення юридичного права, тобто такого, що забезпечується державою і походить від неї, – це закономірний наслідок ускладнення суспільних зв'язків, поглиблення соціальних протиріч і конфліктів.

У соціально неоднорідному суспільстві звичаї вже не в змозі забезпечити порядок і стабільність у суспільстві й регулювати економіку – через те, що вони стали неефективними.

Спочатку правителі ранніх держав продовжували забезпечення цих звичаїв, формально закріплюючи їх в письмових джерелах звичаєвого права, але поступово їх зміст переорієнтувався на інтереси панівного класу.

У міру посилення публічної влади і відокремлення державного апарату від суспільства основна маса населення усувається від формування змісту правових розпоряджень. Це стає прерогативою осіб, що здійснюють управління суспільством.

На відміну від звичаїв правові норми фіксуються в письмовій формі, закріплюють чітко визначені дозволи, зобов'язання, обмеження і заборони. Змінюється порядок забезпечення їхньої дії: якщо раніше контроль за їх виконанням покладался на суспільство в цілому, то зараз це покладається на відповідні органи держави. Суперечки починає вирішувати спеціалізований орган – суд.

Таблиця 12.1

**Ознаки, що відрізняють норми права від норм поведінки
в первісному суспільстві**

<i>Критерії оцінки</i>	<i>Норми звичаїв первісного суспільства</i>	<i>Державні норми права</i>
<i>За способом виникнення</i>	Виникають поступово в процесі спільного життя	Встановлюються державою
<i>За вольовою спрямованістю норм</i>	Виражають волю роду або племені	Виражають волю панівної частини населення країни

<i>За формою зовнішнього вираження</i>	Перебувають у свідомості людей, існують у неписаній формі	Знаходять зовнішній вираз у письмових правових актах
<i>За часом набрання чинності</i>	Викають і відмирають поступово	Набирають сили чи припиняють дію в суворо встановленому порядку, офіційним шляхом
<i>За способом забезпечення виконання</i>	Здійснюються внаслідок традицій; у разі порушення примус виходить від роду	Забезпечуються примусовою силою держави

Без всякого сумніву виникнення права – явище позитивне, адже саме право було і є найбільш ефективним регулятором суспільних відносин, засобом розв’язання соціальних конфліктів і протиріч.

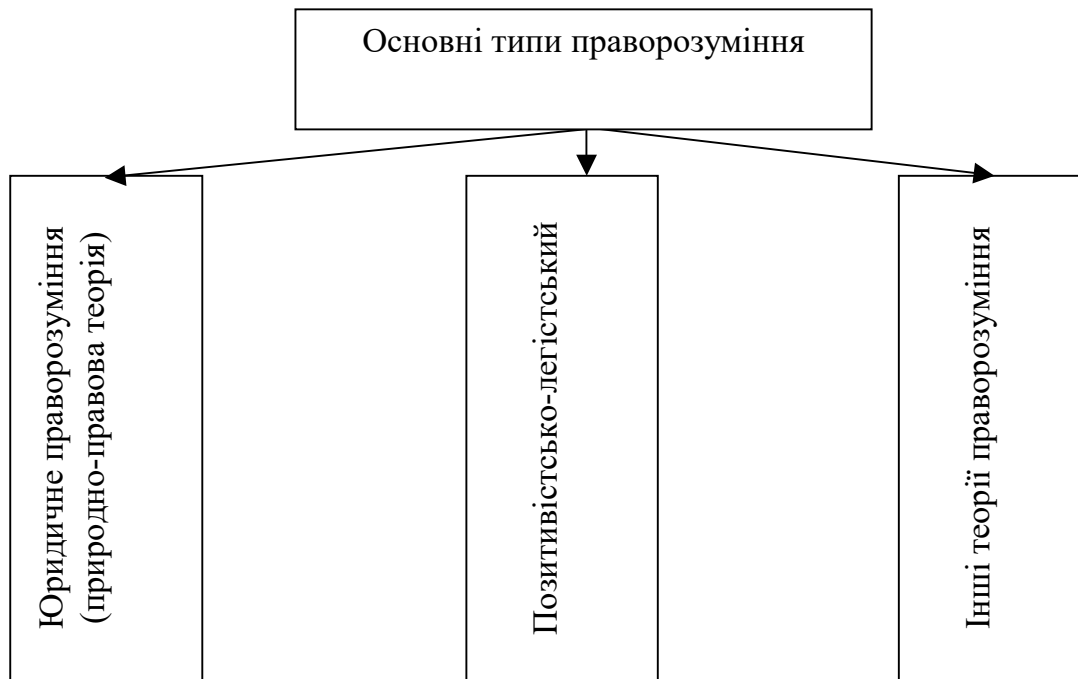
Отже, виникнення права об’єктивно обумовлене становленням соціально неоднорідного суспільства, необхідністю регулювання відтворюючого господарства через наділення суб’єктів правами та обов’язками.

2. Поняття праворозуміння та його основні напрями

Розуміння права завжди спиралось на загальне світорозуміння, уявлення про закономірності існування природи і суспільства. Зміни у підходах до філософського осмислення дійсності найбезпосередніше покликані впливати на поняття права, визначення його джерел і сутності, на оцінку самої можливості його пізнання.

Таким чином, питання праворозуміння належать до фундаментальних у теорії держави і права. Саме від того, на якій філософській системі побудована правова система країни та які філософські погляди сповідують вчені та практичні юристи, безпосередньо залежить, чи будуть ефективно захищені права і свободи людини в такій державі.

Разом з тим виробити одностайну позицію в цьому напрямку неможливо, бо у світі існує безліч наукових ідей і поглядів з приводу того, що є право, в чому його суть.

Мал. 12.1. Основні типи праворозуміння

Сукупність основоположних ідей та принципів, які лежать в основі правового життя суспільства, прийнято називати *типом праворозуміння*.

У сучасній юриспруденції права розрізняють два основних типи праворозуміння – позитивістсько-легістський та юридичний.

На характеристиці цих двох основних типів праворозуміння і варто зупинитися.

У західноєвропейській юриспруденції позитивізм – явище, дуже органічне та закономірне. Він був зрощений західноєвропейською ментальністю, раціоналістичною традицією, витoki якої містяться ще в античній культурі, всіма соціокультурними реаліями суспільства XIX ст.

Позитивізм – це раціоналізм розсуду, який все підраховує, розраховує, співставляє, вимірює, на все накладає свої утилітарні форми, в які не втискаються смисли і цінності людського буття.

Юрист, який сповідує позитивістське праворозуміння, мислить безпристрасно, байдужий до осмислення життєвих та ціннісних рис людини.

У цьому і виявила себе негуманна, антилюдська сутність позитивізму: його розвиток стверджував у різних нових формах зараціоналізоване технократичне мислення, для якого людина ніколи особливої цінності не складала, а навпаки – виступала засобом “гвинтиком”, “нулем”, що призвело до найбільших катаклізмів XX ст.

Право з позиції юридичного позитивізму є сукупністю правил поведінки – норм права, які дані об’єктивно і не потребують обґрунтування.

Позитивізм вводить поняття “суб’єктивне право” як похідне від об’єктивного права, установленого державою. Держава делегує людині суб’єктивні права і встановлює юридичні обов’язки в нормах права. Позитивізм ототожнює право і закон.

Незважаючи на такі суттєві недоліки зазначеного типу праворозуміння, до його позитивної складової можливо віднести можливість установлення стабільного правопорядку, детального вивчення структури правової норми, підстав юридичної відповідальності, класифікації норм права і нормативних актів, видів інтерпретації.

Нині західноєвропейський мегаєтнос переживає еволюцію глибинних засад. Стосовно раціональності, то треба констатувати, що відбулась трансформація принципів, які були сформовані в період “дикого капіталізму”.

Сучасний європейський юрист – це людина, що розуміє повнокровне, органічне життя свого народу, цивілізації та не виношує ідеї про можливість встановлення абсолютної влади над людиною у всіх вимірах.

3. Легізм як тип праворозуміння: основні ідеї та принципи

Легізм як тип праворозуміння має дуже давню історію. Відомо, що вже в IV столітті до н.е. в Китаї існувала школа легістів, засновником якої вважають Шан Яна, правителя області Шан. Його думки викладені в книзі “Книга правителя області Шан”.

В умовах кризи державно-політичного життя Шан Ян пропонував розширити чиновницький та каральний апарат, зміцнити тим саму державу, і при допомозі цього апарату примусити народ старанно працювати і поповнювати казну.

Народ повинен шанувати державну владу, яка має бути вивищеною над народом, бо тільки завдяки цьому держава й існує. Народу не можна дозволяти забувати про своє основне заняття – працю на землі, бо він може деградувати, віддавшись розвагам, і тоді держава загине.

Щоб цьому запобігти, необхідно застосовувати жорстку систему державних приписів, в яких треба чітко окреслити, що народу дозволено. Ці приписи мають бути для всіх загальнообов’язковими, містити санкції. Ці приписи називали законом – ФА на відміну від ритуалу – ЛІ, в латинському варіанті ця система дістала назву *легізм*.

Ця система покликана уніфікувати все суспільне життя, заборонити всіляке вільнодумство, особливо конфуціанство. Передбачалась сувора си-

стема покарань до порушників норм. Система була спрямована проти приватної власності, будь-якого збагачення населення – багатою може бути лише держава. Заохочувались доноси, нетерпимість, колективна відповідальність.

На жаль, у сучасних умовах деякі риси легізму як специфічного праворозуміння збереглися. До основоположних ідей та принципів легізму можна віднести такі.

1. Держава – це особлива цінність, яка займає виняткове становище в суспільстві; жодної цінності для держави людина не має.

2. Держава вчинює опікунські дії щодо людини, бо вона краще знає, що людині потрібно. Вважається, що люди “не дозріли” та “не здатні самі за себе подбати” – це теорія принизливого ставлення до громадян, як до неповноцінної сторони правовідносин.

3. Держава постає єдиним джерелом права: вона його творить і застосовує. Людина – лише об’єкт впливу.

4. Право в легізмі мислиться як сукупність правил поведінки, що мають загальнообов’язковий характер, охороняються державою від порушень, містять в собі санкції, спрямовані на захист прав держави. Закон і право тотожні.

5. Найбільшою цінністю права є його примусово-владний характер.

6. Легізм допускає мінімум моралі: рівно стільки потрібно державі.

7. У гносеологічному аспекті легісти акцентують свою увагу на вивченні формально-логічної сторони права, а не змістовної, тобто суто правове пізнання піднімається технічно-інструментальним підходом – служіння “букві закону”, а не пізнання “духу закону”.

8. Мінімум уваги людині. Заперечується ідея Бога, релігії, церкви, етики, метафізики. Людина залишається безправною віч-на-віч з державою.

Це виключно негуманне праворозуміння і не придатне для обслуговування демократичних суспільних відносин.

4. Юридичне праворозуміння (природноправова теорія)

Ідея природного права виникла в Давній Греції та Давньому Римі й пов’язана з іменами Сократа, Аристотеля, грецьких і римських стоїків, Цицерона, Ульпіана й інших римських юристів.

В епоху середньовіччя вона одержала поширення в богословських творах Фоми Аквінського. Однак, як один з основних напрямів праворозуміння і самостійної наукової школи, природно-правова доктрина склалася в

період буржуазних революцій XVII–XVIII ст. у працях таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.

Разом з тим цінність природного права полягає не тільки в тому, що воно є винаходом вищезазначених прогресивних загальносвітових мислителем, а насамперед у тому, що воно постає об'єктивним необхідним елементом розвитку правосвідомості як людини в цілому, так і юриста зокрема.

Природноправова школа у своїх поглядах виходила з існування двох систем: 1) права природного; 2) позитивного. Піддаючи критиці феодальне (позитивне) право в умовах абсолютизму, представники природно-правової школи вказували на його несправедливість, на те, що закони закріплюють пригноблення людей.

Природне право виникає з природи суспільства і людини, людського розуму, загальних моральних принципів. Тому воно розумне і справедливе. Основні ідеї пов'язані з невідчужуваними правами людини, свободою, рівністю, безпекою, опором насильству тощо. Тому позитивне право, що суперечить вимогам природного, повинне бути замінене на таке позитивне право, яке б ґрунтувалося на ідеях і принципах природного права.

Його концепція констатує, що право об'єктивне щодо закону в силу своєї природності, закон мислиться як явище штучне, суб'єктивне тимчасове. Право також мислиться як первинне і визначальне стосовно закону, який мислиться вторинним, похідним від права. Щоб закон став юридичним явищем, він має відповідати природному праву, узгоджуватись з ним.

На думку П. Новгородцева, природному праву притаманні три основні ознаки:

- по-перше, визнання можливості моральної оцінки позитивного права, яка відбувається на підставі природного права. Під природним станом, на думку П.Новгородцева, слід розуміти виключно “моральні вимоги, до усвідомлення яких суспільство приходить у процесі свого історичного розвитку”;
- по-друге, визнання певної специфічної правової природи людини, коли вона як розумна та вільна істота наділяється сукупністю невід'ємних і невідчужуваних прав, що покладаються в основу державного законодавства;
- по-третє, визнання можливості та доцільності свідомого вдосконалення правової системи, бо теорія природного права виявляється значно адекватнішою об'єктивним історико-правовим реаліям.

З таким розумінням ознак теорії природного права, на наш погляд, можна погодитись.

Отже, природне право можна визначити як універсальне, об'єктивне, первинне стосовно закону та держави явище, яке є втіленням об'єктивних цінностей та потреб людини і абсолютним критерієм юридичності всіх людських настанов.

Концепція юридичного праворозуміння є тією гуманістичною теорією, на основі якої дійсно можна забезпечити права і свободи людини та громадянина. Основним її практичним висновком є пріоритет прав людини перед державою. Відповідно до цієї теорії держава може покласти обов'язок на людину чи застосувати щодо неї примус лише з метою захисту прав і свобод іншого індивіда.

5. Інші теорії праворозуміння

Нормативістська теорія заснована на уявленні про те, що право – це сукупність норм, виражених зовні у законах й інших нормативних актах. Розуміючи під правом юридичні норми, представники цієї теорії розглядали їх у відриві від економіки, політики, соціальної структури суспільства, досягнутого рівня цивілізації та ін. Вони виходили з того, що правові норми зобов'язані своїм виникненням і розвитком не реальним суспільним відносинам, а формальним установленням держави.

Сучасне розуміння права за цією теорією можна виразити схемою: а) право – система взаємозалежних і взаємодіючих норм, викладених у нормативних актах (текстах); б) норми права видаються державою, в них виражається державна воля, зведена в закон; в) норми права регулюють найважливіші суспільні відносини; г) право та його реалізація забезпечуються в необхідних випадках примусовою силою держави; д) від норм залежить виникнення правовідносин, формування правосвідомості, правове регулювання.

Позитивне значення нормативізму полягає в тому, що такий підхід, по-перше, дозволяє створювати й удосконалювати систему законодавства; по-друге, забезпечує режим законності, однакове застосування норм права; по-третє, сприяє формуванню “нормативного” уявлення про право як формально логічну основу правосвідомості громадян; по-четверте, забезпечує формальну визначеність права, що дозволяє чітко визначати права й обов'язки суб'єктів, чітко фіксувати міру і засоби державного примусу; по-п'яте, дозволяє абстрагуватися від класово-політичних характеристик права, що особливо важливо при правозастосуванні.

Недолік нормативістського підходу вбачається в запереченні обумовленості права потребами суспільного розвитку, ігноруванні природних і моральних начал у праві й ролі правосвідомості в реалізації юридичних норм, абсолютизації державного впливу на правову систему.

Психологічна теорія права. Найбільш ґрунтовно ця теорія була розроблена в дореволюційній Росії Л. Петражицьким. Суть його концепції в тому, що він розрізняє позитивне право, яке офіційно діє в державі, та інтуїтивне право, джерела якого містяться у психіці як результат “переживання” юридично значимих ситуацій. На перший план висуваються емоції – імпульсивні переживання, що спонукують людину зробити певну дію. Такі емоції Л. Петражицький поділив на: 1) імперативні, чи моральні; 2) імперативно-атрибутивні, чи правові.

Імперативна емоція припускає однобічне переживання обов’язку вчинити дію щодо іншої особи, однак це не супроводжується переживанням іншою стороною права зажадати виконання цього обов’язку. Наприклад, переживання перехожим обов’язку подати милостиню жебраку. Це особиста справа перехожого. У свою чергу, жебрак не переживає при цьому права зажадати від перехожого виконання цього обов’язку.

Імперативно-атрибутивна – двостороння емоція, при якій переживання однією особою обов’язку відносно іншої сполучається з переживанням останньою права зажадати виконання цього обов’язку. Наприклад, відносини боржника і кредитора, продавця і покупця тощо. З таких двосторонніх імперативно-атрибутивних емоцій і складається інтуїтивне, психічне право, якому, на думку Л. Петражицького, належить головне місце. Не важко помітити, що під правом розуміється правосвідомість.

Позитивним тут є те, що ця теорія звертає увагу на одну з важливих сторін правової системи – психологічну. Не можна проектувати і приймати закони, не вивчаючи рівень правової культури та правосвідомості в суспільстві, не можна і застосовувати закони, не беручи до уваги психологічні особливості індивідів. Законодавча і правозастосовча практика могла б більш плідно використовувати деякі висновки цієї теорії. Психологічні процеси різних рівнів – така ж реальність, як і економічні чи політичні процеси. Право опосередковує, виявляє через них свою ефективність. Недоліками цієї теорії можна вважати її однобічний характер, відрив від об’єктивної реальності, неможливість у її рамках структурувати право й відрізнити його від інших соціально-регулятивних явищ (наприклад, моралі).

Соціологічний підхід сформувався у другій половині ХІХ ст. у рамках школи “вільного права”. Цей підхід відкидає всі інші аспекти права, за основу беруться реальні правові відносини, розвиток яких набагато випереджає розвиток законодавства. Тому законотворчість визнавалась другорядною порівняно з правозастосуванням, спрямованим на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Звідси теза: “Право варто шукати не в нормах, а в самому житті”. Закон розглядався як “порожня посудина”, яку необхідно наповнювати реальним змістом рішеннями суддівської влади.

Серед основних недоліків цього підходу можна виділити відсутність міцної юридичної основи для дій суб’єктів і впевненості в їхніх кінцевих результатах; вирішення юридичних справ на користь економічно і політично сильного, на шкоду слабким, малозабезпеченим; небезпеку некомпетентного рішення та відвертої сваволі з боку деяких посадових осіб; заперечення нормативності як найважливішої властивості права, недооцінку в праві морально-гуманістичних начал, змішування одного з факторів утворення права – інтересу – із самим правом.

Позитивними в цьому разі можна визнати такі положення:

- а) суспільство і право розглядаються як цілісні, взаємозалежні явища;
- б) теорія доводить, що вивчати потрібно не тільки норми права, установлені державою, але й всю сукупність сформованих на їх основі у суспільстві правових відносин;
- в) підкреслюється роль права як засобу соціального контролю і досягнення соціальної рівноваги, підвищується роль судової влади.

Марксистська теорія права. На відміну від розглянутих вчень, більшість яких заснована на різних течіях філософського ідеалізму, марксистська теорія права, як і вчення марксизму в цілому, ґрунтується на матеріалістичній філософії. Відповідно до поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса право розглядається як частина надбудови над економічним базисом суспільства. Викликане до життя матеріальними умовами життя суспільства, воно справляє на нього зворотний вплив. Головне в праві основоположники марксизму бачили в його класовій природі. Для марксистської теорії характерний розгляд права в тісному зв’язку з державою, яка не тільки формує, але й забезпечує реалізацію права. Марксистська теорія права, безсумнівно, вплинула на матеріалістичне розуміння права. Незважаючи на те, що в наш час марксистська теорія зазнає справедливої критики і переосмислення, багато висновків марксистського вчення про право, як і про державу, і в сучасних умовах зберігають своє значення.

Можна сперечатися про те, чим є право, яку реальність воно відбиває, можна по-різному осмислювати походження права, розходитися в поглядах на сутність і призначення права, але якщо питання ставиться в практичній площині, варто шукати єдину точку відліку, єдиний погляд, єдину позицію. Право втратило б свою цінність, перестало б виконувати свою роль у стабілізації й упорядкуванні суспільних зв'язків, якби розумілося всіма по-різному. Визначеність у понятті права – вихідна точка визначеності та порядку в суспільних відносинах.

Кожна з названих теорій має свої переваги та недоліки, їхня поява і розвиток обумовлені природним розвитком людського суспільства і свідчать про необхідність і соціальну цінність права в житті людей. У наукових цілях і в інтересах ефективної правотворчості варто вітати різні підходи до права, різні визначення права і прагнення до їхнього синтезу в рамках єдиного поняття, у рамках інтегративного підходу до права.

Сучасний інтегративний підхід містить у собі сукупність різних підходів, що забезпечує всебічне й об'єктивне його вивчення. Але в основі лежить нормативний підхід, що однак не виключає й інших підходів, які разом з тим не повинні суперечити нормативному розумінню права.

Останнім часом розвивається теорія широкого розуміння права. Вона орієнтується на розгляд права в правовідносинах, правосвідомості, правозастосовчих актах, суб'єктивних правах. Однак за основу сутності права цей підхід брати не можна. Прихильники цього напряму виходять з того, що поняття права містить у собі не тільки норми, але й інші правові явища – правосвідомість, правовідносини, суб'єктивні права, акти застосування права тощо. Таке розуміння права може призвести до розчинення його в інших правових явищах.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть відмінності норм права від норм поведінки у первісному суспільстві.
2. Розкрийте сутність позитивізму, як типу праворозуміння.
3. Яке місце і роль займає юридичне праворозуміння (теорія природного права) у системі права?
4. В чому полягає антилюдська сутність легізму?
5. Назвіть інші пити праворозуміння.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Аристотель. Политика / Аристотель; Пер. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 393 с.
2. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підруч. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
3. Біблія або книга святого письма. К.: Біблейське товариство, 1995. – 959 с.
4. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с
5. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с
6. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
7. Гессен В.М. Основы конституционного права. Пг.: Изд. Юрилич. Кн. Склада «Право», 1917. – 437 с.
8. Гусарєв С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
9. Дюри Л. Конституционное право: Общая теория государства/ Пер. А.Яценко. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 957 с.
10. Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Шкарупа В.К. Основы держави і права: Навчал. посіб. – к,; Вид. Паливода А.В., 2002. – 384 с.
11. Коркунов М. Лекции по общей теории права. – СПб. : Тип. И лит. В.А. Тихонова. 1890. – 319 с.
12. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1996.
13. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.
14. Основы советского государства и права. Казань: КГУ, 1974. – 422 с.
15. Платон. Держава /Пер. З давньогр. Д. Коваль. – К. 2000. – 355с.
16. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт. В.К Гіжевський, В.В.Головченко... В.С.Ковальський (кер.) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
17. Рабінович П.П., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчал. посіб.. – К.: Атака, 2004. – 464 с.
18. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве / Пер. И.А.Базанова; под ред. Ю.С. Гамбарова. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1897. – 297 с.
19. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
20. Сурилов А. В. Теория государства и права. – К.; Одесса, 1989
21. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Корп'єйчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Коп'єйчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
22. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук. К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
23. Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 163 с.

Лекція 12. ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ПРАВА, ЙОГО ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ

1. Поняття та ознаки права.
2. Захист прав і свобод людини як основний принцип права.
3. Інші принципи права.
4. Соціальна цінність права.
5. Функції права.

1. Поняття та ознаки права

Всі права у своїй сукупності встановлюються на основі права. Термін *право* – багатогранний, множинність визначень права, яка існує у юридичній літературі, залежить від кількості поглядів на походження права, джерела права, на бачення природи його зв'язків з державною, а також від того, які суттєві ознаки, особливості, риси права покладаються в основу того чи іншого його визначення, який бік його як складного суспільного феномена, досліджується.

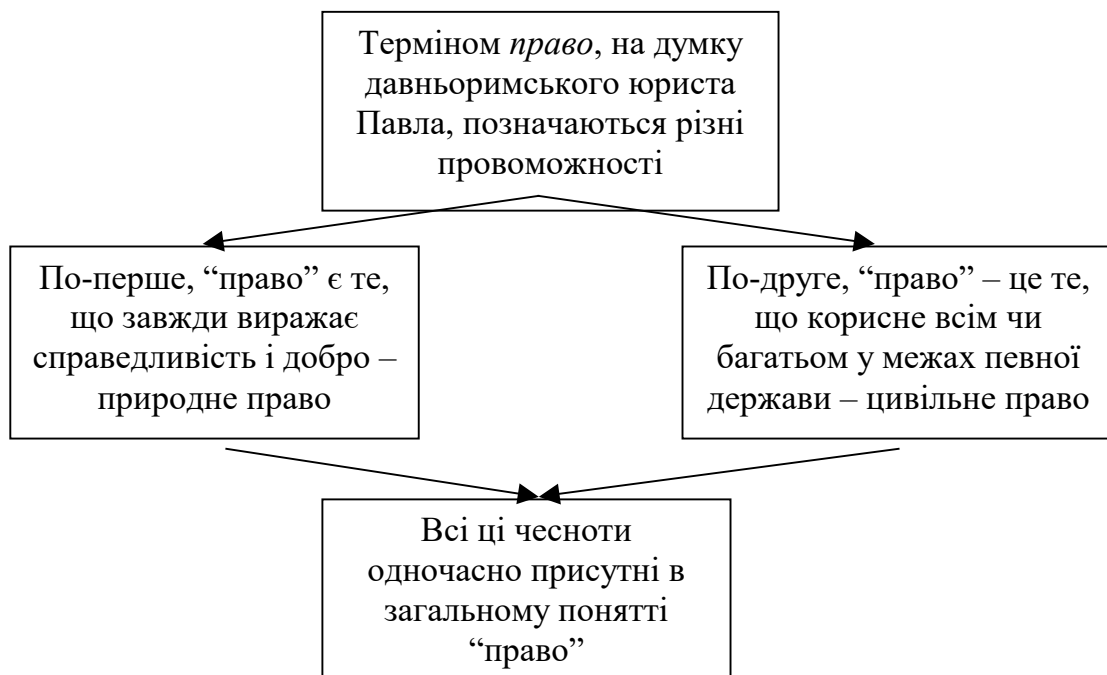
Значна причина розбіжностей у визначенні права полягає також у тому, яка правова доктрина покладається в основу визначення – юридично-правова чи позитивістсько-легістська.

Відповідно до першої право – це модель належної необхідної людської поведінки. Позитивізм встановлює погляд на право, як на діючі правила поведінки, похідні від волі держави.

Останній погляд зберігся і в умовах сьогодення, бо, як правило, державна влада є легітимною, що поважає демократичні інститути, враховує думку населення. Відповідно не існує значного розриву між громадською думкою і писаними законами; законодавство переважно є продовження волі людей, а не протипага їй. Правильний, справедливий закон і є, таким чином, правом. Однак оскільки абсолютної totoжності не буває, то питання відповідності закону праву завжди є актуальним. Тому багато вчених не пов'язують право виключно з приписами держави.

В історичному аспекті видатні мислителі та вчені юристи під правом розуміли (розуміють): Аристотель – політичну справедливість; А. Августин – божественне становлення; Ж.-Ж. Руссо – загальну волю; Г.Гегель – безпосереднє наявне буття, що дає собі свободу безпосереднім способом; Р. Ієринг – боротьбу; Ф. Регельсбергер – сукупність повноважень для забезпечення інтересу; Л. Петражицький – імперативно-атрибутивні емоції; А.С. Алексєєв

– сукупність норм, що розмежовують інтереси людей з метою мирного проживання; Н.М. Коркунов – юридичну абстрактну норму; С.С. Алексєєв – визначену свободу поведінки учасників суспільних відносин; А.С. Ажимов – систему загальнообов’язкових правил поведінки; В.С. Нарсесянц – необхідну і рівну міру (норму) свободи індивіда; В.А. Бачинін – конкретну соціальну форму; О.Ф. Скакун – систему норм і принципів; М.В. Кравчук – нормативну систему; А.П. Заяць – норму, правило, мірило, міру того, як необхідно діяти у відносинах з іншими людьми, П.М. Рабінович – певні можливості учасників суспільного життя, які об’єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства тощо.

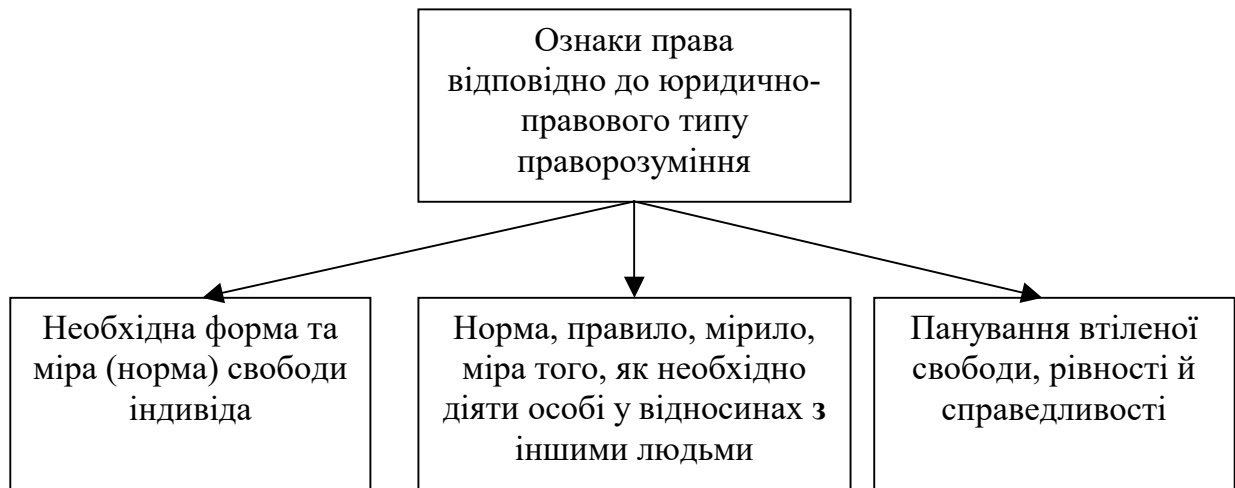

Мал.13.1. Римська модель права

В умовах сьогодення до основних тенденцій розвитку категорії “права”, необхідно віднести його “людиноцентристське» спрямування”, яке означає, що будь-яке правове явище розглядається через призму охорони прав і свобод людини. Як нами було розглянуто в попередній лекції, відповідно до теорії юридичного праворозуміння лише той закон є правовим, який відповідає філософії природного права. Відповідно серед правників вже є сталим розуміння, що закони не можуть порушувати права людини. Більше того, ми вважаємо, що *будь-яка правова норма повинна прямо чи опосередковано мати за мету захист прав і свобод людини, а якщо вона такої мети не переслідує, то повинна вважатись неправовою.*

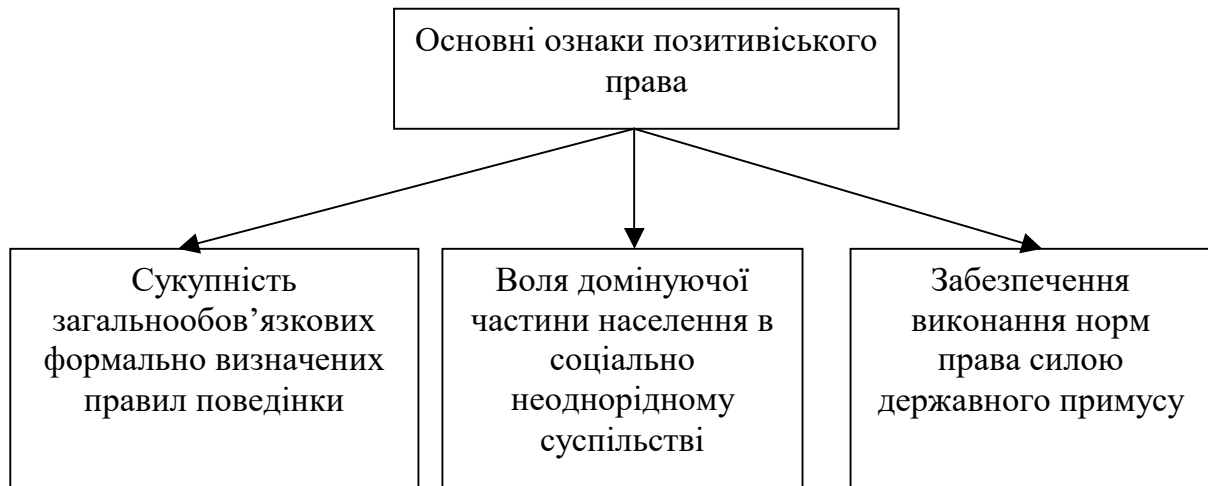
Серед запропонованого різноманіття думок висвітлимо основні ознаки, характерних рис права.

1. Право – явище суспільне, воно виникає на певному етапі суспільного розвитку як його продукт.
2. У правовій державі воно має за основну мету захист прав і свобод людини.
3. Право постає регулятором соціально значимої поведінки людини і є різновидом соціальних норм, що узгоджує поведінку між людьми та їх об'єднаннями.
4. Право за своєю сутністю є в масштабі всього суспільства засобом соціального компромісу, встановлення паритету соціальних інтересів.
5. Право – це формально виражені норми, які свій зовнішній вияв знаходять в його джерелах (формах).
6. Право як особливий різновид соціальних норм наділене якісною нормативністю, що діє як типовий регулятор однотипних ситуацій, передбачених цими нормами без обмеження застосувань. Нормативність формується як результат узагальнення та фіксації сталих, повторюваних, соціально корисних відносин, вчинків людей.
7. Зміст права визначається потребами суспільного розвитку, інтересами учасників відносин, вираженими в їх свідомості.
8. Право – це інтелектуально-вольовий регулятор поведінки. Воно має не тільки спеціально-юридичний (правовий) механізм дії, але й психологічний. Право не може регулювати поведінку інакше як через свідомість і волю людини.
9. Право є загальнообов'язковим, на відміну від інших соціальних норм воно репрезентує загальнодержавну нормативну систему, вимоги якої без включень обов'язкові для всіх членів суспільства.
10. Праву характерною є чітка регламентація, процедура як регламентований порядок, що певною мірою характерні й для інших соціальних регуляторів.
11. Право тісно пов'язане з державою. Держава виявляє правові потреби суспільства й оформляє їх у нормативно-правових актах та здійснює контроль за виконанням цих приписів, забезпечуючи, в необхідних випадках, їх примусову реалізацію.
12. Право базується на принципі рівності, що передбачає рівність вимог нормативних приписів до всіх учасників суспільних відносин незалежно від індивідуальних властивостей.

Мал. 13.2. Схема основних ознак права відповідно до юридично-правового типу праворозуміння

Таким чином, відповідно до юридично-правового типу праворозуміння **п р а в о** – це *міра впорядкованої свободи людини*.

Мал. 13.2. Схема основних ознак позитивістського праворозуміння права

Таким чином, **п р а в о** – це *система загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, охороняються нею, виражають волю домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві та покликані регулювати соціально значиму поведінку учасників суспільного процесу*.

У демократичній правовій державі, де будується громадянське суспільство, основною метою права є захист прав і свобод людини.

На наш погляд, прив'язка розуміння “право” безпосередньо до його мети – захисту прав і свобод людини – надає його позитивістському визначенню гуманістичного відтінку й унеможлиблює за будь-яких обставин використання на шкоду людині. Іншими словами, ми ставимо позитивістську правову норму на службу теорії природного, де людина є найбільшою цінністю.

2. Захист прав і свобод людини як основний принцип права

У принципах права поглиблено розкривається їх сутність та основні закономірності суспільного життя, тенденції і потреби.

П р и н ц и п и п р а в а – це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

З одного боку, вони виражають закономірності права, а з другого – становлять собою найбільш загальні норми, що діють в усій сфері правового регулювання й поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або прямо сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законодавства.

Призначення принципів права полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання й інших форм правового впливу, визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як провідні ідеї для законодавця. За умови їх закріплення в Конституції принципи права забезпечують єдність процесів створення права, його реалізації та охорони. Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення.

Як відомо, за своєю ідеологією та метою в країнах Європи право орієнтоване на забезпечення прав та інтересів людини, їх ефективний захист. Рухаючись у такому руслі, в основу вітчизняних принципів права необхідно покласти “людиноцентристську” ідеологію, згідно з якою держава має “служити” інтересам громади, тобто діяти на “благо людини” шляхом всебічного забезпечення пріоритету її прав, свобод та інтересів у всіх сферах своєї діяльності. Такі положення вже знайшли своє відображення в Конституції України: “Утвердження і забезпечення прав і свобод людини”.

На наш погляд, одним із головних принципів права сучасної демократичної держави, в якій будується громадянське суспільство, повинен бути *принцип охорони прав і свобод людини*.

Доведемо зазначену гіпотезу через положення філософії права, яка відстоює невід’ємні природні права людини. З точки зору філософії права, принцип захисту прав і свобод людини можна розглядати відповідно до двох основних типів праворозуміння – філософії юридичного права та позитивізму.

Природне право виникає з природи суспільства і людини, людського розуму, загальних моральних принципів. Тому воно розумне і справедливе. Основні ідеї пов’язані з невідчужуваними правами людини, свободою, рівністю, безпекою, опором насильству тощо. Концепція юридичного праворозуміння констатує, що право об’єктивне по відношенню до закону в силу

своєї природності, закон мислиться як явище штучне, суб'єктивне, тимчасове. Право ж – як первинне і визначальне стосовно закону, який є вторинним, похідним від права. Щоб закон став юридичним явищем, він має відповісти природному праву, узгоджуватись з ним. На думку П. Новгородцева, юридичному праворозумінню притаманне визначення моральної оцінки позитивного права, що відбувається на підставі природного права.

У цілому природне право можна визначити як універсальне, об'єктивне, первинне стосовно закону та держави явище, яке є втіленням об'єктивних цінностей та потреб людини й абсолютним критерієм юридичності всіх людських настанов.

Виходячи з цього вважаємо, що в демократичній правовій державі основним глобальним напрямком її діяльності є організація захисту прав і свобод людини. Таким чином, з позиції юридичного праворозуміння основним принципом права беззаперечно є *забезпечення прав і свобод людини*.

У свою чергу позитивізм як тип праворозуміння надає можливість дещо по іншому розставити аспекти в теорії права.

Видатний німецький вчений Р. Ієрінг стверджував: “мета права – мир, а засіб для цього – боротьба. До того часу поки на право буде здійснювати напад з боку неправда (а це буде продовжуватись, поки існує світ), воно не буде позбавлено необхідності боротьби. Життя права – це боротьба: боротьба народів, державної влади, станів, індивідів”. Тим самим він сформулював правову теорію свідомого зусилля особи й боротьби інтересів як фактора правотворення, а державну владу – як формальне джерело права. На базі таких правових поглядів Р. Ієрінга та філософії позитивізму, яка була започаткована О.Конттом, з'являється позитивне вчення про право. Не догма і не вищий розум, а конкретні правила визначаються єдиним об'єктом вивчення.

Таке раціоналістичне, просте та ефективне з позиції держави вчення швидко завоювало юриспруденцію спочатку Німеччини, а згодом і всіх інших європейських країн ІХ ст., зокрема й Російську та Австро-Угорську імперії, до складу яких входили й українські землі. Впровадження в теорію та практику права зазначеного праворозуміння дало можливість визначити засади встановлення стабільного правопорядку, детального вивчення структури правової норми, підстав юридичної відповідальності, класифікації норм права і нормативних актів, видів інтерпретації.

Позитивізм був невід'ємним елементом радянського права і багато його теоретичних положень продовжують жити й у вітчизняній теорії та практиці адміністративного права. Але йому притаманний суттєвий недолік: за

нормою права позитивізм не може бачити людини, а навпаки – індивід є “гвинтиком” для держави з виконання норм права.

Тому використовувати в сучасних умовах принципи права, виведені на основі теорії позитивізму, на наш погляд, є не доцільним.

Поряд із цим позитивізм залишається важливою теорією, яка дає можливість теорії права розробляти та вдосконалювати свою імперативну владну сутність. Але вона повинна бути побудована в умовах сучасності на принципах природного права та направлена на забезпечення його основного призначення – захисту прав і свобод людини.

Відповідно до такого підходу, на наш погляд, на основі філософії природного права необхідно встановлювати принципи адміністративного права, основним з яких є принцип захисту прав і свобод людини, а на беручи за основу позитивістське праворозуміння. Доречно було б продовжувати вдосконалювати та виводити нові методи права.

Як на початку ХХ ст. П. Новгородцев при засиллі позитивно права намагався поставити йому на службу природне право, так на початку ХХІ ст. пропонується не переходити в крайність, як намагаються деякі вчені (“повністю подолати позитивістсько-легістське праворозуміння”). Ми вважаємо, що позитивне право не є ні хорошим, ні поганим – все полягає тільки в напрямку його використання. Якщо його використовувати з метою виконання основного принципу адміністративного права – захисту прав і свобод людини, то воно не тільки може бути корисним, а, на наш погляд, у галузі адміністративного права – і незамінним. Іншими словами, ми пропонуємо позитивне право поставити на службу принципам природного права як один із ефективним засобів його вдосконалення.

Все вищенаведене дає можливість сформулювати основні ознаки, які обґрунтовують принцип права – захист прав і свобод людини.

1. Природне права виникає з природи суспільства і людини, людського розуму, загальних моральних засад людства, воно розумне та справедливе, до його основних завдань відноситься захист невідчужуваних прав людини, її свободи, рівності, безпеки та надає право людині на опір насиллю.
2. Будь-який нормативно-правовий акт тоді може вважатись правовим, якщо він відповідає природному праву та узгоджується з ним.
3. Основним напрямком діяльності держави з погляду філософії природного праворозуміння є захист прав і свобод людини.

4. Позитивістське праворозуміння не доцільно використовувати при формуванні принципів права, бо ця теорія за формою не бачить змісту, людина в ній є “гвинтиком” для встановлення та реалізації норми права.

Таким чином доречно: 1) на основі філософії природного права встановлювати принципи права; 2) використовувати позитивістське праворозуміння як засіб вироблення ефективних методів дотримання принципів права.

Отже, на наш погляд, є незаперечним, що принцип захисту прав і свобод людини є найважливішим у праві.

3. Інші принципи права

Принципи права поділяють на *соціально-правові* (відображають систему цінностей, притаманних суспільству в цілому, – домінування загальнолюдських цінностей, визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина, єдність загальних і приватних інтересів) та *спеціальноправові* (відображають основні засади формування й дії права як специфічного соціального феномену. Залежно від сфери дії вони підрозділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи, принципи інститутів права).

Загальноправові (загальні чи основні) *принципи* притаманні всім галузям права, відображають природу права в цілому. До них відносять принципи захисту прав та свобод людини і громадянина, верховенства права, законності, справедливості, юридичної рівності, соціальної свободи, соціального і громадянського обов’язку, демократизму, національної рівноправності, гуманізму, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави й особистості, верховенства права, політичного, ідеологічного та економічного плюралізму.

Міжгалузеві принципи характерні для кількох галузей права: здійснення правосуддя тільки судом, гласність судового розгляду, національна мова судочинства, незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону, принцип змагальності в цивільно-процесуальному та кримінально-процесуальному праві та ін.

Галузеві принципи визначають специфіку конкретної галузі права (принцип забезпечення свободи праці й зайнятості у трудовому праві, принцип індивідуалізації покарання – у кримінальному, принцип рівноправності всіх форм власності – у цивільному праві та ін.).

Принципи інститутів права визначають особливості окремих правових інститутів (принцип добровільності укладення цивільно-правових угод).

4. Соціальна цінність права

Зрозуміти соціальну цінність права – означає усвідомити, розкрити його позитивну роль для людини і суспільства.

Соціальна цінність права виявляється в такому:

1. За допомогою права забезпечується загальний стабільний порядок у суспільних відносинах, у цьому виявляється його інструментальна цінність.
2. Завдяки праву досягається визначеність, точність у самому змісті суспільних відносин.
3. Право, втілюючи спільну (узгоджену) волю учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих, в яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Воно впливає на поведження і діяльність людей за допомогою узгодження їхніх специфічних інтересів.
4. Право забезпечує можливість нормальних активних дій людини, бо перешкоджає незаконним втручанням у сферу її правомірної діяльності.
5. Право в цивілізованому суспільстві забезпечує оптимальне сполучення свободи і справедливості.
6. На правовій основі формуються основні інститути громадянського суспільства: ринкова економіка, багатопартійна політична система, демократична виборча система, вільні засоби масової інформації і правова держава.
7. Право є основою та єдиним можливим цивілізованим засобом вирішення проблем міжнародного і міжнаціонального характеру на основі права формується світовий правопорядок.

5. Функції права

Функції права – це *основні напрямки його впливу на людину, на суспільство, на суспільні відносини.*

Функції права мають такі ознаки:

- функція права впливає з його сутності та визначається призначенням права в суспільстві;

- функція права – це напрямок його впливу на суспільні відносини, без якого суспільство обійтися не може;
- функція виражає найбільш істотні, головні риси права і спрямована на здійснення корінних завдань правового регулювання;
- сталість як необхідна ознака функції характеризує стабільність, безперервність, тривалість її дії.

Розрізняють спеціально-юридичні та загально-соціальні функції.

Спеціально юридичні здійснюють власне правове регулювання суспільних відносин. До них відносяться регулятивна та охоронна.

Регулятивна сприяє розвитку найцінніших для суспільства і держави соціальних зв'язків, регулює суспільні відносини.

Охоронна покликана забезпечувати регулятивну функцію за допомогою правових обмежень (зобов'язань, заборон, покарань тощо).

Загальносоціальні функції – це основні напрямки правового впливу на різні сфери суспільного життя – економіку, політику, культуру тощо, напрямки спільної дії права з іншими соціальними явищами.

Сюди відносяться: *гуманістична, організаторсько-управлінська, комунікативна, оціночно-орієнтаційна, ідеологічно-виховна, пізнавальна.*

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте основні ознаки права.
2. Розкрийте розуміння права відповідно до юридично-природної концепції праворозуміння.
3. Наведіть позитивістське визначення права.
4. Які основні принципи права є Ви знаєте?
5. У чому полягає соціальна цінність права?
- 6) Назвіть функції права.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т.1. – 360 с.
2. Алексеев А.С. Русское государственное право. – М.: Тип. общест. распротр. Полезних книг, 1897. – 411 с.
3. Аристотель. Политика / Аристотель; Пер. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 393 с.
4. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підруч. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.

5. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
6. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
7. Галуцько В.В. Функції держави з охорони суб'єктів права власності// Держава і права: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 34. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 48-53.
8. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. Пер. с нем.: ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С.Нерсесянц. – М.: Академия наук СССР Институт философии издательство «Мысль», 1990. – 524 с.
9. Коркунов М. Лекции по общей теории права. – СПб. : Тип. И лит. В.А. Тихонова. 1890. – 319 с.
10. Основы советского государства и права. – Казань: Из-во Казанского университета, 1974. – 421 с.
11. Пате́й-Братасюк М.Г. Філософія права.: Курс лекцій. – Тернопіль, 2002. – 131 с.
12. Платон. Держава/ Пер. з давньог. Ю.Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
13. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве/ Пер. И.А.Базанова. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1887. – 296 с.
14. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
15. Теория государства и права/ Под ред. Н.Г.Александрова. – М.: Юрид. лит., 1974. – 663 с.
16. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
17. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
18. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
19. Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 663 с.

Лекція 13. МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

1. Поняття особливості та предмет правового регулювання.
2. Засоби, способи, типи та методи правового регулювання.
3. Стадії правового регулювання.
4. Механізм правового регулювання та його структура.
5. Ефективність правового регулювання.

1. Поняття особливості, предмет і метод правового регулювання

Право є елементом системи соціального нормативного регулювання. Право постає важливим засобом регулювання взаємин індивідів, соціальних груп, всього суспільства в цілому, і саме воно постає як соціальна цінність. Основним призначенням права є упорядкування і організація взаємин громадян, їхньої поведінки і, враховуючи їх індивідуальні потреби, спрямування діяльності членів суспільства на повагу та захист інтересів інших індивідів.

Термін *регулювання* походить від лат. *regulo* – “правило” та означає “упорядкування, приведення чогось у відповідність з чимось”.

Під правовим регулюванням розуміють сукупність різноманітних форм і засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюється в інтересах людини, певного колективу чи суспільства в цілому з метою підпорядкування поведінки окремих суб’єктів встановленому в суспільстві правопорядку.

Правове регулювання – це цілеспрямований вплив права на суспільні відносини і поведінку осіб з метою їх впорядкування за допомогою системи спеціальних юридичних засобів.

Предметом правового регулювання є *суспільні відносини* – економічні, політичні, культурні, національні, релігійні, які потребують правового впливу, вони є вольовими, об’єктивно потребують впливу з боку держави та мають чітко визначений зміст.

До сфери правового регулювання входять відносини, що:

- 1) відображають як індивідуальні інтереси людей, так і загальні інтереси суспільства в цілому;
- 2) реалізують взаємні інтереси всіх її учасників, кожний з яких йде на певний утиск своїх інтересів задля задоволення інтересів іншого;
- 3) потребують дотримання певних правил поведінки, обов’язковість яких підкріплена силою держави.

Перерахованим ознакам відповідають такі види суспільних відносин:

1. Відносини людей, пов'язані з обміном цінностями (як матеріальними, так і нематеріальними). Тут потреба у правовому регулюванні виражена найпомітніше, адже у взаємоприйнятному обміні зацікавлені як окремі особи, так і суспільство в цілому. Ці відносини будуються на основі загально визнаних правил, обов'язковість яких підкріплена силою держави;
2. Відносини, пов'язані з владним управлінням суспільством, бо в управлінні суспільними процесами зацікавлена як окрема людина, так і суспільство в цілому. Управління здійснюється для захисту й розвитку прав і свобод людини. Причому порушниками таких прав і свобод може бути як держава, так і інший індивід.
3. Відносини, пов'язані із забезпеченням правопорядку, покликані забезпечити нормальне функціонування всіх сфер суспільного життя.

При встановленні сфери правового регулювання враховуються такі суттєві моменти:

- правом повинні бути врегульовані найбільш суттєві суспільні відносини, які періодично виникають та мають принципове значення для захисту прав і свобод людини;
- зміни, які відбуваються в існуючих суспільних відносинах, повинні бути відображені у праві (наприклад, встановлення кримінальної відповідальності за незаконний захват землі);
- розвиток існуючих суспільних відносин повинен стимулюватися за допомогою права (наприклад, законом визначена можливість людині сплачувати й отримувати додаткову пенсію із недержавних пенсійних фондів);
- право впливає на виникнення нових відносин та здійснює їх регулювання, якщо вони потребують і піддаються юридичній регламентації (наприклад, відповідно до Кодексу адміністративного судочинства покладення обов'язку доказування по запереченню позову на суб'єкт владних повноважень);
- суспільні відносини потребують регламентування, якщо вони відображаються у свідомій поведінці суб'єктів;
- правом регулюються тільки відносини, що виникають між людьми, об'єднаннями громадян тощо. Не можуть бути предметом правового регулювання явища об'єктивної дійсності – закони фізичні, біоло-

гічні, природні закони, за винятком, якщо вони не перетворюються у конкретні юридичні факти.

Для правого регулювання характерні такі ознаки:

1. Воно має *цілеспрямований характер*, оскільки постає певним регулятором суспільних відносин, впорядковуючи їх за допомогою права на рівні суспільства.
2. Має *організаційний характер та упорядкований характер*, тобто здійснюється за допомогою певних засобів.
3. Правове регулювання повинно бути спрямовано на досягнення певних цілей, а тому має *регулятивний характер*.
4. Воно має певний *предмет і сферу* правового впливу, які усвідомлюються людьми і суспільством та мають для них певне значення.
5. Забезпечуються певними *методами*, які координують діяльність суб'єктів права, або здійснюються за допомогою їх субординарної підлеглості у процесі виконання або використання норм права.
6. Має *визначені стадії*, які передбачають правову регламентацію суспільних відносин, виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків та їх реалізацію.

2. Засоби, способи, типи та методи правового регулювання

За допомогою правового регулювання відносини між суб'єктами набувають певної правої форми, саме через норми права держава встановлює міру можливої та дозволеної поведінки. Терміни *спосіб, засіб, метод* близькі за змістом, хоча й не тотожні.

Способи правового регулювання – це специфічні прийоми регулювання суспільних відносин, які визначаються характером припису, зафіксованим у нормі права, та засобами впливу на поведінку осіб.

В юридичній літературі засоби правого регулювання класифікують за певними критеріями.

Залежно від ступеня складності: 1) прості – суб'єктивні права та юридичні обов'язки; заохочення і покарання; пільги та заборони; 2) складні – норма, інститут права.

Залежно від функціонального призначення: 1) регулятивні (дозволи); 2) охоронні (засоби захисту).

За предметом правого регулювання – конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні тощо.

За характером – матеріальні (рекомендації), процесуальні (позов).

За часом дії – постійні, тимчасові.

Залежно від виду правового регулювання: 1) нормативні (заборони, встановлені нормами права); 2) індивідуальні (акт застосування права).

Залежно від виду інформаційно-психологічної спрямованості – стимулюючі (заохочення) та обмежуючі (примус).

Заслужує уваги позиція С. Бобровник та О. Скакун, які виокремлюють три основних способи правового регулювання.

1. Надання учаснику правових відносин суб'єктивних прав – *уповноваження чи дозвіл*. Це надання права на активні дії. Воно виявляється в делегуванні певних дозволів уповноваженій особі на здійснення нею певних дій (наприклад, власнику дозволено володіти, користуватись та розпоряджатись належною йому власністю на свій розсуд).

2. *Зобов'язання* як припис виконувати певні активні дії (власник підприємства зобов'язується сплачувати податки).

3. *Заборона*, тобто покладання зобов'язання утримуватись від заборонених дій, зобов'язання пасивно поводитись у передбачених законом випадках (заборона керувати транспортним засобом у стані сп'яніння).

Всі способи правового регулювання обумовлені функціями права: регулятивно-динамічна – дозвіл та зобов'язання; регулятивно-статична – заборона.

Крім того можна визначити також додаткові способи правового регулювання – *застосування засобів примусу та юридичної відповідальності*. Цей спосіб є додатковим, бо, по-перше, являє собою вид обов'язку (юридична відповідальність може розглядатись як обов'язок зазнати покарання та позбавлення певних благ), а по-друге – цим способом забезпечується належне виконання обов'язків, дотримання заборон та використання прав.

Тип правового регулювання – це загальна спрямованість впливу права на суспільні відносини, яка залежить від того, що покладено в основу регулювання – дозвіл чи заборона. В юридичній науці та практиці існують дві юридичні формули, на основі яких виділяють два типи правового регулювання.

Перша формула: *“дозволено все, крім того, що прямо заборонено в законі”*. Це – загальний дозвіл. На цій формулі побудовано *загальнодозвільний тип правового регулювання*. За цим типом встановлюються чітко сформульовані заборони. Як правило, їх кількість невелика, а обсяг дозволеного не визначено. Можна робити все, що не заборонено. Це означає,

що суб'єкти можуть здійснювати будь-які дії, які не увійшли в перелік заборонених. Цей тип правового регулювання сприяє або принаймні не заважає прояву ініціативи, активності.

Друга формула правового регулювання звучить інакше: “заборонено все, крім того, що прямо дозволено законом”. Цей тип називається звільненням від заборони, або спеціальним дозволом. Це означає, що учасник правових відносин може здійснити тільки дії, прямо дозволені законом, а всі інші дії заборонено. Формулюється конкретне звільнення від заборони, тобто робиться виняток із загальної заборони.

Якщо за першою формулою у особи є можливість вибору з усіх дозволених законом видів поведінки, то за другою – правове регулювання здійснюється для чіткого впорядкування суспільних відносин, в яких реалізуються загальні інтереси, для здійснення державного управління, втілення принципів законності, застосування заходів державного примусу, юридичної відповідальності.

Крім того деякі практики та вчені-юристи до двох вищезазначених типів правового регулювання додають ще додаткові. Так, наприклад, З.С. Гладун вважає, що сучасній правовій системі притаманні такі типи правового регулювання: англійській – “дозволено все, окрім того, що заборонено”; німецькій – “заборонено все, окрім того, що дозволено”; французькій – “дозволено все, навіть те, що заборонено”; радянській – “заборонено все, навіть те, що дозволено”. Поряд з цим деяка частина практикуючих юристів дотримуються ненаукового типу правового регулювання: “дозволено все, навіть те, що заборонено, якщо це неможливо довести процесуально, або якщо за це не передбачені санкції чи вони незначні”.

На наш погляд, останні розглянуті нами три типи правого регулювання не відповідають вимогам правової держави, в якій будується громадянське суспільство.

Методи правового регулювання – це способи, засоби і прийоми, за допомогою яких правове регулювання здійснюється. Виділяють два основних методи правового регулювання.

Перший – *метод децентралізованого регулювання* – автономний. Він побудований на координації цілей та інтересів сторін у суспільних відносинах та застосовується для регламентації рівних за становищем (рівноправних) суб'єктів, які задовольняють свої приватні інтереси. Децентралізований метод правового регулювання, як правило, застосовується у приватно-правових галузях (цивільне, сімейне, трудове право).

Другий – метод централізованого, або імперативного, наказового регулювання. Він базується на відносинах субординації між учасниками суспільних відносин: вони не є рівними за статусом. За його допомогою регулюються відносини, в яких пріоритет надається загальносоціальному інтересу. В державно-організованому суспільстві загальносоціальні інтереси виражає держава, яка здійснює централізоване управління суспільними процесами та наділена владними повноваженнями.

Тому централізований, імперативний метод використовується в публічно-правових галузях (конституційне, адміністративне, кримінальне право).

3. Стадії правового регулювання

Правове регулювання – це процес, що триває в часі, який є досить складним і довготривалим. Процес правового регулювання охоплює кілька стадій або етапів.

Першим з них є *правова регламентація суспільних відносин* – стадія, на якій відбувається розробка юридичних норм, здійснюється загальне, неіндивідуалізоване регулювання суспільних відносин.

Перший етап правового регулювання тісно пов'язаний із правотворчістю – діяльністю, спрямованою на створення правових норм. Вона починається з виявлення потреби у правовому регулюванні та закінчується прийняттям і введенням у дію правових розпоряджень.

Правотворчість – це процес пізнання й оцінки правових потреб суспільства та держави, формування і прийняття нормативних актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур.

Нормативні рішення повинні мати істинно правовий характер, прийматись з урахуванням усього спектра умов життєдіяльності суспільства та реальних суспільних потреб.

Другим етапом постає *конкретизація прав і обов'язків* – у випадках, коли настає ситуація, передбачена нормою права (певний юридичний факт), у результаті чого суб'єкти вступають у правовідносини, і у них виникають взаємопов'язані суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Проте не завжди для виникнення правових відносин достатньо самих юридичних фактів. Деякі відносини можуть розпочатись лише за участі спеціально уповноважених органів, що приймають індивідуальне рішення, на основі якого суб'єкти наділяються правами та обов'язками. Такі правозастосовчі рішення самі постають у ролі юридичних фактів, які в окремих випадках мають вирішальне значення.

Третій етап правового регулювання є кінцевою стадією процесу правового регулювання, що завершується *фактичною реалізацією*, впровадженням у життя прав і обов'язків суб'єктами правових відносин у формі використання, дотримання і виконання.

Реалізація права є результатом правового регулювання і постає як завершальний підсумок специфічного правового впливу, що здійснюється як суто правовими засобами, так і внаслідок виховного, інформаційного, ідеологічного та іншого впливу права на поведінку суб'єктів.

4. Механізм правового регулювання та його структура

Механізмом правового регулювання називають систему взаємозв'язаних юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання.

Механізм правового регулювання – це спосіб функціонування єдиної системи правового регулювання, який розкривається через взаємозв'язки між її складовими елементами.

Категорія “механізм правового регулювання” дозволяє охопити весь процес правового регулювання, представити його в системно-динамічному вигляді, розкрити його структуру, взаємозв'язок і взаємодію всіх елементів, з'ясувати їх характерні ознаки та функції.

Комплексне вивчення механізму правового регулювання й теоретичне опрацювання пов'язаних з ним питань дає можливість виявити додаткові напрямки в дослідженні цього правового явища, зокрема пошук шляхів підвищення ефективності як окремих складових елементів цього механізму, так і правового регулювання в цілому.

Механізм правового регулювання представляється як діяльність, “робота” складових елементів системи правового регулювання, спрямована на досягнення суспільно корисного результату, що виявляється у втіленні правових норм у життя. Він повинен розглядатись в єдності та взаємодії всіх його складових як категорія не лише збірна, але й системна.

Поняття механізму правового регулювання дозволяє систематизувати юридичні засоби правового впливу на суспільні відносини, визначити місце і роль того чи іншого юридичного засобу у правовому житті суспільства. Розрізняють змістовну та формальну ознаки механізму правового регулювання.

Змістовна ознака механізму правового регулювання передбачає наявність цілей правового регулювання, досягнення яких дає можливість вести мову про ефективність правового регулювання.

Під цілями розуміється сукупність уявлень про моделі майбутнього результату, здатного задовольнити вихідні потреби існування можливостей, оцінених за результатами досвіду.

Досягнення цілей правого регулювання здійснюється за допомогою певних засобів, що є шляхами юридичного впливу на поведінку суб'єктів. Сукупність даних засобів, які є різними за своєю природою та функціональними призначенням, і складає *формальну ознаку* механізму правого регулювання.

Характеристика правого регулювання дозволяє встановити його складові елементи, забезпечити їх єдність та взаємоузгодженість.

Сучасна юридична наука характеризується наявністю двох підходів до визначення елементів механізму правого регулювання.

Перший з них – широкий підхід, що характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме:

- *норма права*, яка означає моделі можливої та необхідної поведінки суб'єктів суспільних відносин;
- *нормативно-правовий акт* – юридичний документ, який надає правовій нормі формально-визначеного, офіційного та обов'язкового характеру;
- *юридичні факти* – конкретні життєві обставини, які спричиняють дію норми права;
- *правовідносини* – різновид суспільних відносин, що регламентуються правовою нормою та виконують функцію взаємної правової норми з конкретним суб'єктом і функцію визначення конкретної поведінки для персоніфікованих суб'єктів;
- *тлумачення* – діяльність із визначення дійсного змісту норми права у разі її незрозумілості чи невідповідності вимогам юридичної техніки;
- *реалізація норм права* – як можливість втілення правової норми шляхом дотримання, виконання, використання та застосування;
- *законність* – як один із принципів реалізації правових приписів через дотримання вимог норми права суб'єктами права;
- *правосвідомість* – як рівень усвідомлення суб'єктами права правових приписів;
- *правова культура* – як різновид загальної культури, що складається з духовних та матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності;

- *правомірна поведінка* – усвідомлення діяльності суб'єктів, яка відповідає нормі права та соціально корисним цілям і знаходиться в установлених законодавством межах;
- *протиправна поведінка* – та, що суперечить правовим приписам;
- *юридична відповідальність* – міра державного примусу, яка застосовується до суб'єктів, які вчинили правопорушення, та пов'язана з покладенням на них нового додаткового обов'язку.

Другий підхід до елементарної будови механізму правового регулювання є вузьким та включає елементи, які складають основу регулятивної функції права. Серед них виділяють: *норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, правореалізації, законність*.

Кожній стадії відповідають специфічні елементи механізму правового регулювання, місце яких у механізмі обумовлене їх функціональною роллю. Функціонування механізму правового регулювання відрізняється послідовністю: кожен з його елементів вступає в дію на певній стадії правового регулювання.

5. Ефективність правового регулювання

В юридичній літературі виділяють декілька критеріїв виміру дієвості правового регулювання, а саме: 1) цінність правового регулювання; 2) економічність правового регулювання; 3) ефективність правового регулювання.

Критерієм оцінки цінності правового регулювання є його реальна (корисна) значимість для функціонування та розвитку людини, соціальної групи чи суспільства у цілому.

Під *умовами ефективності* розуміють певні обставини, які, з одного боку, сприяють найбільшій реалізації цінності права, що дає можливість задовольнити інтереси людини, а з іншого – є супутніми факторами, які мають значення для дій індивідів з досягнення даної цінності та з її використання.

Критерієм *оцінки економічності* правового регулювання є сукупність витрат, що має місце у процесі досягнення мети правового регулювання (предметно-речових, грошових, кадрових, часових, фізично-людських ресурсів тощо).

Критерієм *оцінки ефективності* правового регулювання є співвідношення мети вказаного регулювання та реальних результатів правового регулювання.

Характер дії правової норми в процесі досягнення цілей може бути різний, а саме: 1) інформаційний, ідеологічний, загальновиховний; 2) реалізація норм права через дотримання, виконання і використання – безпосередня реалізація права; 3) державно-владна діяльність компетентних органів із забезпечення впровадження правових норм (так звана правозастосовча реалізація).

В умовах сьогодення до юридичних передумов ефективності юридичної норми належить: правове закріплення домінуючих потреб суспільства; предметна визначеність діяльності правотворчого органу; визначеність меж правового регулювання; зумовленість правотворчої діяльності об'єктивним умовам розвитку суспільства; зміна сфери та типу правового регулювання; особливості правотворчості як результату творчого процесу; системність законодавства; якість законодавства; досконалість юридичної техніки; чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів, механізму її реалізації.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає сутність правового регулювання?
2. Назвіть, способи, типи та методи правового регулювання.
3. Розкрийте сутність “дозволу”, “зобов'язання” та “заборони” як засобів правового регулювання.
4. Розкрийте зміст першої форми правового регулювання (загальний дозвіл).
5. У чому полягає сутність другої форми правового регулювання (“заборонено все, крім того, що прямо дозволено законом”)?
6. Назвіть методи правового регулювання.
7. Які ви знаєте стадії правового регулювання?
8. Який механізм правового регулювання та його структура?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Бобровник С.В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація норм права// Правова держава. Вип. 7. – К.: Ін-т. держави і права ім. Корецького НАН України, 1996. – С. 103-108.
2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.

4. Горшенев В.М. Способы и организационные формы регулирования в социалистическом обществе. М.: Юрид. лит., 1972. – С. 19.
5. Дюри Л. Конституционное право: Общая теория государства/ Пер. А.Ященко. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 957 с.
6. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Правове регулювання та правовий вплив: взаємозумовленість та відмінність// Законодавство України. Проблеми та перспективи розвитку. – К., 2005. – С. 6-10.
7. Коркунов М. Лекции по общей теории права. – СПб. : Тип. И лит. В.А. Тихонова. 1890. – 319 с.
8. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій. – К.: Вентурі, 1996.
9. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.
10. Прозоров В.Ф. Качество и эффективность хозяйственного законодательства в условиях рынка. – М.: Юрид. лит., 1991. – С. 105.
11. Рабінович П.П., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчал. посіб.. – К.: Атака, 2004. – 464 с.
12. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве / Пер. И.А.Базанова; под ред. Ю.С. Гамбарова. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1897. – 297 с.
13. Сіренко В.Ф. Визначення ефективності законодавства: методологічні аспекти// Законодавство: проблеми ефективності. К.: Наук. Дум-ка, 1995. – С. 3-13.
14. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
15. Тихомиров Ю.А. Действие закона. М.: Известия, 1992. – С. 50.
16. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук. К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
17. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a#Find>

Лекція 14.

НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

1. Поняття та види соціальних норм.
2. Поняття та ознаки норм права.
3. Класифікація норм права
4. Структура норм права.
5. Формальне вираження структури правових норм.

1. Поняття та види соціальних норм

Поняття норм права належить до числа найважливіших категорій теорії права. Суспільство має неоднорідну структуру, складається з різних особистостей, наділених своїми специфічними інтересами, запитами і потребами, які іноді не збігаються. Суспільство нормально функціонує лише тоді, коли враховуються інтереси всіх верств, коли відбувається певне обмеження власного інтересу заради досягнення компромісу. Адже люди як суспільні істоти не можуть весь час діяти тільки виходячи зі своїх власних інтересів і потреб.

Соціальним відносинам притаманна така важлива ознака, як нормативність. Ця ознака склалась внаслідок історичного розвитку суспільства, поступово утворювалась ціла система соціальних норм. У них закріплено той тип поведінки, який гарантує найоптимальніший результат соціальної взаємодії людей. Метою соціальних норм є досягнення злагодженості в суспільних відносинах, суспільного компромісу. Соціальне регулювання, яке здійснюється за допомогою соціальних норм, – це необхідна умова нормальної життєдіяльності суспільства. Цивілізація виробила безліч різних норм і правил, якими люди керуються у своєму повсякденному житті.

Соціальні норми – це певні стандарти, зразки поведінки учасників соціального спілкування, за допомогою яких здійснюється соціальне регулювання. Юристи мають справу насамперед із правовими нормами, що представляють для них безпосередній професійний інтерес. Але вони постійно співвідносять їх з іншими соціальними регуляторами, адже всі норми взаємозалежні та взаємозумовлені.

Отже, специфіку правових норм не можна оцінити без з'ясування їх місця і ролі в загальній системі соціальних норм.

Соціальні норми за своєю природою означають певний стандарт поведінки. *Норма* – це міра позитивної, суспільно корисної поведінки,

спрямована на досягнення мети соціального регулювання. Соціальні норми регулюють не абиякі, а найтипівіші суспільні відносини.

Система соціальних норм відбиває досягнутий ступінь економічного, соціально-політичного та духовного розвитку суспільства, в них знаходять вираження історичні й національні особливості життя країни, характер державної влади.

Соціальні норми численні й різноманітні. Це пов'язано з різноманітністю самих суспільних відносин – предмета регулювання. Соціальні норми підрозділяються на види залежно від способів формування, сфери дії, соціальної спрямованості. З цього погляду виділяються правові норми; моральні; політичні; естетичні; релігійні; корпоративні; норми звичаїв, традицій, звичок, обрядів, ритуалів; ділові звичаї; правила етикету, пристойності.

Це загальноприйнята й найбільш розповсюджена класифікація соціальних норм. Об'єднує їх те, що всі вони мають соціальний, а не технічний характер. Незважаючи на розходження, ці норми взаємозалежні, жодні з них не діють ізольовано від інших.

Норми моралі регулюють поведінку людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла, справедливості, гідності, милосердя. Мораль формується в духовній сфері суспільства і невіддільна від суспільної свідомості. Суть дії моральних норм полягає у формуванні загальних принципів, внутрішніх переконань та установок бажаної поведінки.

Право і мораль розрізняються насамперед за способами їх формування. Правові норми створюються або санкціонуються державою. Норми моралі виникають і розвиваються спонтанно у процесі практичної діяльності людей. На відміну від права, мораль має неофіційний, суспільний характер.

У будь-якій державі діє тільки одне право, у той час як мораль не є єдиною й однорідною. Право і мораль розрізняються за методами забезпечення. Оскільки право створюється державою, то воно нею і забезпечується завдяки можливості примусу. Мораль спирається не на силу державного апарату, а на силу суспільної думки. Правові норми закріплюються у спеціальних юридичних актах держави. Моральні норми і принципи виникають стихійно. На відміну від права, що являє собою певну систему, мораль – внутрішньо несистематизоване утворення.

Звичаї та традиції – правила поведінки, що склалися в результаті багаторазового повторення певних дій та увійшли у звичку. Історично звичаї та традиції належать до найдавніших соціальних норм. У період становлення перших держав звичаям починають надавати загально-

обов'язкового значення. Формується *звичаєве право* – історично перша форма позитивного права. В сучасному суспільстві існує багато різних звичаїв і традицій. Це обумовлено специфікою життєдіяльності людей в різних умовах – природних, соціальних тощо. Звичаї – стійкі й досить розповсюджені правила поведінки, що у результаті багаторазового, тривалого повторення стають звичними, і дотримуються їх добровільно. Звичаї передаються з покоління в покоління.

В юридичній науці звичаї поділяють на правові та неправові, чи загальногромадянські. Правові звичаї набувають юридичного значення шляхом їх санкціонування державою.

Релігійні норми розповсюджуються на представників тих чи інших віросповідань і містяться в таких джерелах, як Біблія, Коран, Талмуд, Сунна, Священні книги буддизму.

Корпоративні норми – це правила поведінки, за якими живуть і діють різні громадські організації, рухи, об'єднання, асоціації та інші утворення недержавного характеру. Ці правила містяться у відповідних статутах, програмах, інших документах. Корпоративні норми тісно пов'язані з правовими – особливо ті, що визначають порядок їх утворення, реєстрації та діяльності. Корпоративні норми регламентують в основному внутрішні питання суспільних об'єднань, закріплюють їх мету, завдання й функції, права й обов'язки учасників, умови вступу і виходу з них.

Політичні норми – це правила поведінки суб'єктів політики, учасників політичного процесу, політичних відносин. Ці норми містяться в різних політичних маніфестах, програмах, рішеннях, заявах, деклараціях, статутах політичних партій і рухів. Політичні норми регулюють відносини соціальних груп, класів з державною владою, відносини між класами, участь народу, класів, соціальних груп у державній владі й житті держави.

У сфері господарського життя суспільства, де діє система ринкових відносин, важлива роль належить економічним нормам. Ці норми регулюють відносини між галузями промисловості, сільського господарства, виробництво, розподіл та обмін матеріальних благ.

2. Поняття та ознаки норм права

У сучасному світі в системі соціальних норм принципове значення мають норми права. Право виникло історично як результат суспільного розвитку, економічного зростання та соціальної диференціації як засіб подолання соціальних протиріч. На відміну від інших, правові норми

офіційно встановлюються або санкціонуються державою, є формально визначеними в законах та підзаконних актах, є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів, забезпечуються можливістю застосування державного примусу. В них закріплюються права й обов'язки суб'єктів.

Правові норми займають особливе місце в системі соціальних норм. Ця особливість виявляється в соціальній цінності права, його ознаках і функціях. Правові норми регулюють найважливіші економічні, політичні й соціальні відносини. Правові норми складаються історично. Вони об'єктивно обумовлені конкретними суспільно-економічними умовами розвитку суспільства.

Поняття норми права належать до найважливіших категорій теорії держави і права. Право складається з діючих у цьому суспільстві юридичних чи правових норм.

Норма права – це офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою, направлене на регулювання найбільш важливих суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їх учасників та забезпечене можливістю застосування державного примусу.

Можна виділити основні ознаки правових норм, що відрізняють їх від інших соціальних норм.

1. *Міра свободи волевиявлення і поведінки людини.* Найбільша ефективність реалізації норм досягається при поєднанні загальнолюдських і соціально-групових, класових інтересів в умовах стабільності суспільних відносин.

2. *Форма закріплення прав і обов'язків,* які визначають поведінку людини у соціальному спілкуванні. Завдяки єдності прав і обов'язків забезпечується стабільність і врівноваженість суспільних відносин, адже право одного індивіда підкріплюється обов'язком іншого. Інакше кажучи, норма права має зобов'язально-надавальний характер.

3. *Загальнообов'язкове правило поведінки,* тобто норма вказує, яким чином, у якому напрямі, протягом якого часу, на якій території необхідно діяти тому чи іншому суб'єкту, має загальний характер, постає як рівна, однакова для всіх і кожного, її повинні дотримуватись всі суб'єкти суспільних відносин незалежно від того, громадянин це або посадова особа державного органу.

4. *Правило поведінки загального характеру,* що адресується не конкретному суб'єкту, а всім учасникам відносин (є неперсоніфікованими), що регулюються цією нормою права. Норма права здійснюється не разово, а завжди, коли виникають для цього підстави.

5. Це єдина серед соціальних норм, що *походить від держави* та є офіційним вираженням державної волі.

6. Це *формально визначене правило поведінки*. Норма права відрізняється від інших соціальних норм тільки її притаманною формальною визначеністю. Внутрішня визначеність норми виявляється в змісті, обсязі прав і обов'язків, чітких вказівках на наслідки її порушення. Зовнішня визначеність полягає в тому, що будь-яка норма закріплена у статті, главі, розділі офіційного документа – у нормативно-правовому акті. Формальна визначеність потребує письмової, документальної форми. Норми права є чинними, коли вони доведені до відома через офіційні письмові джерела.

7. Норми права *видаються уповноваженими на те органами держави* у чітко встановленому порядку та за певною процедурою.

8. Це правило поведінки, *гарантоване державою*. Можливість державного примусу у випадках порушення права є однією з важливих гарантій дієвості права.

9. Це *система*, що виявляється у структурній побудові норми, у спеціалізації та кооперації норм різних галузей інститутів права. Право – це не просто сукупність, а система норм. З норм права складаються як окремі нормативні акти, так і галузі та інститути права.

3. Класифікація норм права

Як правило, провідні правники норми права класифікують:

- *за суб'єктами, які прийняли нормативно-правові акти* (законодавчими; виконавчими; судовими; контрольно-наглядовими органами; громадськими об'єднаннями; трудовими колективами; всім населенням);
- *за предметом регулювання* (конституційні; адміністративні; фінансові; цивільні; кримінальні; цивільно-процесуальні тощо);
- *за способом встановлення диспозиції норми (правил поведінки)* – імперативні (диспозиція формується органом держави); диспозитивні (держава дозволяє суб'єктам домовитися щодо правила взаємної поведінки);
- *за характером диспозиції* – уповноважуючі (дозволяючі); зобов'язуючі, забороняючі;
- *за функціональним призначенням* – матеріально-правові; процесуально-правові (встановлюють процедуру, регламент, процедуру правової діяльності);

- *за терміном дії в часі* – постійні; тимчасові;
- *за сферою територіальної дії* – загальні; місцеві (локальні);
- *за колом осіб (суб'єктів), на яких норма поширює свою дію,* – загальні; спеціальні; виняткові.

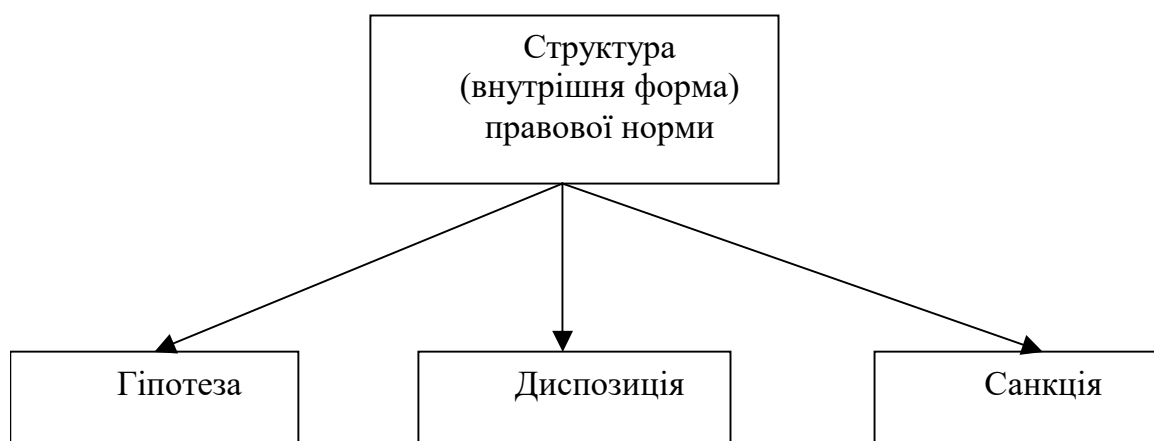
4. Структура норм права

Для досягнення цілей правового регулювання норма права повинна виразити сам зміст правила поведінки, визначити умови, за яких зміст правової норми повинен здійснюватися, установити негативні наслідки порушення правової норми.

Структура правової норми – ідеальна логічна конструкція, яка виражає взаємозв'язок її складових елементів. Особливості, зміст і призначення більшої частини правових норм тісно пов'язані з їх структурою.

Будь-яка така норма встановлює для учасників суспільних відносин взаємні права й обов'язки; передбачає фактичні обставини, за яких ці права й обов'язки вступають у дію; попереджає про наслідки порушення тієї чи іншої норми. Цьому змісту норми права відповідає притаманна тільки їй структура – внутрішня будова, що характеризується єдністю і взаємозв'язком її складових елементів.

Структура (внутрішня форма) правової норми – це об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання внутрішня організація, що виражається в поділі на окремі елементи, пов'язані між собою. Вона, як правило, складається з гіпотези, диспозиції та санкції.

Мал. 15.1. Схема структури правової норми

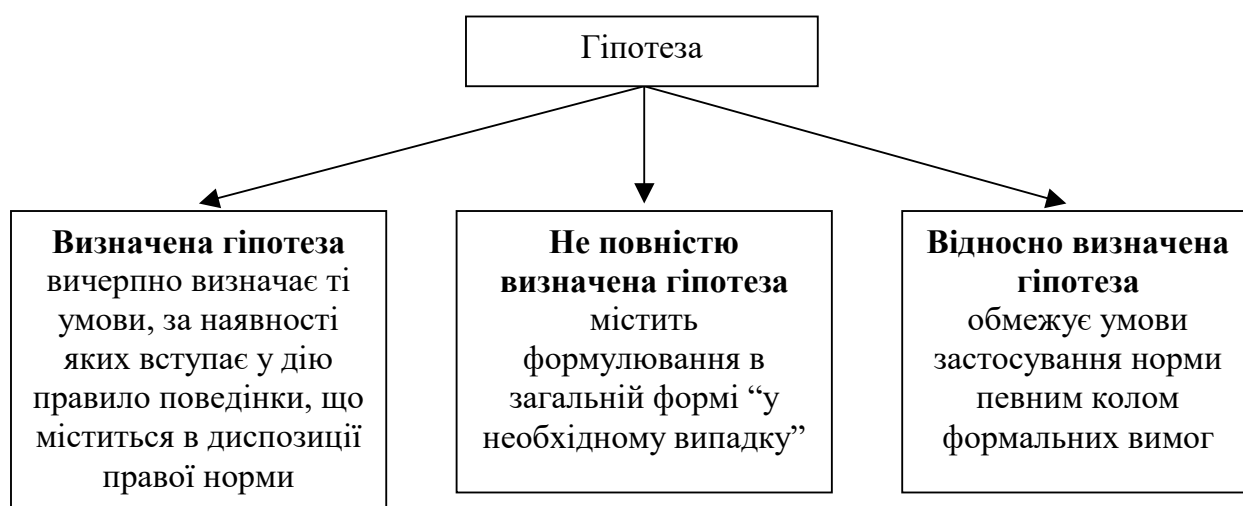
Гіпотеза – частина правової норми, в якій зазначаються обставини, вказуються умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати

правило, що міститься в диспозиції. Призначення гіпотези – визначити сферу та межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Встановлюючи обставини й сферу дії норми, гіпотеза одночасно окреслює коло суб'єктів відносин, яких диспозиція “пов’язує” взаємними правами та обов’язками. Тим самим за допомогою гіпотези передбачений диспозицією абстрактний варіант поведінки пристосовується до конкретних осіб, до того чи іншого життєвого випадку, події, дії, місця, часу, віку й інших конкретних життєвих обставин.

Залежно від будови гіпотези поділяються на прості та складні. *Проста гіпотеза* припускає якусь одну умову, через яку реалізується юридична норма. Якщо гіпотеза пов’язує дію норми з наявністю двох чи більше умов, вона називається *складною*. Різновидом складної гіпотези є альтернативна гіпотеза. Її складність полягає в тому, що вона також передбачає дві чи більше умови здійснення правової норми. Але для вступу норми права в дію досить однієї з наведених у ній фактичних обставин.

За формою вираження гіпотези поділяються на абстрактні й казуальні (від лат. *казус* – “випадок”). *Абстрактна гіпотеза*, вказуючи на умови дії норми, акцентує увагу на їх загальних, родових ознаках. *Казуальна гіпотеза* пов’язує реалізацію юридичної норми з окремими, чітко визначеними певними випадками, які важко або неможливо відобразити за допомогою абстрактної гіпотези.

Мал. 15.2. Схема класифікації гіпотези за ступенем визначеності змісту

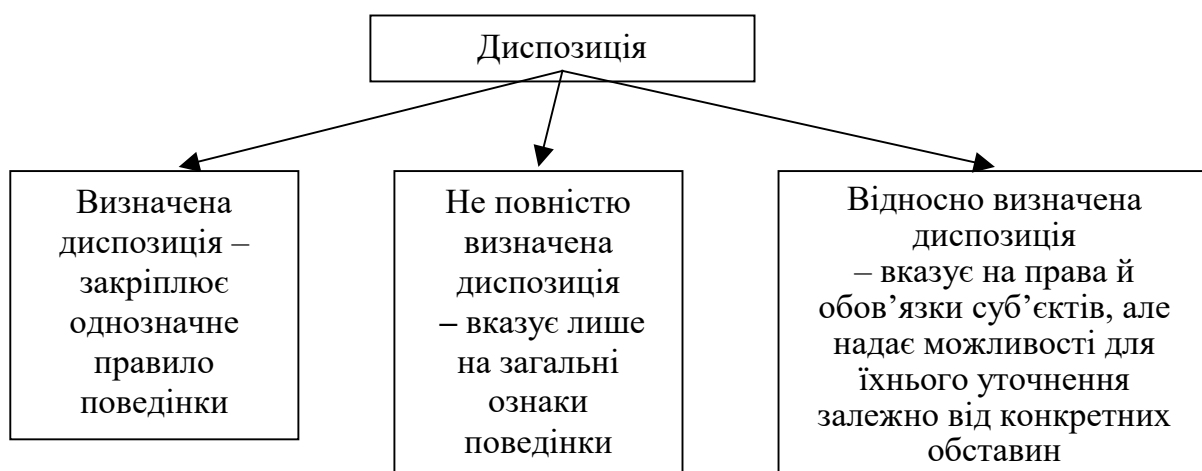
Диспозиція – частина норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов’язках суб’єктів. Це центральна, основна

частина юридичної норми, яка вказує на дозволу (необхідну) чи неприпустиму поведінку суб'єкта.

Вона є головним елементом, серцевиною юридичної норми. Залежно від форми вираження диспозиції поділяються на ті, що уповноважують, зобов'язують і забороняють.

- Диспозиції, що уповноважують, надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій, визначають той чи інший варіант їхнього можливого, дозволеного поведження. Ці диспозиції містять слова *вправі, має право, може*.
- Диспозиції, що зобов'язують, покладають на суб'єктів обов'язок здійснення визначених в нормі позитивних дій, наказують здійснити той чи інший варіант належного поведження. Ці диспозиції містять слова *зобов'язаний, повинен, підлягає*.
- Диспозиції, що забороняють, містять заборону здійснення визначених у нормі протиправних дій (чи бездіяльності). Ця диспозиція містить вимогу утримуватися від певного варіанта негативного поведження, що законом визнається правопорушенням. Як правило, ці диспозиції містять слова *забороняється, не вправі, не може, не допускається*.

За способом викладення диспозиція може бути прямою (прямо вказує на права й обов'язки), альтернативною і бланкетною. *Альтернативна диспозиція* дає можливість учасникам правових відносин варіювати свою поведінку в межах, встановлених нормою. *Бланкетна диспозиція* містить правила поведінки в найзагальнішій формі, відсилаючи суб'єкт реалізації до інших правових норм.

Мал. 15.3. Схема класифікації диспозиції норми права за ступенем визначеності прав і обов'язків

У разі порушення диспозиції правової норми вступає в дію передбачена даною нормою санкція.

Санкція – частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу у разі невиконання обов’язків, якщо вимоги диспозиції не дотримуються. Санкція реалізується у випадках (протиправної, винної, суспільно небезпечної – шкідливої діяльності чи поведінки). Призначення санкції – забезпечувати реалізацію диспозиції правової норми.

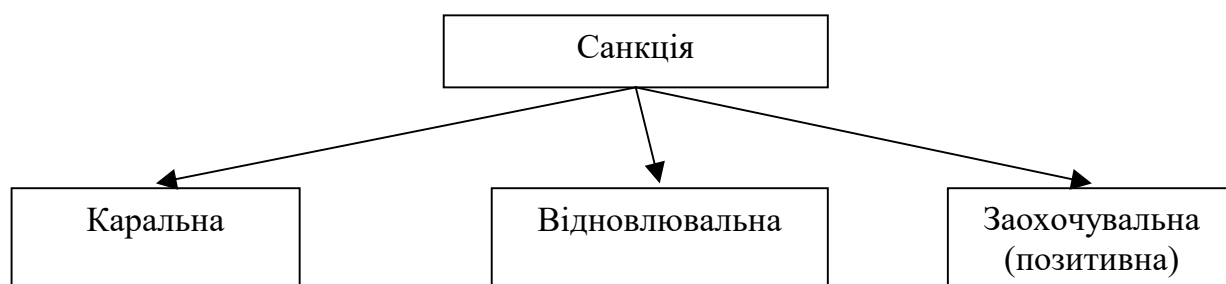
Санкції юридичних норм розрізняються насамперед за галузевою приналежністю (кримінально-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні, цивільно-правові). За характером несприятливих для порушника наслідків санкції підрозділяються на правовідновлюючі й штрафні (каральні).

За ступенем визначеності санкції юридичних норм підрозділяються на абсолютно-визначені, відносно-визначені та альтернативні.

Абсолютно-визначені санкції точно вказують міру покарання, що повинна бути застосована в разі порушення цієї норми.

Відносно-визначені санкції встановлюють нижчу та вищу чи тільки вищу межі заходу державного впливу на правопорушника. Наприклад, санкції норм Особливої частини Кримінального кодексу виражені формулами “карається позбавленням волі на строк від... до... років”, “карається позбавленням волі на строк до... років”.

Альтернативні санкції дозволяють вибрати з двох чи кількох можливих варіантів заходу державного впливу якийсь один – найвідповідніший конкретним обставинам скоєного правопорушення. Наприклад, “карається позбавленням волі на термін до... років чи виправними роботами на той самий термін, чи зняттям з посади”.

Мал. 15.1. Схема класифікації санкції за призначенням

Таким чином, структура правової норми є логічно узгодженою, її внутрішня будова зумовлена фактичними суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємозалежних і взаємодіючих елементів, реально

виражених у нормативно-правових актах. Кожний з названих елементів має у структурі правової норми своє особливе місце і призначення.

5. Формальне вираження структури правових норм

Реальна дія правових норм безпосередньо пов'язана з їх зовнішнім вираженням, закріпленням в офіційних документах. Найважливішим і найрозповсюдженішим з них є **н о р м а т и в н о - п р а в о в и й а к т**. Писемна форма, загальнообов'язковий характер, чіткість викладу роблять його доступним і зрозумілим для громадян, створюють основу для забезпечення законності та правопорядку у країні.

Нормативні акти, як зовнішня форма вираження правових норм, мають відповідну структуру (розділи, глави, статті, параграфи, пункти). Основним структурним елементом нормативного акта є стаття. Співвідношення норми права і статті закону різноманітне, залежить від структури фактичних суспільних відносин, рівня розвитку галузі, інституту чи всієї правової системи, задуму законодавця, ступеня розвиненості юридичної техніки і технології.

Не завжди у словесному формулюванні окремої статті можна знайти всі три відомих нам елементи відповідної правової норми. Але і тоді, коли норма права та стаття нормативного акта збігаються, структурні елементи норми потрібно виявити логічним шляхом.

Неприйняття до уваги цієї обставини призводить до тверджень про двоелементну структуру деяких правових норм, коли в одних нібито відсутній якийсь з елементів. Але це не так. Кожна норма (регулятивна бо охоронна) має всі три елементи. В тому разі, коли прямо це не можна виявити, завжди цього можна дійти логічним шляхом.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення, що таке норма права.
2. Які основні ознаки правової норми?
3. З яких елементів складається структура норми права?
4. Розкрийте зміст диспозиції норми права.
5. Розкрийте сутність гіпотези норми права.
6. Які бувають санкції?
7. Вкажіть форми викладення норм права в статтях нормативних актів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Общее дозволения и общее запреты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1989. – 286 с.

2. Ведерніков Ю.А., Греку В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
4. Корнев А.П. Нормы административного права и их применение – М.: Юрид. лит., 1979. – 142 с.
5. Коркунов М. Лекции по общей теории права. – СПб. : Тип. И лит. В.А. Тихонова. 1890. – 319 с.
6. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
7. Теория государства и права / Под ред. Н.Г.Александрова. – М.: Юрид. лит., 1974. – 663 с.
8. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
9. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
10. Шлемва Г.Г. Конкретизация юридических норм в правовом регулировании. – Львов: Выш. школа. Изд-во при ЛГУ, 1988. – 104 с.

Лекція 15. ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

1. Поняття форм (джерел) права.
2. Нормативно-правовий акт як основна форма (джерело) права.
3. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб.
4. Інші форми (джерел) права.

1. Поняття форм (джерел) права

Ефективність функціонування державного механізму безпосередньо пов'язана з існуванням та дією правових засобів регулювання відносин. Одним із правових засобів є джерела права, які у сукупності складають цілісну і взаємопов'язану систему.

Праву притаманна формальна визначеність. Суспільні відносини регулюються за допомогою чітких, формально виражених і загальнообов'язкових правил поведінки – правових норм, де головними постають способи, за допомогою яких ці вимоги набувають публічного характеру, тобто стають загальнообов'язковими для всіх.

Як специфічне явище соціальної дійсності право має певні форми свого зовнішнього вираження. Відбиваючи його зміст, вони становлять собою способи зовнішньої організації права.

Перш ніж розглядати різні джерела права, необхідно розглянути співвідношення “форма права” і “джерела права”.

Під формою права треба розуміти організацію його змісту, способи існування, прояву, впорядкування та функціонування. Розрізняють *внутрішню* та *зовнішню* форми права. Під першою розуміють систему права, структуру змісту або систему права та його структуру, а під зовнішньою – джерела права.

Ф о р м а (джерело) **п р а в а** – це спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість, тобто це способи, форми вираження і закріплення державної волі.

Призначення форми права – упорядкувати правовий зміст, надати йому властивостей владно-державного характеру.

Юридичне джерело права завжди походить від правотворчого рішення компетентного державного органу і може бути прямим, похідним або санкціонованим, тобто коли воно формулює узагальнені нормативні положення (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір) або відбиває

конкретний принцип регулювання, що міститься в рішенні конкретної юридичної справи (правовий прецедент), або обмежується державно-владним санкціонуванням вже існуючих правил поведінки (правовий звичай).

У рамках правової системи джерела права розташовані за принципом їхньої ієрархічної підпорядкованості, утворюють цілісну систему. Її вертикальна структура будується таким чином, що розпорядження одних джерел права видаються на основі вищих джерел. Чітка підпорядкованість джерел права законодавчо закріплена і забезпечена за допомогою юридичних механізмів, має важливе соціально-політичне значення. Справді, єдність системи джерел права означає єдність вираженої в законі верховної державної волі.

Призначення форм (джерел) права у тому, що вони служать для зовнішнього вираження змісту правових норм, офіційного закріплення прав і обов'язків суб'єктів, забезпечення об'єктивного характеру права, для надання нормам права загальної обов'язковості.

2. Нормативно-правовий акт як основна форма (джерело) права

У країнах Європи, зокрема в Україні, основним видом джерел права є нормативно-правові акти – закони, укази, декрети, постанови та ін.

Н о р м а т и в н о - п р а в о в и й а к т – це письмовий документ компетентного органу держави, що містить формально обов'язкове правило поведінки загального характеру (див. мал. 16.1).

Нормативно-правові акти видаються органами державної влади лише у певній формі й у рамках компетенції певного правотворчого органу. Звідси юридична чинність нормативно-правового акта визначається місцем у системі органів держави того органу, який його видав. Вищими за юридичною силою є Конституція і закони.

Нормативно-правовими ці акти називаються тому, що містять норми права загальнообов'язкового характеру. Власне кажучи, це поняття є синонімом поняття “законодавство” у широкому розумінні слова. Це основне джерело права у країнах романо-германської правової системи, але неабияку роль відіграють нормативно-правові акти й у країнах англо-американського права. Офіційна письмова форма нормативно-правових актів дозволяє чітко формулювати правові норми, забезпечувати їхній загальнообов'язковий характер, систематизувати їх.

Нормативно-правовий акт слід відрізнити від індивідуального, що є завершальним етапом правозастосування.

Мал. 16.1. Схема основних ознак нормативно правового акту

І н д и в і д у а л ь н и й а к т – це акт, що вміщує конкретний державно-владний припис, прийнятий компетентним органом у результаті вирішення юридичної справи.

За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на: закони та підзаконні акти.

Закон – це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або народу, який приймається в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю, інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, загальнообов'язковий для всього населення і держави та охороняється державною владою.

Всі закони мають вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, і це проявляється в таких ознаках:

- ніхто, крім органів законодавчої влади та народу, не може приймати закони, змінювати їх чи відмінити;
- закони регулюють найважливіші суспільні відносини;
- всі інші нормативно-правові акти повинні виражатися відповідно до законів;
- у разі виникнення колізій між нормами закону й підзаконного нормативно-правового акту діють норми закону;

- тільки законодавчий орган може підтвердити або змінити закон у разі повернення його Президентом при відкладним вето.

Закони можна розподілити таким чином: *Конституція* – основний закон; *конституційні* (основні), які становлять основу розвитку правової системи, вносять зміни до Конституції чи передбачені текстами Конституції; *органічні* – конкретизують найважливіші положення Конституції або впливають з її змісту; *звичайні* (поточні) – з інших важливих питань суспільного життя; *надзвичайні* – приймаються у необхідних випадках, передбачених Конституцією, у надзвичайних ситуаціях.

Підзаконні акти видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Класифікація підзаконних нормативно-правових актів

1. За суб'єктами видання:

Постанови Верховної Ради;

Постанови Президії Верховної Ради;

Постанови Кабінету Міністрів України

Укази і розпорядження Президента України.

Рішення і постанови Верховної ради Автономної Республіки Крим, Ради Міністрів АРК.

Розпорядження голів обласних, районних державних адміністрацій.

Рішення, нормативні ухвали місцевих рад народних депутатів.

Рішення виконавчих комітетів місцевих рад народних депутатів.

Інструкції вказівки і накази керівників міністерств, державних комітетів та відомств.

Накази (нормативні) керівників відділів і управлінь місцевих державних адміністрацій та виконавчих комітетів місцевих рад народних депутатів;

Нормативні накази, інструкції адміністрацій підприємств, установ, організацій.

2. За юридичною силою:

Загальні.

Відомчі.

Місцеві.

Локальні (регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій і поширюються на їхніх працівників).

Міжнародні договори України – укладені й належним чином ратифіковані міжнародні договори; становлять невід’ємну частину законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм цього законодавства.

Види **специфічних юридичних актів** в Україні, які можуть набувати нормативно-правового значення:

- акти прямого волевиявлення населення (референдумів);
- акти Конституційного Суду України, якщо через них втрачають чинність певні нормативно-правові акти;
- деякі рішення громадських об’єднань (акти делегованої або санкціонованої державою правотворчості таких об’єднань);
- протести органів прокуратури з приводу незаконності нормативних актів, якщо цими протестами припиняється дія таких актів;
- деякі рішення трудових колективів (рішення зборів і рад трудових колективів);
- судові рішення, які визнають як нечинні нормативні акти місцевих органів влади та місцевого самоврядування, що суперечать закону.

3. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб

Нормативно-правові акти мають межі своєї дії у трьох вимірах – у часі, просторі та за колом осіб.

У ч а с і нормативно-правові акти вступають в силу:

- з моменту прийняття чи опублікування;
- з моменту, вказаного в акті чи законі, що його затверджує;
- по закінченні встановленого терміну після опублікування;

Припиняється дія нормативного акту:

- внаслідок прямої вказівки;
- у зв’язку з прийняттям нового акта, що його замінює;
- по закінченні терміну встановленого в ньому.

У п р о с т о р і :

- діють на всій території України;
- діють лише на частині її території (локальні акти).

З а к о л о м о с і б :

- громадяни України, незалежно від території;
- іноземні громадяни;
- особи без громадянства;
- держава в цілому та зокрема державні органи.

Закони починають діяти:

- з моменту ухвалення (наприклад, Конституція України);
- з моменту опублікування;
- з часу, який позначено в самому законі;
- з часу, який зазначено в постанові про порядок введення закону у дію.

В Україні закони, в яких не вказано час набрання чинності та щодо яких не було постанови про порядок введення в дію, вступають у силу по всій території одночасно після закінчення 10-денного строку від опублікування. Закони мають бути опубліковані не пізніше як через 15 днів після їх підписання та ухвалення до виконання Президентом України.

За всіх умов закон вступає в дію не раніше дати опублікування.

Відповідно до Конституції України закони, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57).

Вступ закону в дію відбувається відповідно до трьох принципів.

1. *Негайна дія*, коли закон із дня вступу в дію поширюється на всі випадки лише “вперед”; усе, що передувало дню вступу закону в дію, під нього не підпадає.

2. *Зворотна дія закону* (зворотна сила), коли закон поширюється на всі випадки і “вперед”, і “назад”, тобто на випадки, що відбувалися раніше – у минулому, до введення закону в дію.

За загальним привалом *закон зворотної сили не має*. Це правило надає визначеності і стабільності суспільним відносинам. Але винятки з цього правила допускаються: 1) за наявності вказівки в законі щодо надання йому (або окремим статтям) зворотної сили; 2) у загальному правилі про неодмінне надання зворотної сили кримінальному закону, який скасовує або пом'якшує кримінальну відповідальність.

3. *Переживання закону* – коли закон, що втратив юридичну чинність, за спеціальною вказівкою нового акта (закону) повинен продовжувати діяти. Наприклад, після розпаду СРСР Верховна Рада України ухвалила постанову про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР, якщо відповідні питання не врегульовані законодавством України, за умови, що ці загальносоюзні акти не суперечать Конституції та законам України.

Закони втрачають дію:

- після закінчення строку, на який вони були ухвалені;

- у разі зміни обставин, на які вони були розраховані;
- у разі прямого скасування (призупинення) даного закону іншим законом або спеціально призначеним актом (в Україні закон може бути скасований рішенням Конституційного Суду у разі визнання його невідповідності Конституції України);
- у разі фактичного скасування, коли ухвалено новий закон з того самого питання, а старий формально не скасовано.

4. Інші форми (джерел) права

У деяких країнах значну роль у формуванні й розвитку права поряд із законами й іншими актами державних органів відіграють такі специфічні джерела, як судовий прецедент, нормативний договір, правова доктрина, релігія, звичаї тощо.

Судовий прецедент. У країнах англосаксонського права – Англії, США, Канаді, Австралії та інших – основною особливістю правової системи є визнання і широке використання судового прецеденту, тобто рішень судів, які набувають значення “зразку” для наступних рішень і тим самим встановлюють норми права. Судовий прецедент – своєрідне джерело права англосаксонської правової системи. Прецедент являє собою таке рішення державного судового органу, що приймається за зразок при розгляді аналогічних справ у майбутньому. З його допомогою може бути підтверджений чи пояснений будь-який аналогічний факт чи обставина, що має значення при розгляді юридичної справи.

Суть прецеденту – в обов’язку суддів ухвалювати рішення на основі рішень вищих судів. Судовий прецедент створюється, як правило, вищими органами судової системи. Умовою дії системи прецедентів є наявність джерел інформації про прецеденти, тобто судових звітів (law reports).

Релігійні норми. Під безпосереднім впливом релігійних норм формується канонічне право: правила поведінки нормативного загальнообов’язкового характеру в країнах, де релігія не відділена від держави, визнається одним із державних інститутів. Його змістом є релігійні настанови, визнані органами державної влади. Вважається, що вони є результатом божественного одкровення і здебільшого не підлягають зміні чи скасуванню. Канонічні норми як джерело права набули широкого розповсюдження в Середні віки, а нині мають офіційний характер лише в деяких країнах мусульманського Сходу й у Ватикані.

Правові звичаї. Під правовим звичаєм розуміється звичай, що одержав санкцію держави і визнаний внаслідок цього джерелом права. Правовий звичай – правило поведінки, яке в результаті багаторазового повторення в часі й просторі набуває певної стійкості, закріплюється у практичному досвіді і психології людей, санкціоноване державою шляхом посилення на нього в нормі закону або використання його як основи судового рішення.

Звичаї політичного життя, торгового обігу, мореплавання, цивільних, сімейних чи інших побутових відносин мають, хоча й обмежене, юридичне значення і в багатьох сучасних державах.

Нормативний договір. На відміну від інших, нормативному договору притаманний ряд ознак. Суб'єктами цього договору завжди є учасники публічно-правових відносин, здебільшого ті, що мають владні повноваження (державна, державні органи, посадові особи). Суб'єкт нормативного договору є колективним. Норми, що містяться в договорах такого роду, є загальнообов'язковими для виконання. Правила поведінки, що складають зміст договору, розраховані на невизначене коло суб'єктів. Форма укладання завжди письмова.

Нормативний договір, тобто договір, що містить норми права, застосовується як джерело права головним чином у трьох сферах: у трудовому праві – колективний, у конституційному праві – федеративний та конституційний, у міжнародному публічному праві – міжнародний.

Правова доктрина. У ряді правових систем до джерел права належить також правова доктрина (вчення, система знань), тобто думки авторитетних учених з питань права. Специфіка і складність права об'єктивно веде до участі юристів-учених у поясненні тих чи інших проблемних моментів юристам-практикам. Сюди належить і така сфера цієї діяльності, як тлумачення (з'ясування і роз'яснення) права. Так, думки провідних юристів були джерелом права в Давньому Римі, де їх повчання ставали складовою нормативно-правових актів, кодексів, судових прецедентів. Наприклад, кодекс Юстиніана (VI ст. н.е.), до якого увійшло багато положень римських юристів. У європейській середньовічній правовій історії помітне місце займали глосатори (тлумачі, коментатори). Важливу роль відіграла правова доктрина у становленні й розвитку мусульманського права, у тій частині ісламу, що є основою для вирішення сімейно-шлюбних, майнових й інших спорів.

У країнах англосаксонського права судді нерідко обґрунтовують свої рішення посиленнями на праці англійських учених. Такі праці, а також юридичні навчальні посібники називаються *літературними джерелами пра-*

ва. Доктрина використовується в тих випадках, коли під час розгляду справи відсутній необхідний закон, судовий прецедент чи звичай.

П р и н ц и п и п р а в а . Принципи права є джерелом права в багатьох правових системах. Разом з тим нині відсутня єдина концепція принципів права як джерела права.

У системі традиційного права немає поняття “принципи права”, але існує комплекс основних ідей, що фактично є ними. Це насамперед ідеї про вічність, незмінність і універсальність норм традиційного права. Сьогодні в ряді країн мусульманського Сходу шаріат та його принципи вважаються основним джерелом права. У романо-германських країнах принципи права теж вважаються джерелом права. У деяких країнах загальні принципи права розглядаються як деяке вище право, своєрідний аналог природного права. Англійському праву в силу його специфіки невідоме поняття загальних принципів права. Споконвічно у разі прогалин судові справи вирішувались тут на основі раціоналізму та прагматизму. У сучасному світі досить поширені принципи міжнародного права.

У деяких державах зберігається безпосередній вплив традиційних моральних норм на правові відносини, особливо в Японії та Китаї, де поряд з релігією істотний вплив на правові відносини справляють положення конфуціанства й інших моральних вчень. Разом з тим сучасна правова система Японії і Китаю істотно модернізована.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть різницю між “формою права” та “джерелом права”.
2. Що таке форма (джерело) права?
3. Розкрийте сутність нормативно-правового акту.
4. Які нормативно-правові акти застосовуються в Україні?
5. В яких випадках набирають чинність нормативно-правові акти?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т.2. – 360 с.
2. Ведерников Ю.А., Грекул В.С. Теория держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теория держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.

4. Гусарєв С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
5. Загальна декларація прав людини // Док.ООН/PES/217 А
6. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 20. – Ст.5-9.
7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Николук Д.А. Формальні джерела права // Держава і права: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 34. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 81-87.
9. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
10. Теория государства и права/ Под ред. Н.Г.Александрова. – М.: Юрид. лит., 1974. – 663 с.
11. Теория государства и права/ Под. ред. А.М.Васильева. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1983. – 416 с.
12. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
13. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
14. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
15. Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 663 с.

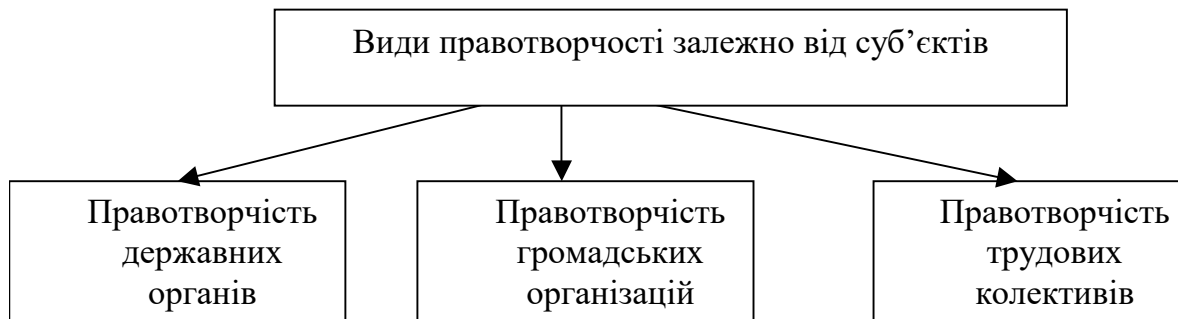
Лекція 16. ПРАВОТВОРЧІСТЬ

1. Поняття і сутність правотворчості.
2. Принципи правотворчості.
3. Поняття і стадії правотворчого процесу.
4. Способи і види правотворчості.
5. Законодавчий процес і його особливості.
6. Юридична (законодавча) техніка.

1. Поняття і сутність правотворчості

Традиційно правотворчість розглядається як організаційно оформлена процедурна діяльність державних органів зі створення правових норм чи з визнання правовими вже сформованих, діючих у суспільстві.

У сучасній юридичній науці сформувалась думка, згідно з якою правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів (у передбачених законом випадках) або всього народу чи його територіальних спільнот із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм.

Мал. 17.1 Схема видів правотворчості залежно від суб'єктів

У правовій сфері суспільства правотворчість займає центральне місце. Це пояснюється тим, що саме правотворчість дає життя праву, правовому регулюванню в цілому. Правотворчість – початкова ланка правового регулювання.

Основним імпульсом до створення закону або іншого нормативного акта постає суспільно значуща проблема, невирішене питання, яке має значення для великої кількості людей і держави в цілому. Завдання законодавця полягає в тому, щоб своєчасно, точно й адекватними правовими засобами відреагувати на це, обираючи такий варіант регулювання, який би найбільшою мірою відповідав інтересам суспільства та держави, сприяв би прогресу

суспільства, враховував би всю сукупність факторів суспільного розвитку – економічних, політичних, соціальних, національних, ідеологічних і зовнішньополітичних.

Адже за результатами правотворчої роботи оцінюється держава в цілому, ступінь її демократичності та цивілізованості. Закони втілюються в суспільство людьми, і не можна допускати прийняття поспішних, необґрунтованих правових рішень, бо будь-яка помилка законодавця призводить до порушення інтересів громадян, невиправданих матеріальних витрат.

На сучасному етапі розвитку правотворчість виявляється в першу чергу як видання нормативно-правових актів державними й іншими уповноваженими органами або як прийняття правового акта безпосередньо населенням шляхом референдуму. В деяких сучасних країнах однією з форм правотворчості є видання судового прецеденту. Все більшого значення нині набуває також укладення нормативних договорів.

Особлива увага в теорії приділяється суб'єктам правотворчого процесу – спеціальним правотворчим органам. Закони приймаються вищими законодавчими органами (парламенти, думи, ради, збори тощо). В абсолютистських монархіях до законів прирівнюються укази і декрети монарха. Особлива процедура притаманна референдній формі прийняття законів. У межах своєї компетенції приймаються місцеві (локальні) нормативно-правові акти місцевими органами державної влади. Правотворчою діяльністю займаються і судові органи (там, де у правовій системі допускається судовий прецедент).

Специфічну державну діяльність у законотворчій сфері вивчає наука державного (конституційного) права. Теорія права розглядає ці питання в узагальненому плані, виділяючи мету правотворчості, її принципи, характерні риси правотворчого процесу, його основні стадії та види.

Правотворчість вимагає комплексного підходу, вивчення не тільки юридичних, але й усієї сукупності інших факторів. Який же вплив різних факторів на розвиток права, законодавства? До них належать економічні, політичні, соціальні, національні, ідеологічні, зовнішньополітичні фактори як свого роду об'єктивні умови розвитку і зміни законодавства. У деяких випадках вони набувають характеру правоутворюючих факторів, у них зароджується і виявляється об'єкт майбутнього законодавчого регулювання. Потрібно правильно оцінити цей об'єкт і уміло вибрати предмет, форму та методи правового регулювання.

2. Принципи правотворчості

Правотворча діяльність сучасних цивілізованих держав здійснюється на базі основних принципів, що представляють її ідейну та організаційну основу, визначають сутність, характерні риси і загальний напрям цієї діяльності.

П р и н ц и п д е м о к р а т и з м у означає необхідність виявляти і висловлювати в законах волю народу, його інтереси, припускає широке обговорення законопроектів представниками народу, різних соціальних верств і групами фахівців. Принцип демократизму означає врахування соціальних інтересів і можливості їхнього вираження у сфері правотворчості.

П р и н ц и п з а к о н н о с т і означає, що у правотворчості особливо важливим є дотримання процедури прийняття нормативно-правових актів, компетенції органу, що приймає такий акт, ієрархії правових актів і правових норм.

Н а у к о в і с т ь як принцип правотворчості передбачає необхідність наукового опрацювання найважливіших нормативно-правових актів, облік наукових даних, прогноз наслідків прийняття того чи іншого акта, використання прийомів і методів наукового аналізу, досягнень сучасної науки.

П р и н ц и п в и к о н у в а н о с т і відбиває необхідність врахування при підготовці законопроекту, прийнятті закону всієї повноти фінансових, кадрових, організаційних, юридичних умов, наявність яких дозволить закону чи іншому нормативно-правовому акту діяти, бути реалізованим.

П р и н ц и п с и с т е м н о с т і означає суворе дотримання системи права, законодавства, побудови галузі та ін.

П р и н ц и п г у м а н і з м у вимагає спрямованості правотворчого акта на всебічне забезпечення та захист прав і свобод особи, на максимально повне задоволення її духовних і матеріальних потреб. Людина, її інтереси і потреби повинні бути в центрі правотворчої діяльності.

П р и н ц и п п р о ф е с і о н а л і з м у передбачає участь у розробці правотворчих рішень кваліфікованих фахівців відповідних галузей, що мають професійну підготовку, великий досвід роботи і достатні знання. У підготовчій діяльності важливо максимально використовувати закордонний і вітчизняний досвід, результати соціологічних й інших досліджень, різного роду доповідні записки й інші матеріали. Варто уникати поспішних, непродуманих рішень.

Технічна досконалість прийнятих актів вимагає широкого використання вироблених юридичною наукою й апробованих правотворчою практикою

способів і прийомів підготовки й оформлення нормативних текстів, правил юридичної техніки.

3. Поняття та стадії правотворчого процесу

В юридичній науці переважає думка, згідно з якою правотворчий процес – це порядок здійснення юридично значущих дій, що процесуально оформлені, юридично опосередковані і носять офіційний характер, з підготовки, прийняття й опублікування нормативного акта.

Це організаційно оформлена діяльність держави зі зведення в закон державної волі шляхом виявлення потреб у нормативно-правовому регулюванні суспільних відносин і створення відповідно до потреб нових правових норм, заміни і скасування чинних. Будь-який процес, зокрема правотворчий, проходить у певних формах і може бути розбитий на стадії (етапи). Говорячи про окрему стадію правотворчого процесу, визначимо її як самостійний етап процедурних дій з формування державної волі, організаційно відокремлений комплекс тісно пов'язаних між собою дій, що спрямовані на створення нормативно-правового акта.

Сукупність цих дій утворює те, що називають правотворчим процесом. Це технологія створення нормативних актів і доведення їх розпоряджень до адресатів. Сам правотворчий процес у силу його суспільно-політичного значення регулюється конституційними й іншими юридичними нормами.

У літературі зустрічається така послідовність стадій правотворчого процесу:

а) вивчення, аналіз суспільних явищ і процесів, виявлення потреби правової регламентації;

б) визначення виду органів, суб'єктів, правомочних приймати правові рішення, і виду правового акта;

в) ухвалення рішення про підготовку правового акта;

г) розробка концепції, ідеї, аналізу майбутнього акта;

д) підготовка розроблювачем, робочою групою, органом проекту правового акта;

е) попередній розгляд проекту нормативно-правового акта;

ж) розгляд проекту акта відповідним органом з дотриманням необхідних процедур;

з) прийняття правового акта, його оформлення, підписання, опублікування, набуття юридичної чинності.

4. Способи та види правотворчості

Правотворчість може бути класифікована за різними критеріями. Наприклад, залежно від способу встановлення правових норм розрізняються три способи правотворчості:

- 1) безпосередня діяльність уповноважених державних органів;
- 2) санкціонування державними органами норм, що склалися незалежно від них у вигляді правового звичаю або вироблені недержавними організаціями (наприклад, кооперативами, громадськими організаціями);
- 3) безпосередня правотворчість народу, реалізована у формі всенародного голосування (референдуму).

За юридичною силою та суб'єктами можна виділити п'ять основних видів правотворчості – законотворчість, підзаконну правотворчість, локальну нормотворчість місцевого самоврядування (муніципальне право), пряму безпосередню правотворчість, договірну нормотворчість.

Серед усіх видів правотворчості виділяється **з а к о н о т в о р ч і с т ь**, що зумовлена найвищою юридичною силою нормативно-правових актів, які ухвалюються таким шляхом. Законотворчість – це діяльність з підготовки, обговорення та прийняття законів. Закон – нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, відрізняється певною стабільністю, покликаний регулювати найважливіші суспільні відносини, прийнятий вищим представницьким органом законодавчої влади (парламентом) у процедурному порядку.

Законом регулюються питання, що мають найважливіше державне значення – питання конституційного ладу; принципи організації, порядок формування та діяльності вищих і місцевих органів державної влади та самоврядування; основні права, свободи і обов'язки громадян, гарантії їх забезпечення; основні умови створення та діяльності суспільних і політичних організацій; рішення питань прийняття і зміни бюджету; оподаткування; встановлення основних положень регулювання економіки; основні питання оборони, міжнародних відносин тощо.

5. Законодавчий процес і його особливості

Порядок прийняття законів відрізняється складністю. У конституціях і регламентах парламентів, законах про організацію парламентів докладно регламентується порядок підготовки і прийняття законів.

З а к о н о д а в ч и й п р о ц е с – це передбачений законом порядок здійснення законодавчої функції органом законодавчої влади та реалізації ним своїх законодавчих повноважень.

Законодавчий процес складається з таких стадій:

- **Розробка і подання проектів законів.** Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові, народним депутатам, Кабінету Міністрів і Національному банку. Воно здійснюється у формі, встановленій законом. Суб'єкт законодавчої ініціативи вносить на ім'я Верховної Ради законодавчі пропозиції, законопроекти, поправки (документи законодавчої ініціативи), викладені на письмі за своїм підписом. Внесений на голосування текст може супроводжуватися стислим обґрунтуванням.
- **Розгляд законопроектів у профільних комітетах Верховної Ради.** Законопроекти після поширення їх серед депутатів для попереднього розгляду передаються відповідним комітетам, які їх опрацьовують. В особливих випадках Верховна Рада направляє законопроект на наукову, юридичну чи іншу експертизу, проведення інформаційного пошуку чи наукового дослідження.
- **Розгляд законопроектів на засіданнях Верховної Ради.** Після попереднього розгляду законопроекту у відповідних комітетах Верховна Рада вирішує питання щодо включення цього законопроекту до порядку денного сесії та про порядок продовження роботи над ним. Верховна Рада розглядає законопроекти на пленарних засіданнях. Розгляд і прийняття законопроекту Верховною Радою включає: обговорення та схвалення основних положень в основному, обговорення і схвалення постатейно та обговорення і прийняття в цілому (розгляд в трьох читаннях). Прийнятий більшістю голосів закон підписує Голова Верховної Ради України і негайно направляє його Президентові України.
- **Оприлюднення закону.** Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його та офіційно оприлюднює або повертає до Верховної Ради України для повторного розгляду. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схвалений Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України (не менш як двома третинами від її конституційного складу), Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Закон набирає чинності через десять днів від дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Підписані Президентом закони та інші акти, прийняті Верховною Радою, публікуються державною та російською мовами у “Відомостях Верховної Ради України”. Закон України набирає чинності відповідно до положень, встановлених Конституцією України.

Підзаконна правотворчість Кабінету Міністрів України, Президента й інших органів виконавчої влади відрізняється рядом особливостей. Вона здійснюється на основі законів, їй непритаманна багатоступеневість, вона є більш оперативною. Кожен орган сам визначає порядок підготовки, узгодження, розгляду проектів актів, їх прийняття і підписання.

Різновидом правотворчості є *порядок прямого, безпосереднього прийняття нормативно-правових актів*. Йдеться про референдум як конституційний спосіб прийняття законів й інших рішень. Процедура проведення референдуму регулюється, крім норм конституцій, у спеціальних законах.

Пряма правотворчість такого роду характеризується рядом ознак:

а) вона проводиться з ініціативи групи громадян, населення певної чисельності;

б) у референдумі беруть участь виборці, чия загальна воля є прямим і єдиним джерелом конституції, закону чи іншого рішення;

в) підсумки референдуму (народного голосування) є остаточними, не підлягають додатковому затвердженню.

Локальна нормотворчість відбувається за участю органів місцевого самоврядування. Відповідно до Конституції України органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов’язковими до виконання на відповідній території. Особливе значення тут має ініціатива, що дозволяє громадянам розробляти і брати участь в обговоренні проектів актів місцевого самоврядування.

Різновидом правотворчості є діяльність державних органів з прийняття нормативних договорів. Це конституційні, функціональні договори й угоди, що укладаються між різними державними органами. Норми-зобов’язання, що містяться в них, є основою для прийняття інших правових актів і здійснення необхідних юридичних дій.

6. Юридична (законодавча) техніка

Однією з важливих умов удосконалення законодавства є оволодіння системою вимог, що висуваються до процесу створення законів і підзаконних

актів. Ці вимоги формулюються в галузі знань, іменованих ю р и д и ч н о ю (законодавчою) т е х н і к о ю . Їх ігнорування має наслідком недосконалість створюваних законів і підзаконних актів, негативно відображається на режимі правопорядку у країні. Правотворчість тільки в тому разі є ефективною, якщо ґрунтується на науковому знанні, правовій культурі, законодавчій техніці.

В юридичній літературі поняття юридичної (законодавчої) техніки визначається як *система правил і прийомів найбільш раціональної організації і логічно послідовного формулювання законів і підзаконних актів відповідно до їх сутності і змісту*.

Тим самим юридична (законодавча) техніка сприяє професійно грамотному складанню нормативно-правових актів, що відповідають потребам прогресивного розвитку суспільства, правової держави, правопорядку. При виробленні правових норм, виданні нормативних актів і наступній їхній систематизації використовується ряд правил для забезпечення досконалості законодавства. Сукупність цих правил, засобів і прийомів утворюють юридичну техніку.

Важливе значення в юридичній техніці має т е р м і н о л о г і я . Терміни становлять собою словесне визначення певних юридичних понять. Використовуються три їх види: загальноживані, спеціальні юридичні (*позов, співучасть* та ін.), спеціальні неюридичні. Найбільш загальними правилами використання термінів є: єдність термінології, тотожність їх вживання в різних правових актах, використання загально визначених термінів, стабільність термінології, стійкість загальноприйнятих визначень.

Важлива роль у юридичній техніці приділяється *засобам і правилам побудови правових актів*. Правила вимагають включення в нормативний акт тільки однорідного матеріалу. Правилами диктується видання спочатку норм матеріального права, а потім процесуальних; спершу – загальних норм, а потім тих, що конкретизують, тощо.

Як засіб юридичної техніки постає *текст документа* з його реквізитами (найменуванням, датою прийняття, підписами) і структурою. При виданні великих кодифікованих актів звичайно виділяють загальну й особливу частини. Певне навантаження несе на собі преамбула акта. Первинною структурою тексту є стаття з її підрозділами (абзацами, пунктами, частинами).

Вимогами юридичної техніки є: логічна послідовність викладу, взаємозв'язок нормативних розпоряджень; відсутність протиріч усередині нормативного акта, у системі законодавства; максимальна компактність викладу

норм права при глибині і всебічності вираження їх змісту; ясність і доступність мови нормативних актів; точність і визначеність формулювань і термінів, уживаних у законодавстві; скорочення до мінімуму кількості актів з того ж самого питання для полегшення користування ними.

Культура правотворчості неодмінно припускає логічно послідовний виклад тексту нормативно-правового акта, чітко витриманий професійний стиль і мову закону й разом з тим її простоту, зрозумілість, доступність широким верствам населення. Адже помилково побудована фраза, непослідовність, неправильно використане слово здатні викликати негативні наслідки. Чим досконаліше текст закону, тим менше виникає ускладнень при його виконанні, дотриманні й застосуванні. Саме тому логіка, стиль і мова закону – одна з основ законодавчої техніки. Мова закону відрізняється директивністю, офіційністю, це не мова закликів або літературних художніх творів, вона має бути стислою, містити чіткі розпорядження.

При правотворчості обов'язково передбачається дотримання правил граматики й синтаксису. Надзвичайно важливо логічно викладати в законі правовий матеріал. Статті та її пункти (частини), глави, розділи і параграфи повинні послідовно впливати одне з одного, кожне положення закону органічно пов'язане з іншими і, зрозуміло, не має суперечити їм. Іншими словами – закон повинен становити собою цілісну систему, кожен елемент якої доповнює, конкретизує чи розвиває попередній.

Зрозумілість, точність і стислість мови закону (іншого акта) створюють сприятливі умови для однакового його розуміння і тлумачення, однакового дотримання, виконання та застосування. Неухильне дотримання вимог юридичної техніки щодо логіки, стилю і мови закону буде сприяти його вдосконалюванню та поліпшенню практики реалізації, зміцненню режиму правопорядку у країні.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке правотворчість?
2. Назвіть принципи правотворчості.
3. Які стадії проходить правотворчий процес?
4. Розкрийте способи правотворчості
5. Які завдання переслідує юридична техніка?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т.2. – 360 с.

2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
4. Постанова Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України»// Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 23-25. – Ст. 202.
5. Конституція України// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій. – К.: «Вентурі», 1996. – 207 с.
7. Скаун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
8. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
9. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
10. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
11. Фоткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права: Курс лекций. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 334 с.

Лекція 17.

СИСТЕМА ПРАВА ТА ЇЇ ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ

1. Поняття та структура системи права.
2. Підстави поділу права на галузі й інститути.
3. Загальна характеристика основних галузей права.
4. Співвідношення матеріального й процесуального права.
5. Публічне та приватне право.
6. Співвідношення національного й міжнародного права.

1. Поняття та структура системи права

Якщо зовнішнім проявом права є система його джерел, то внутрішня будова права визначається як його система. Як відомо, право складається з правових норм, але це не проста сукупність, а система взаємозалежних і взаємопов'язаних норм. Право є певним цілісним утворенням, складається з безлічі різноманітних елементів, які перебувають між собою у різнобічних зв'язках підпорядкованості, координації, функціональної залежності.

Система права – це об'єктивно обумовлена структура (будова) права, що виражає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі й інститути.

Система права показує, з яких частин складається право і як вони співвідносяться між собою; характеризується об'єктивністю, узгодженістю правових норм, єдністю, диференціацією. Система права – явище об'єктивне, що складається під безпосереднім впливом соціально-економічних відносин, політики, ідеології, культури.

Право – сукупність норм, що створені й охороняються державою. Але це не випадкове і не хаотичне їх накопичення, не механічна маса, а узгоджена і взаємозалежна цілісна система, в якій норми групуються в чітко визначеному порядку. Це складне системне ієрархічне утворення, що будується під впливом єдності (інтеграції) та диференціації.

Внутрішня будова права характеризується єдністю його складових елементів, що зумовлюється системою суспільних відносин, які визначають зміст правових норм; диференціацією права на відносно відокремлені складові у вигляді певних об'єднань правових норм за інститутами, підгалуззями і галузями права; наявність взаємозв'язку норм права та їх об'єднань.

Варто розрізнити поняття “система права” і “правова система”. Правова система – це найширша, збірна категорія, що відбиває всю

правову організацію суспільства. Система права – це його суто внутрішня будова, що постає складовим компонентом правової системи.

Розглянемо структуру системи права. *Структурними елементами системи права є норма права, галузь права, підгалузь права, інститут права.*

Норма права – первинний елемент системи права. Вона становить собою встановлене чи санкціоноване державою загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що надає учасникам регульованого правом відношення суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Завдяки своєму універсальному значенню норма права поширює свої властивості й на інші рівні системи права, служить одиницею виміру правової матерії.

Норма права самостійно регулює якийсь один аспект (грань) суспільних відносин. Для правового регламентування відносин у цілому найчастіше потрібна взаємодія комплексу норм.

Норми права певним чином взаємопов'язані. У результаті їх об'єднання виникають такі утворення в системі права, як галузі (найбільші об'єднання правових норм), підгалузі та інститути.

Галузь права – це сукупність правових норм, що відокремилася всередині системи права, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин. Однорідність тієї чи іншої сфери суспільних відносин викликає до життя відповідну галузь права (цивільне, кримінальне, адміністративне та ін.). Галузь права відбиває вищий рівень системоутворюючих зв'язків у праві, характеризується певною цілісністю, автономністю.

У межах найбільш розвинутих правових галузей виділяються *підгалузі*, що поєднують кілька інститутів однієї й тієї ж галузі. Зовнішнім вираженням підгалузі є наявність у ній такої групи норм, яка містить загальні принципові положення, властиві кільком (але не всім) правовим інститутам цієї галузі. Наприклад, у цивільному праві – авторське, спадкове, зобов'язальне, винахідницьке право; у конституційному – виборче, муніципальне, парламентське право; у фінансовому – бюджетне і податкове право; у земельному – гірське, водне, лісове право.

Інститут права – це порівняно невелика, стала група правових норм, які регулюють певний різновид суспільних відносин. Якщо юридична норма – “вихідний елемент” правової матерії, то правовий інститут становить собою первинну правову спільність, об'єднання.

Інститут права – це відокремлена група юридичних норм, що регулюють суспільні відносини конкретного виду. Правові інститути покликані регламентувати окремі ділянки, фрагменти, сторони громадського життя. Інститут –

складова, блок, ланка галузі. У кожній галузі їх безліч: у кримінальному праві – інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, неосудності, у цивільному – інститут позовної давності, інститут дарування, угоди, купівлі-продажу; у конституційному – інститут громадянства; в адміністративному – інститут посадової особи; у сімейному – інститут шлюбу.

Норми різних галузей права утворюють так звані вторинні угруповання системи права – комплексні інститути (які відносяться одразу до кількох правових галузей) та міжгалузеві комплекси (сукупність правових норм кількох галузей, що регулюють певну сферу суспільних відносин). До міжгалузевих комплексів можна віднести господарське право, яке об'єднує в собі норми цивільного, адміністративного та фінансового права.

2. Підстави поділу права на галузі й інститути

Питання про критерії поділу права на галузі й інститути постійно перебуває в центрі уваги вчених-юристів і є предметом обговорення ряду наукових дискусій.

У ході першої дискусії (1938–1941 рр.) була відзначена важливість виділення об'єктивного критерію розподілу права на галузі й інститути, яким є *предмет правового регулювання*, тобто певна сукупність однорідних суспільних відносин. Предмет правового регулювання – це *та сфера, на яку поширюється право*. Це матеріальний критерій розподілу права на структурні елементи.

Однак класифікація галузей права тільки за предметом регулювання зводить дискусію про систему права лише до питання про систему суспільних відносин. Тому в ході другої дискусії (1955–1958 рр.) було визнано необхідним крім основного критерію (предмета правового регулювання) виділити додатковий юридичний критерій – *метод правового регулювання*, під яким розуміється сукупність прийомів, способів і засобів впливу права на суспільні відносини. Специфіка суспільних відносин, регульованих нормами однієї галузі права, обумовлює необхідність використання при цьому певного методу, що у кожній окремій галузі буде специфічним.

Метод правового регулювання – це система юридичних засобів і прийомів, за допомогою яких держава впливає на поведінку людей. Якщо предмет правового регулювання відповідає на запитання, що регулює право, то метод – на запитання, як воно регулює. Метод поєднує об'єктивні й суб'єктивні моменти і має додатковий характер щодо предмета.

Основними методами правового регулювання є імперативний (наказовий, авторитарний, централізований) і автономний (диспозитивний, децентралізований, ґрунтується на добровільності, юридичній рівності й вільному волевиявленні). Вони мають універсальний характер.

До *неосновних методів* відносять заохочувальні, рекомендаційні, переконання і примусу, методи дозволу, зобов'язання і заборони. Всі зазначені методи при всій своїй розмаїтості та відносній самостійності взаємозалежні і, як правило, використовуються у сполученні один з одним. Їхнє застосування залежить від змісту відносин, розсуду законодавця, правозастосовчої практики, рівня правової культури населення.

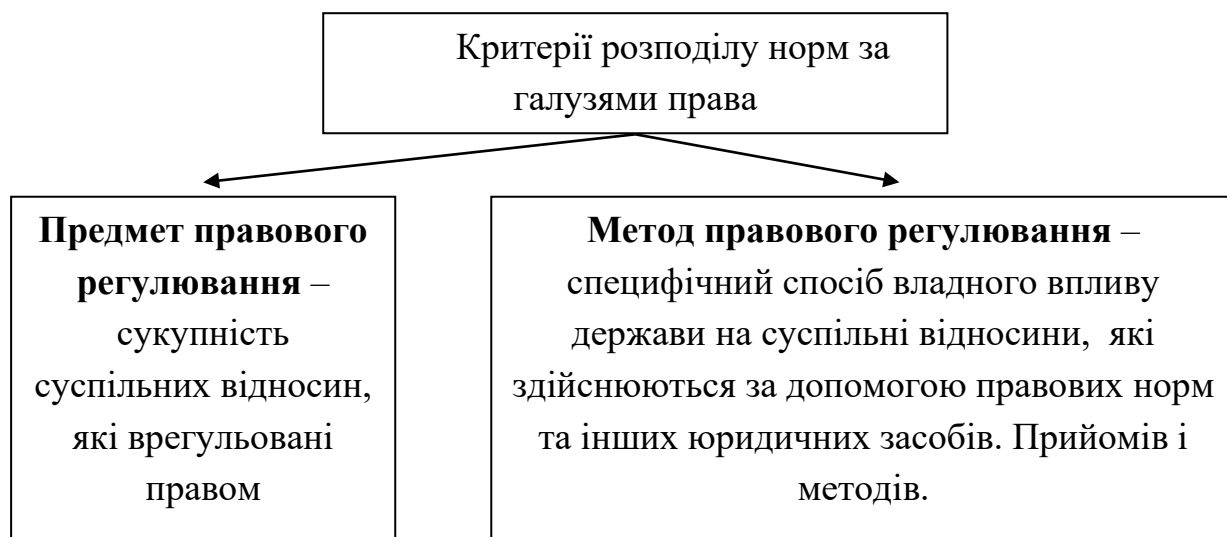
В адміністративному й конституційному праві діє *метод субординації та владного наказу*, що дозволяє ефективно регулювати управлінську, службову, оперативну й іншу діяльність державних органів і посадових осіб. Виконавська дисципліна, підпорядкованість одних суб'єктів іншим, обов'язковість рішень і розпоряджень вищих ланок держапарату для нижчих – основні риси зазначеного методу.

Методи заохочення притаманні в основному трудовому праву, де діють різного роду преміальні системи, спрямовані на стимулювання моральної та матеріальної зацікавленості в рості продуктивності праці, підвищенні працівниками своєї кваліфікації, здобутті нових професій тощо. Норми, що встановлюють порядок нагородження громадян орденами і медалями, присвоєння почесних звань, також вважаються заохочувальними, але вони належать до адміністративного права.

Метод автономії та рівності сторін типовий для процесуальних галузей права, де позивач і відповідач, інші учасники судового процесу перебувають в однаковому процесуальному становищі. Рівністю суб'єктів відрізняються також цивільні відносини.

У сільськогосподарському праві застосовується *метод рекомендацій*, обумовлений тим, що селянські (фермерські) господарства в умовах ринкової економіки – не державні організації, і стосовно них імперативні засоби впливу неприйнятні.

Співвідношення предмета і методу правового регулювання полягає у такому: *предмет є головним, матеріальним критерієм розмежування норм права за галузями, оскільки він має об'єктивний зміст. Метод служить додатковим, юридичним критерієм, бо він похідний від предмета, самостійного значення він не має.* Однак у сполученні з предметом він сприяє точнішій градації права на галузі й інститути.

Мал. 18.1. Схема критерій розподілу норм за галузями права

Наявність різних видів суспільних відносин ще не створює саму по собі систему права, не породжує його галузей. Саме предмет насамперед диктує необхідність виділення тієї чи іншої галузі, а коли галузь виділяється, з'являється відповідний метод регулювання, що значною мірою залежить від волі законодавця.

3. Загальна характеристика основних галузей права

Серед усіх галузей системи права провідне місце займає конституційне право – інтегруюча галузь права. Це пояснюється специфікою суспільних відносин, що складають предмет правового регулювання цієї галузі. Такими є відносини, що становлять основу суспільного і державного ладу. У нормах конституційного права закріплюються права і свободи громадян, економічна основа суспільства, система органів державної влади, порядок їхнього формування та функціонування, адміністративно-територіальний устрій, виборча система та ін. Норми конституційного права є вихідним нормативним матеріалом для інших галузей права, що функціонують на основі Конституції. Методи в цій галузі переважають імперативні, субординаційні.

Адміністративне право регулює сферу управлінської, виконавчо-розпорядчої діяльності державних органів і їх посадових осіб. Норми адміністративного права визначають структуру й компетенцію міністерств, відомств, їхніх управлінь, відділів, порядок діяльності різного роду підприємств та установ. Об'єктами управління постають економіка, наука, культура, освіта, охорона здоров'я та ін. Особливістю цих суспільних відносин є та

обставина, що однією зі сторін тут завжди постає державний орган чи посадова особа.

Ц и в і л ь н е п р а в о регулює майнові й особисті немайнові відносини, що складаються між різними організаціями, організаціями і громадянами, між громадянами з питань володіння, користування та розпорядження власністю, її придбання і відчуження тощо. Особливістю цивільно-правових відносин є автономія та юридична рівність учасників. У силу великого нормативного обсягу цивільне право як галузь має у своїй структурі ряд підгалузей (авторське, винахідницьке, спадкове).

С і м е й н е п р а в о регулює особисті й майнові відносини, що пов'язані зі шлюбом та спорідненістю людей, регулює порядок і умови реєстрації шлюбу, права й обов'язки подружжя, порядок розірвання шлюбу, права й обов'язки батьків і дітей, опіку й піклування.

Т р у д о в е п р а в о регулює відносини у сфері реалізації права на працю, до якої входять питання організації праці, її оплати; робочого часу й часу відпочинку; прийому на роботу і звільнення; укладання трудових угод та колективних договорів; питання соціального страхування, умов і оплати праці, трудових спорів тощо.

Ф і н а н с о в е п р а в о регулює фінансові відносини. Норми цієї галузі регламентують формування і виконання державного бюджету, порядок стягування податків, кредити, позики тощо.

З е м е л ь н е п р а в о регулює суспільні відносини у сфері землекористування та землеустрою, збереження та розподілу земельного фонду, визначення правового режиму різних видів землі.

К р и м і н а л ь н е п р а в о – це система юридичних норм, які забезпечують охорону суспільного й державного ладу, різних форм власності, особистості та прав громадян, підтримку правопорядку в країні. Ці норми визначають поняття злочину і його ознаки, підстави та порядок притягнення до кримінальної відповідальності, мету і види покарання і порядок його застосування. Система кримінального права складається з двох частин: загальної й особливої.

К р и м і н а л ь н о - п р о ц е с у а л ь н е п р а в о – це система юридичних норм, що встановлюють порядок судочинства у кримінальних справах. Кримінально-процесуальне право регулює діяльність органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури, суду та їхні взаємовідносини з громадянами у процесі розслідування, судового розгляду й вирішення кримінальних справ, ухвалення вироків.

Цивільне процесуальне право регулює порядок судочинства у цивільних справах. У цивільному судочинстві вирішуються справи про спори, що виникають з цивільних, сімейних, трудових відносин, адміністративно-правові справи і справи особливого провадження.

Виправно-трудове право регулює порядок відбування покарання і дострокове звільнення від покарання та інші питання.

4. Співвідношення матеріального та процесуального права

Норми всіх галузей права спрямовані на регулювання суспільних відносин та їх захист від протиправних дій. Встановлюючи правові норми, держава одночасно визначає форми їх здійснення.

Матеріальні норми містять в собі самі *правила поведінки*. Але для їх ефективної реалізації необхідні особливі правові норми, що за своїм характером відрізняються від матеріальних розпоряджень й іменуються процесуальними. Процесуальне й матеріальне право співвідносяться як форма і зміст. Процесуальні правові норми *служать формою реалізації норм матеріального права*.

Особливості процесуального права визначаються потребами технології, організації процесу реалізації норм матеріального права. Своєрідним є предмет правового регулювання процесуальних норм – суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації норм матеріального права. Існує п'ять видів процесів – цивільний, кримінальний, адміністративний, господарський і конституційний. Вони відображають форми і методи здійснення відповідних матеріальних норм.

5. Публічне та приватне право

Розподіл права на публічне і приватне визнавали ще у Давньому Римі. За твердженням римського юриста Ульпіана, публічне право (*jus publicum*) – це право, яке регулює положення держави у всіх її відношеннях зі сторони як верховенства над іншими суб'єктами, так і майнових прав – як у цілому, так і стосовно її окремих органів: “*jus, duod ad statum rei Romanae spectat... in sacerdotibus magistratibus consistit*”. У свою чергу приватне право (*jus privatum*) регулює відношення у сфері приватних інтересів: “*jus duod ad singulorum utilitatem spectat*”.

Надалі критерії приналежності права до приватного чи публічного уточнювалися, однак визнання наукової та практичної цінності поділу права на публічне і приватне залишалося незмінним.

П р и в а т н е п р а в о – це право, що захищає приватні інтереси особи в її взаєминах з іншими особами. Воно регулює такі сфери життєдіяльності суспільства, безпосереднє втручання в які з боку держави є обмеженим. Для регулювання за допомогою приватного права характерними є: перевага диспозитивних норм; юридична рівність суб'єктів правовідносин; вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації своїх прав; самостійне визначення відповідальності за свої обов'язки та дії; широке використання договірної форми регулювання; гарантований судовий захист; переважна орієнтація на задоволення особистих та корпоративних інтересів. Приватне право охоплює такі галузі, як цивільне право, сімейне, житлове право, цивільний процес, трудове, земельне право, міжнародне приватне право, торговельне право.

Для публічного права характерні такі ознаки: орієнтація на задоволення публічних інтересів; одностороннє волевиявлення суб'єктів права, що мають владні повноваження; ієрархічні відносини суб'єктів; перевага імперативних норм. Імперативність норм публічного права чітко виражає наказовий характер, коли їх обов'язковість поширюється на всіх учасників правовідносин у сфері компетенції державних органів і посадових осіб. У публічно-правових відносинах сторони постають як юридично нерівноправні. Однією з таких сторін завжди є держава або її орган (посадова особа), наділений владними повноваженнями.

В сучасній демократичній державі публічне право не возвеличує суб'єкта владних повноважень перед іншими, а навпаки – держава не тільки підпорядковується тим же законам, що і приватні особи, але й забезпечує головну свою функцію – захист прав і свобод людини. При цьому необхідно відзначити, що на відміну від приватного права такий захист є обов'язковим, суб'єкт владних повноважень зобов'язаний його надати, а об'єкт правового впливу, як правило, не може відмовитись від такого захисту.

Крім того, традиційно до предмета регулювання публічним правом відносять: устрій і функціонування держави та її інститутів; основи правової системи, правотворчості та правозастосування; принципи, норми й інститути міждержавних відносин і міжнародних організацій.

До публічного права можна віднести такі галузі: конституційне право; адміністративне; фінансове; адміністративно-процесуальне; кримінальне; кримінально-процесуальне; виправно-трудове; арбітражний процес; міжнародне публічне право; міжнародне гуманітарне право; екологічне право. Межі між приватним і публічним правом досить хиткі, що значно впливає на їх співвідношення.

6. Співвідношення національного й міжнародного права

Розширення міжнародного партнерства і співробітництва в різних галузях громадського життя, зростаюче значення ролі міжнародних відносин, поглиблення їхнього впливу на внутрішнє життя держав підсилюють значення міжнародного права. Сучасне міжнародне право стає універсальним регулятором, що виражає загальнолюдські цінності та пріоритети.

У нинішніх умовах пріоритет міжнародного права над національним постає однією з найважливіших правових гарантій забезпечення миру, взаємовигідного співробітництва держав, вирішення завдань планетарного характеру, забезпечення прав людини.

Міжнародне право – складова частина національної системи права кожної сучасної держави. Ця інтеграція відбувається у процесі укладання державами різного роду договорів, підписання міжнародних декларацій у результаті вступу держави до міжнародних організацій.

Складається таким чином особлива галузь наддержавного права, що включається в систему національного права. Конституція України містить таку норму у ст. 9: міжнародні договори, обов'язковість яких затверджена Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

У сучасній міжнародній юриспруденції є незаперечним принцип поваги прав і основних свобод людини. Держави зобов'язані заохочувати та розвивати ефективне здійснення громадських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які випливають з гідності, притаманної людській особі, та є істотними для її вільного й повного розвитку. Вони повинні: по-перше, визнавати загальні права людини й основні свободи, поважати права всіх осіб, їх повну можливість фактичного користування правами людини; по-друге, такі дії повинні базуватися на цілях і принципах, що викладені в Статуті ООН, Загальній декларації прав людини інших міжнародних актах з прав людини.

Такі підходи вчених цілком природні, оскільки мова йде про взаємовідносини людини і держави, яка не має права виходити за межі наданої їй суспільством юрисдикції та має забезпечити визначену міру свободи людини.

Україна рухається в напрямку європейської інтеграції. Необхідність її об'єктивно обумовлена тим, що це угруповання буде визначати напрямки економічного прогресу та політичну стабільність в регіоні у довгостроковій перспективі. Одним із основних завдань, які стоять перед юридичною наукою та практикою в цьому напрямку, є адоптація вітчизняних нормативно-правових актів до Євроатлантичних стандартів.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке система права?
2. Охарактеризуйте структуру системи права.
3. За якими критеріями здійснюється поділ норм на галузі права?
4. Назвіть основні галузі права.
5. У чому полягає основне завдання процесуального права?
6. Здійсніть розмежування приватного та публічного права.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
3. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
4. Загальна декларація прав людини // Док.ООН/PES/217 А
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Голос України. – 10 січня 2001 року. – № 3 (2503). – Стр. 6-8.
6. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Коркунов М. Лекции по общей теории права. – СПб. : Тип. И лит. В.А. Тихонова. 1890. – 319 с.
8. Міжнародне право: Основні галузі: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – 816 с.
9. Програма інтеграції України до Європейського Союзу // Нормативні акти України. Компютерна ситема. За станом на січень 2007 р.
10. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. – М.: Изво МГУ, 1995 . – 383 с.
11. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве / Пер. И.А.Базанова. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1887. – 296 с.
12. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
13. Теория государства и права/ Под. ред. А.М.Васильева. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1983. – 416 с.
14. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
15. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
16. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
17. Тимченко Л.Д. Международное право: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 1999. – 528 с.
18. Черкес М.Ю. Міжнародне право: Підручник. – К.: Знання, 2004 – 292 с.
19. Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 663 с.

Лекція 18. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА ТА ЇЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЯ

1. Поняття системи законодавства та її структура.
2. Співвідношення системи права і системи законодавства.
3. Систематизація законодавства.

1. Поняття системи законодавства та її структура

Систематизація законодавства – це постійна форма розвитку й упорядкування діючої правової системи. Вона тісно пов'язана з іншою системною категорією юриспруденції, вже розглянутою, – системою права.

Співвідношення цих двох систем є досить складним, адже співвідношення права і закону, як його формального вираження, також є багатограним. Щодо цього терміни “закон”, “законодавство”, “система законодавства” відображають не лише вищі за юридичною силою нормативні акти парламенту, а всю сукупність нормативно-правових актів – як законів, так і підзаконних актів.

Таким чином, с и с т е м а з а к о н о д а в с т в а – це сукупність всіх діючих у державі нормативно-правових актів, в яких відображаються внутрішні змістові та структурні характеристики права.

Цій системі, як і будь-якій іншій, притаманні єдність і внутрішня узгодженість. Ця система є зовнішнім відображенням системи права, яка набуває реальності саме в чітких, формально визначених нормативно-правових актах, що служать зовнішньою формою об'єктивації правових норм. Система законодавства складається в результаті закріплення правових норм у нормативно-правових актах і систематизації цих актів. Вона має складну структуру. Можна виділити горизонтальну, вертикальну, федеративну і комплексну будову системи законодавства.

Горизонтальна (галузева) *будова системи* законодавства обумовлена предметом правового регулювання – фактичними суспільними відносинами. На основі цього критерію виокремлюються галузі законодавства, що відповідають галузям системи права (конституційне право – конституційне законодавство, трудове право – трудове законодавство, цивільне процесуальне право – цивільне процесуальне законодавство тощо).

Вертикальна (ієрархічна) *будова* відображає ієрархію нормативно-правових актів відповідно до їх юридичної сили, яка обумовлена тим, хто є суб'єктом правотворчості.

Федеративна будова системи законодавства притаманна державі з федеративною формою устрою. Можна виділити два рівні нормативно-правових актів: 1) федеральне законодавство та 2) законодавство суб'єктів федерації.

Комплексні утворення в системі законодавства складаються залежно від об'єкта правового регулювання і системи державного управління. До них можна віднести природоохоронне, транспортне законодавство, нормативні акти, що визначають правове становище окремих соціальних груп (молоді, жінок, ветеранів).

2. Співвідношення системи права і системи законодавства

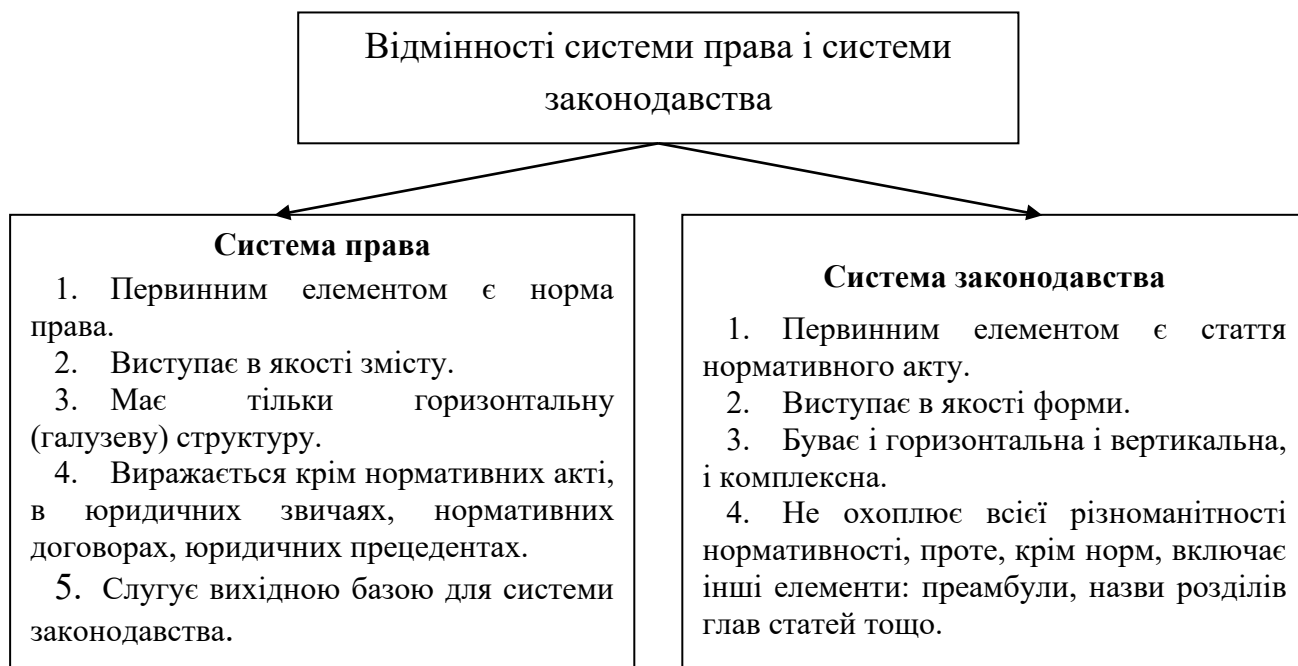
Система права і система законодавства постають одними з найважливіших системних категорій в юриспруденції. Вони співвідносяться як зміст і форма. Система права і система законодавства – це тісно взаємопов'язані категорії, що відображають суть права. Система права – це внутрішня структура права, що об'єктивно відповідає характеру регульованих правом суспільних відносин. Система законодавства – це зовнішня форма системи права, що виражає будову системи його джерел, тобто систему нормативно-правових актів. Законодавство служить зовнішнім вираженням сутності і змісту права.

Система права має об'єктивний характер і обумовлена соціально-економічними відносинами в суспільстві. Її елементами, як відомо, є норма права, галузь, підгалузь, інститут.

На відміну від системи права, система законодавства – це система нормативно-правових актів, які є зовнішньою формою існування правових норм, засобом надання їм загальнообов'язковості.

Система законодавства – не просто сукупність таких актів, а їхня диференційована система, заснована на принципах субординації та координації її структурних компонентів. На відміну від системи права, система законодавства більшою мірою має суб'єктивний характер, будується, виходячи з волі законодавця (див. мал. 19.1).

Таким чином, система права і система законодавства не тотожні. Між ними є істотні розбіжності, що дає підстави говорити про їхню відносну самостійність.

Мал. 19.1. Схема відмінностей систем права та законодавства

Це виявляється в тому, що первинним елементом системи права є норми, а первинним елементом системи законодавства постає нормативно-правовий акт. Правові норми галузей права – це будівельний матеріал, з якого складається та чи інша конкретна галузь законодавства. Але при побудові кожної законодавчої галузі цей будівельний матеріал може вживатися в різному сполученні.

Галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права. Така розбіжність може виявлятися по-різному. В одних випадках може бути галузь права, а галузі законодавства немає (фінансове право, право соціального забезпечення, сільськогосподарське право). Такі галузі права не кодифіковані, їхній нормативний матеріал розосереджений по різних правових актах, що потребують уніфікації.

Не виключена і зворотна ситуація, за якої галузь законодавства існує без окремої галузі права (Митний кодекс, Повітряний кодекс, Водний кодекс).

Може бути й ідеальний варіант, коли галузь права збігається з галуззю законодавства (цивільне, кримінальне, трудове, адміністративне і т. ін.). Він найбільш бажаний, бо зближення двох систем, їхній гармонійний розвиток підвищує ефективність правового регулювання. Існують також комплексні галузі законодавства, що виникли в результаті сполучення норм адміністративного, цивільного і деяких інших галузей права. Однією з них є господарське законодавство.

В основі розподілу системи права на галузі й інститути лежать предмет і метод правового регулювання. Тому норми галузі права відрізняються високим ступенем однорідності. Галузі ж законодавства, регулюючи певні сфери державного життя, виділяються тільки за предметом регулювання і не мають єдиного методу. Крім того предмет законодавства містить у собі дуже різні відносини, у зв'язку з чим галузь законодавства не настільки однорідна, як галузь права.

3. Систематизація законодавства

У сучасних державах існує чимало нормативних актів, прийнятих різними правотворчими органами. Прийняття нових нормативних актів, внесення до них змін і доповнень, скасування застарілих нормативних рішень об'єктивно обумовлюють упорядкування всього комплексу діючих нормативних актів, їх збільшення, приведення у певну систему, видання різного роду збірників законодавства. Така діяльність з приведення нормативно-правових актів у єдину, упорядковану систему називається систематизацією законодавства.

Якщо вчасно не займатися упорядкуванням діючої нормативної бази, у майбутньому виникнуть великі труднощі у використанні діючих норм права. До поняття систематизації законодавства включаються чотири основні форми правової діяльності:

- 1) облік нормативних актів;
- 2) інкорпорація законодавства;
- 3) консолідація законодавства;
- 4) кодифікація законодавства.

Облік нормативних актів – це збір державними органами, державними і недержавними підприємствами, фірмами й іншими установами та організаціями діючих нормативних актів, їхня обробка і розташування за певною системою, збереження, а також видача довідок для зацікавлених органів, установ, окремих осіб на їхні запити.

Чітко налагоджений облік законодавства необхідний для кваліфікованого застосування правових норм у повсякденній практичній діяльності державних органів, підприємств, установ, у роботі приватних фірм. Облік необхідний і для правотворчої діяльності.

Найпростіший вид обліку законодавства – це *фіксація реквізитів нормативних актів* у спеціальних журналах (журнальний облік). Більш досконала форма обліку законодавства – *картотечний облік*. Наступна фор-

ма обліку законодавства – це *ведення контрольних текстів* діючих нормативних актів, тобто внесення в тексти офіційних видань законів, указів, постанов і інших нормативних актів відміток про скасування, зміну і доповнення актів або окремих їх частин. Нині все активніше використовується *автоматизований облік* законодавства на базі застосування сучасної комп'ютерної техніки.

Інкорпорація – це така форма систематизації, коли нормативні акти певного рівня поєднуються в різного роду збірники у певному порядку (хронологічному, алфавітному, системно-предметному). Особливість інкорпорації полягає в тому, що зміни в зміст актів, які вміщуються до збірника, не вносяться. Однак інкорпорація не зводиться лише до простого відтворення актів у їхній первісній редакції. У процесі інкорпорації з тексту актів, що вміщуються до збірника, вилучаються глави, статті (пункти), окремі абзаци, визнані такими, що втратили чинність, вилучаються також тимчасові норми, термін дії яких минув, відомості про осіб, які підписали ці акти.

Прикладів інкорпорації в історії права чимало. Перша спроба систематизації діючих правових актів була ще в XI-XII ст., у першому збірнику давньоруського права – Руській Правді. Звід законів у Росії був виданий 1832 року і складався з 15 томів. До нього увійшло близько 36 тисяч нормативних актів. За радянських часів, у 1929-1932 роках були проведені роботи з підготовки Зводу законів СРСР. У 60-70-х роках були видані Систематичні Зводи законодавства СРСР і відповідні зводи в союзних республіках.

Розподіл інкорпорації на окремі види можна здійснювати на різних підставах. Залежно від юридичної чинності збірників законодавства інкорпорація поділяється на офіційну, офіціозну (напівофіційну) та неофіційну.

Офіційна інкорпорація здійснюється від імені і за дорученням правотворчого органу, ним же затверджується. *Офіціозна* (напівофіційна) *інкорпорація* – це видання збірок і збірників законодавства за дорученням правотворчого органу (органів) спеціально уповноваженими органами (наприклад, Міністерством юстиції), причому правотворчий орган офіційно не затверджує такий збірник, і тому тексти поміщених у ньому актів не набувають офіційного характеру. *Неофіційна інкорпорація* здійснюється відомствами, організаціями, державними або приватними видавництвами, науковими установами, фірмами, окремими особами, суб'єктами, що не мають спеціальних повноважень. Такі збірники законодавства не є джерелом права.

За характером розташування матеріалу інкорпорацію можна розділити на хронологічну та систематичну. У *хронологічних збірках* нормативні акти

розташовуються послідовно за датами видання, у *систематичних* – за тематичними розділами залежно від змісту – за предметним принципом.

Нарешті, інкорпорація законодавства може класифікуватися залежно від обсягу охоплюваного нормативного матеріалу. За цією ознакою варто розрізняти *генеральну інкорпорацію*, коли в збірки включається все законодавство країни, і *часткову інкорпорацію*, коли складаються збірники нормативних актів з певних питань.

З часом у кожній розвиненій правовій системі утвориться чимало (іноді десятки і сотні) нормативних актів, що мають один і той самий предмет регулювання. Розпорядження таких актів найчастіше повторюються, а іноді містять неузгодженості та протиріччя. У зв'язку з цим виникає потреба ліквідації множинності нормативних актів, їхнього укрупнення, створення своєрідних “блоків” законодавства.

Один із шляхів подолання такої множинності – це *консолідація законодавства*, тобто підготовка та прийняття укрупнених актів на базі об'єднання норм розрізнених актів, виданих з одного питання. У процесі консолідації множинні нормативні акти у тому самому питанні поєднуються в один укрупнений акт. Такий акт затверджується правотворчим органом як нове, самостійне джерело права, а колишні розрізнені акти визнаються такими, що втратили юридичну силу. Новий укрупнений акт не змінює змісту правового регулювання, не вносить змін у чинне законодавство. У процесі підготовки консолідованого акта здійснюється певне редакційне виправлення, зовнішня обробка розпоряджень з тим розрахунком, щоб усі вони виклалися єдиним стилем, щоб використовувалась уніфікована термінологія.

Кодифікація законодавства – це форма систематизації законодавства, при якій відбувається підготовка і прийняття нових актів (типу кодексів), у яких містяться як норми колишніх актів, що виправдали себе, так і нові нормативні розпорядження.

Кодифікація – це форма докорінної переробки діючих нормативних актів, спосіб якісного впорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості та компактності, а також звільнення системи законодавства від застарілих норм. Вона спрямована на те, щоб змістовно усунути протиріччя між правовими нормами. Кодифікація – це форма правотворчості, спрямована на встановлення нових норм, заміну застарілих правових норм новими.

Кодифікація – це форма вдосконалення законодавства, а її результатом є новий за формою та змістом законодавчий акт (кодекс, положення, статут), що замінює попередні нормативні акти з того ж питання. Все це дозволяє

розглядати кодифікацію як найдосконалішу, вищу форму систематизації, своєрідну форму правотворчості.

Кодифікація відзначається рядом характерних рис:

- у кодифікованому акті містяться норми, що регулюють важливі, принципові питання громадського і державного життя;
- кодифікований акт регулює значну і досить широку сферу відносин;
- кодифікований акт становить собою зведений акт;
- кодифікація розрахована на створення більш стійких і стабільних норм з тривалим терміном їхньої дії;
- предмет кодифікації визначається розподілом системи законодавства на галузі й інститути.

Кодифікація зміцнює системність нормативних актів, їх єдність і узгодженість. Кодифікований акт очолює систему взаємозалежних нормативних актів.

Акт кодифікації завжди значний за обсягом, має складну структуру. Це своєрідний укрупнений блок законодавства. В юридичній літературі та практиці розрізняють кілька видів кодифікації. Перший – це загальна кодифікація, під якою розуміється прийняття цілої серії кодифікованих актів у всіх основних галузях законодавства і створення на цій основі об'єднаної, внутрішньо узгодженої системи таких актів типу “кодексу кодексів”. Інший вид – галузева кодифікація, що охоплює законодавство певної галузі права (Цивільний, Кримінальний кодекси). Нарешті, спеціальна (комплексна) кодифікація – це видання актів, що регулюють той чи інший правовий інститут (Податковий, Лісовий, Митний кодекси та ін.).

Звід законів – це такий вид систематизації, який поєднує в собі всі види систематизації, а також процес прийняття нових актів.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке систематизація законодавства?
2. У чому полягають відмінності систем права і законодавства?
3. Назвіть форми класифікації законодавства.
4. У чому полягає сутність кодифікації законодавства?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. – М.: Юрид. Лит., 1981. – Т.2. – 559 с.

2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
4. Гусарєв С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
5. Общая теория права: Учебник / Под. ред. А.С. Пиголкина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 383 с.
6. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве / Пер. И.А.Базанова. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1887. – 296 с.
7. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
8. Теория государства и права/ Под. ред. А.М.Васильева. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1983. – 416 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
10. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
11. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 19. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

1. Поняття та основні ознаки правових відносин.
2. Структура правових відносин та її елементи.
3. Зміст правовідносин.
4. Класифікація правових відносин.
5. Суб'єкти правовідносин.
6. Об'єкти правових відносин.
7. Юридичні факти.

1. Поняття та основні ознаки правових відносин

У будь-якому суспільстві існують різноманітні відносини між окремими особами та різними органами. Всі вони до певної міри упорядковані, організовані, значна частина з них регулюється нормами права.

Головне призначення норм права – бути регулятором суспільних відносин. Регулюючи ті чи інші відносини, воно надає їм правового характеру, заключає їх в правову, юридичну форму. В результаті цього вони й стають правовими.

Учасники правових відносин наділяються державою взаємними, пов'язаними між собою правами та обов'язками. Ці відносини стають підконтрольними державі і керованими. Правова форма суспільних відносин – це особлива форма соціальної взаємодії.

Таким чином, у загальному розумінні правові відносини – це *суспільні відносини, врегульовані правом*. Вони є наслідком дії права. Але правові відносини з'являються не лише тому, що діють правові норми, а тому, що певні суспільні відносини об'єктивно потребують правової регламентації, не можуть нормально розвиватися без неї.

Право регулює не всі, а найважливіші для держави, суспільства й окремих індивідів відносини, без яких неможлива їх нормальна життєдіяльність. Це відносини власності, управління, економічні, шлюбно-сімейні, суспільна праця і розподіл та ін. Інші відносини або не регулюються взагалі (сфера дії моралі, дружба, симпатії, кохання та ін.), або регулюються лише частково (наприклад, у сім'ї окрім тих питань, що регулюються за допомогою права, існують також суто особистісні відносини між подружжям, батьками і дітьми, що регулюються нормами моралі, релігії, звичаями).

Правові відносини як особливий вид соціальних відносин мають такі особливі ознаки:

1. Правовідносини нерозривно *пов'язані з нормами права*, виникають та здійснюються на їх основі.

2. Сторони правовідносин завжди *мають суб'єктивні права* та несуть юридичні обов'язки, які взаємопов'язані між собою. Кожному суб'єктивному праву однієї особи відповідає юридичний обов'язок іншої, і навпаки.

3. Правові відносини *мають свідомо-вольовий характер*, бо, по-перше, держава через видання відповідних норм права виражає свою волю, по-друге, учасники цих відносин здійснюють своє волевиявлення, без якого ці відносини неможливі, по-третє, учасники правовідносин усвідомлюють значення своїх дій та можуть нести за свої дії відповідальність. Правовідносини виникають тільки в ході реальної взаємодії сторін, залежать від їх ініціативи і поведінки.

4. Правовідносини так само, як і право в цілому, *охороняються державою*. Держава сприяє здійсненню суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а у разі правопорушення притягує винну особу до юридичної відповідальності.

Отже, з усього зазначеного можна дійти висновку: правові відносини – це *форма соціальної взаємодії суб'єктів права, що виникає на підставі норм права, учасники якої мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки, забезпечені державою*.

2. Структура правових відносин та її елементи

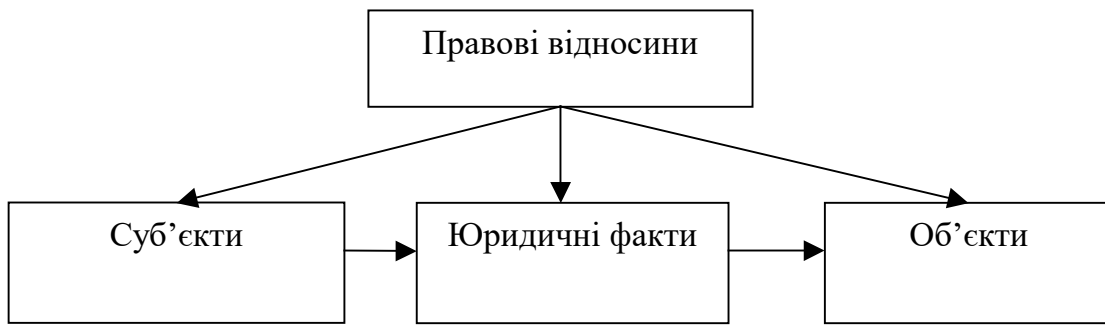
Правові відносини мають складну структуру, яка характеризується взаємопов'язаністю всіх її складових компонентів. До них відносять суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин та юридичні факти.

Суб'єкти – це учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки й наділені специфічними юридичними властивостями.

Об'єкти – це те, на що спрямовані інтереси суб'єктів, те, з приводу чого вони вступають в правові відносини.

Юридичні факти – це юридичні підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Між цими елементами існує нерозривний зв'язок. Суб'єкти правовідносин вступають в них з метою задоволення своїх інтересів і потреб, які опосередковують об'єкти правових відносин. Виникнення у суб'єктів взаємних прав і обов'язків можливе лише на підставі настання певних юридичних умов (юридичних фактів, закріплених у гіпотезах правових норм).

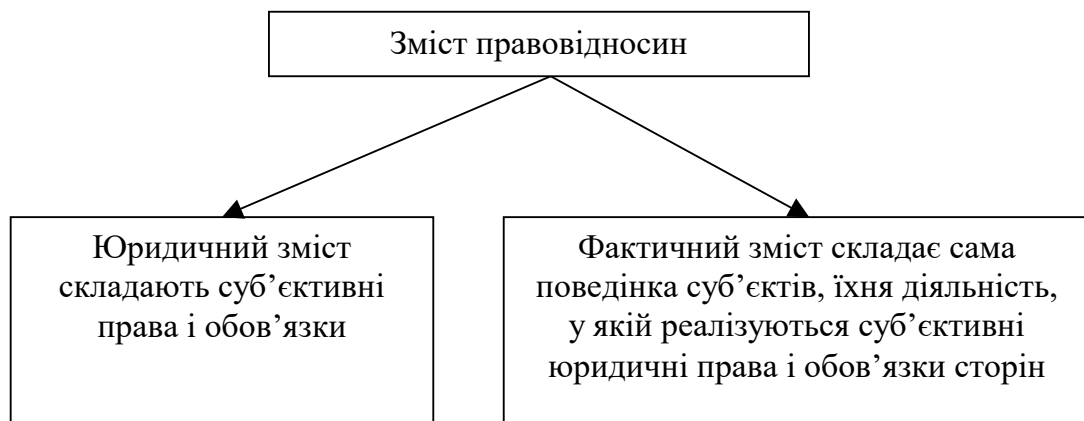
Мал. 20.1. Структура правових відносин

3. Зміст правовідносин

Виходячи з того, що правовідносини є поєднанням фактичних суспільних відносин і юридичних норм (які надають фактичним суспільним відносинам правової форми), розрізняють фактичний і юридичний зміст правовідносин.

Фактичний зміст правових відносин – це фактичні економічні, політичні, культурні, управлінські, сімейні та інші відносини, які отримали через опосередкування правовими нормами свою юридичну форму. Вони зберегли фактичний зміст, але завдяки правовим нормам набули нових якостей.

Юридичний зміст правових відносин – це взаємозв'язок зафіксованих у нормах права суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин. Кожному суб'єктивному праву, зафіксованому в нормі права, відповідає (кореспондує) певний юридичний обов'язок, і навпаки.

Мал. 20.2. Зміст синтезу правовідносин

Суб'єктивне право – це передбачені для уповноваженої особи вид і міра можливої або дозволеної поведінки, забезпечені відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб.

Суб'єктивне право – складне явище, що включає в себе ряд повноважень:

- право на юридичні дії, на прийняття юридичних рішень (власник речі може її продати, подарувати, закласти, заповісти тощо);
- право вимагати від іншої сторони виконання обов'язку, тобто право на чужі дії (кредитор має право вимагати повернення грошей боржником);
- право привести в дію апарат примусу держави проти зобов'язаної особи, тобто право на примусове виконання обов'язку (в примусовому порядку може бути повернений борг);
- можливість користуватись на основі цього права певними соціальними благами.

Юридичний обов'язок – це передбачені для зобов'язаної особи та забезпечені можливістю державного примусу вид і міра необхідної поведінки, які потрібно виконувати в інтересах уповноваженої особи та які мають відповідні суб'єктивні права.

Юридичний обов'язок налічує чотири основні компоненти:

- 1) необхідність здійснювати певні дії або утримуватись від них;
- 2) необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженого суб'єкта;
- 3) необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог;
- 4) необхідність не перешкоджати уповноваженому суб'єкту користуватись тим благом, щодо якого він має право.

Юридичні обов'язки забезпечують інтереси суспільства і держави, є гарантіями суб'єктивних прав.

Більшість правовідносин за своєю юридичною природою такі, що в них кожний з учасників одночасно володіє правом і виконує обов'язки (трудова угода, договір купівлі-продажу), тобто сторони взаємно уповноважені та зобов'язані, їх права та обов'язки реалізуються взаємно, адже будь-яка норма права, що регулює суспільні відносини, має надавально-зобов'язальний характер.

4. Класифікація правових відносин

Наявні в суспільстві правовідносини розподіляються:

1. За функціональною спрямованістю – на *регулятивні* (коли поведінка суб'єкта правовідносин повністю відповідає нормам права, норми її регулюють) та *охоронні* (виникають з факту неправомірної поведінки як негативна реакція держави на правопорушення у формі державного примусу).

Регулятивні відносини у свою чергу поділяються на правовідносини *активного типу* (виражають регулятивно-динамічну функцію права, складаються на основі зобов'язуючих або уповноважуючих норм права) і правовідносини *пасивного типу* (виражають регулятивно-статичну функцію права, складаються на основі норм-заборон).

2. За рівнем індивідуалізації суб'єктів – на *абсолютні*, в яких точно визначені права й обов'язки учасників – так само, як і самі учасники (наприклад, кредитор і боржник, покупець і продавець, суддя і підсудний тощо), та *відносні*, в яких визначена лише одна сторона – уповноважена, а всі інші є зобов'язаними відносно цієї особи (наприклад, власник майна, а всі інші особи зобов'язані утримуватись від порушення його права власності).

3. За галузями права – на *конституційні, шлюбно-сімейні, адміністративні, кримінально-процесуальні, трудові, цивільні* тощо. За галузевою ознакою можна виділити правовідносини матеріальні та процесуальні. *Матеріальні* виникають на основі норм матеріального права і регулюють суспільні відносини безпосередньо. *Процесуальні* правовідносини виникають на основі норм процесуального права і мають організаційний характер.

4. За кількістю суб'єктів – на *прості* (беруть участь два суб'єкти) та *складні* (правовідносини між трьома і більше суб'єктами).

5. За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами – *односторонні*, коли кожна сторона має або лише права, або лише обов'язки (наприклад, громадянин зобов'язується сплачувати податки, а держава має право їх отримувати), та *двосторонні*, коли кожна сторона має і права, і обов'язки (наприклад, покупець і продавець. Таких відносин більше). Односторонніми та двосторонніми правовідносинами також називають відносини, в яких бере участь відповідно один суб'єкт (наприклад, заповіт або дарування є односторонньою угодою) або два чи більше (купівля-продаж тощо).

6. За волевиявленням сторін – на *договірні*, для виникнення яких потрібна згода як уповноваженої, так і зобов'язаної сторін (договір купівлі-продажу), та *управлінські*, для виникнення яких потрібна згода лише однієї уповноваженої сторони (накладання штрафу).

7. За тривалістю у часі – на *короткострокові* (купівля-продаж) і *довготривалі* (шлюб, громадянство).

5. Суб'єкти правовідносин

Суб'єкти правовідносин – це учасники правовідносин, індивіди або організації, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки на основі юридичних норм.

Суб'єктами правовідносин можуть бути:

1. І н д и в і д у а л ь н і с у б ' є к т и (фізичні особи), які поділяються на такі групи: люди, громадяни (володіють повним набором прав і обов'язків в державі), іноземці та особи без громадянства (мають обмеження щодо політичних прав, не виконують військовий обов'язок), особи з подвійним громадянством, фізичні особи з іншим спеціальним статусом (скажімо, студенти).

2. К о л е к т и в н і с у б ' є к т и (юридичні особи): держава, державні органи та установи, громадські об'єднання, адміністративно-територіальні одиниці та їх населення, виборчі округи, релігійні організації, промислові підприємства, іноземні підприємства тощо.

Для того щоб бути суб'єктом права, організація або індивіди повинні володіти правосуб'єктністю. Лише за наявності правосуб'єктності суб'єкт може бути учасником правовідносин.

П р а в о с у б ' є к т н і с т ь – це передбачена нормами права юридична властивість учасників правових відносин, яка складається з трьох елементів – правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність – це визнана державою загальна (абстрактна) можливість мати передбачені законом права і обов'язки, здатність бути їх носієм. Це не фактична здатність реалізовувати права й обов'язки на практиці, це – принципова потенційна здатність суб'єкта мати їх (в цей момент або в майбутньому). Всі громадяни, незалежно від віку та стану здоров'я, наділені правоздатністю. Правоздатність однакова для всіх. Вона виникає з моменту народження та припиняється смертю. Вона гарантована державою і має універсальний характер. Правоздатність впливає з міжнародних пактів про права людини, принципів гуманізму, формальної рівності, справедливості.

Але замало просто володіти правами та обов'язками. Важливо бути здатним свідомо здійснювати ці права, виконувати обов'язки, проводити необхідні для їх набуття дії з прийняттям на себе відповідальності за їх наслідки.

Така здатність називається *дієздатністю*, тобто юридичною здатністю громадянина своїми власними діями набувати права і обов'язки, самостійно реалізовувати їх, нести відповідальність за свої дії та керувати своїми вчинками. Дієздатність передбачає здатність розпоряджатись правами та виконувати обов'язки. Наявність дієздатності свідчить про те, що

громадянин здатний чинити дії, що породжують юридичні наслідки. Повністю дієздатна особа – це повнолітня особа, яка є психічно здоровою та розумово повноцінною, тобто такою, що усвідомлює значення своїх дій та несе за них відповідальність. Повною мірою дієздатність проявляється з моменту досягнення повноліття, а до того часу доповнюється дієздатністю батьків. Отже, дієздатність на відміну від правоздатності залежить від віку та стану психічного здоров'я і розумової повноцінності особи.

Деліктоздатність – це здатність нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

Для організацій правосуб'єктність знаходить свій вияв у сукупності прав і обов'язків, які надані їм для виконання відповідних функцій згідно з цілями та завданнями організації, зафіксованими в установчих документах. У організацій правосуб'єктність єдина, виникає з моменту державної реєстрації та має спеціальний характер.

Поняття “суб'єкти правовідносин” і “суб'єкти права” не є тотожними. Поняття “суб'єкти права” є ширшим, бо малолітні, душевнохворі є суб'єктами права, але суб'єктами правовідносин можуть бути лише особи, наділені дієздатністю. Кожен є суб'єктом права, але водночас у всіх наявних в державі правових відносинах він перебувати не може.

6. Об'єкти правових відносин

Люди завжди вступають у правові відносини заради задоволення різних матеріальних, культурних, політичних або інших інтересів та потреб. Для досягнення цієї мети суб'єкти правових відносин здійснюють певні дії, спрямовані на досягнення корисного для них результату. Цей результат і є об'єктом правовідносин.

Об'єктом правовідносин є те матеріальне або нематеріальне благо, на використання чи охорону якого спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правових відносин. Це блага матеріальні або нематеріальні, а також певні дії, заради яких суб'єкти вступають у правові відносини.

Об'єкт правовідносин тісно пов'язаний з інтересом уповноваженої сторони та постає благом, що охороняється державою. Об'єктами правовідносин можуть бути різноманітні предмети або інші блага, які становлять цінність для суб'єктів права.

Об'єкти правовідносин поділяються на:

- матеріальні – предмети матеріального світу, створені природою або людиною;
- нематеріальні особисті блага – життя, честь і гідність, здоров'я, недоторканність, безпека;
- продукти духовної та інтелектуальної творчості (твори літератури, мистецтва, живопису, музики, наукові винаходи і раціоналізаторські пропозиції тощо);
- дії суб'єктів, коли уповноважена особа має право вимагати від зобов'язаної виконання певних дій (дії – об'єкт правовідносин, наприклад, послуги);
- цінні папери, офіційні документи – паспорти, дипломи, сертифікати, гроші, лотерейні білети.

7. Юридичні факти

П р а в о в і д н о с и н и – явище динамічне. Вони виникають, змінюються, припиняються. Їх динаміка пов'язана з реальними життєвими обставинами, що мають певні юридичні наслідки, тобто з юридичними фактами. В житті є безліч обставин, але не кожна з них набуває юридичного характеру. Такий характер надає їм держава, закріплюючи у правових нормах (а саме в гіпотезах правових норм) ті обставини, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки.

Ю р и д и ч н и й ф а к т – конкретна життєва обставина, з якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичні факти займають певне місце в механізмі правового регулювання. Головне завдання юридичних фактів у процесі правового регулювання – юридично забезпечити виникнення, зміну або припинення правових відносин. Юридичні факти забезпечують перехід від загальної моделі поведінки, закріпленої в юридичній нормі, до конкретних правових відносин.

Юридичні факти в кількісному та якісному розумінні становлять собою надзвичайно складне явище, й тому наукова їх класифікація має не лише теоретичне, але й практичне значення.

Юридичні факти можуть бути класифіковані:

- 1) за юридичними наслідками – *правоутворюючі*, що обумовлюють виникнення правовідносин та появу прав і обов'язків (наприклад, укладання договору, досягнення повноліття), *правозмінюючі*, що змінюють зміст правовідносин (наприклад, переведення на іншу роботу), *правоприпиняючі*, що обумовлюють припинення правовідносин

- (наприклад, реалізація суб'єктивного права і виконання юридичного обов'язку, смерть людини тощо);
- 2) за складом – *прости* (є один факт, якого досить для настання юридичних наслідків – укладання договору) і *складні* (необхідно кілька фактів – для призначення пенсії: досягнення віку, наявність трудового стажу, рішення органів соціального забезпечення про призначення пенсії);
 - 3) за тривалістю в часі – *одноактні* (купівля-продаж) та *тривалі* (перебування у шлюбі);
 - 4) за відношенням до волі суб'єкта правовідносин – *події* (настання цих юридичних фактів не залежить від волі суб'єкта: стихійні лиха, що унеможливають виконання договірних зобов'язань, природна смерть людини, закінчення певного строку тощо), та *діяння*, що поділяються на *дії* (вольові акти поведінки людей, які мають свідомо-вольовий характер) та *бездіяльність* (пасивна поведінка суб'єктів). Дії поділяються на *правомірні* (здійснюються в межах правових норм), і *протиправні* (здійснюються з порушенням правових норм). Бездіяльність (пасивна поведінка, що не має зовнішнього вираження) теж може бути як *правомірною* (дотримання заборон), так і *неправомірною* (невиконання обов'язку). Правомірні дії можуть також поділятися на *юридичні акти* (дії, спрямовані на досягнення певного юридичного результату, – одруження або договору купівлі-продажу) та *юридичні вчинки* (дії, що безпосередньо не переслідують юридичної мети, але все одно породжують правові наслідки: створення літературного або музичного твору породжує відносини з реалізації авторського права);
 - 5) особливий вид юридичних фактів – *презумпція*. Це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спирається на зв'язок між фактами, які припускаються, та фактами, що існують, і це підтверджується життєвим досвідом. Вона не є достовірним фактом, а є фактом, що припускається з великою мірою ймовірності і застосовується в юридичній практиці як засіб, який полегшує досягнення істини у вирішенні справи. Ті, що не можуть бути спростовані (презумпція недієздатності душевнохворого) та ті, що можуть бути спростовані (презумпція невинності, презумпція смерті в цивільному праві для осіб, які в судовому порядку визнані померлими);

- б) *Позитивні та негативні*. Нерідко норми права пов'язують юридичні наслідки не тільки з наявністю тієї чи іншої обставини, але й з її відсутністю. Факти, що свідчать про відсутність будь-яких обставин або дій, в юридичній науці називають негативними фактами. Наприклад, невиконання обов'язку боржником за договором є підставою для виникнення у кредитора права звернутись з позовом до суду: неперебування в іншому зареєстрованому шлюбі є тим фактом, що дозволяє зареєструвати шлюб.

Нерідко для виникнення (зміни або припинення) правовідносин потрібен не один юридичний факт, а певна їх кількість. Таке сполучення називається *юридичним складом*. Для отримання пенсії необхідна сукупність фактів (досягнення віку – юридична подія, наявність трудового стажу – юридичний стан, рішення уповноваженого органу держави – юридичний акт).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть, які особливі ознаки притаманні правовим відносинам?
2. З яких складових складається структура правових відносин?
3. У чому полягають відмінності систем права і законодавства?
4. Що таке суб'єктивне право?
5. Здійсніть класифікації правових відносин.
6. Назвіть суб'єкти правовідносин.
7. Розкрийте сутність правосуб'єктності.
8. Розкрийте зміст дієздатності.
9. У чому полягає зміст юридичних фактів?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. – М.: Юрид. Лит., 1981. – Т.2. – 559 с.
2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
4. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
5. Общая теория права: Учебн. / Под. ред. А.С. Пиголкина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 383 с.

6. Общая теория государства и права: В 2 т. – М.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. – Т.2.: Общая теория права. – 416 с.
7. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве/ Пер. И.А.Базанова. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1887. – 296 с.
8. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
10. Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
11. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 20. ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ

1. Поняття та суть реалізації права.
2. Види правореалізації.
3. Види правозастосування.
4. Процес застосування норм права, його основні стадії.
5. Поняття та загальна характеристика тлумачення права.
6. Прогалини в законодавстві.

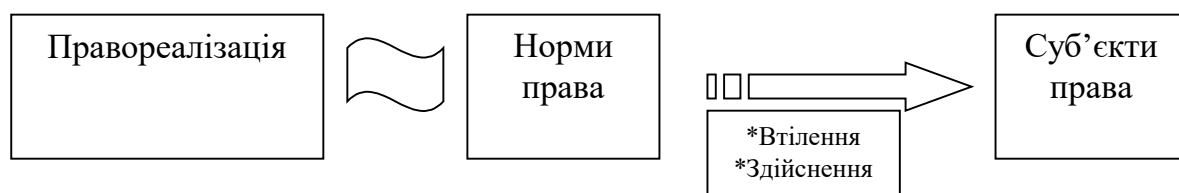
1. Поняття та суть реалізації права

Реалізація – термін латинського походження (*realis* – “речовий”). На наш час реалізація визначається як здійснення чого-небудь, втілення в життя програм, задумів тощо. Під терміном *реалізація правових норм* розуміють здійснення приписів норм права у практичних діях суб’єктів. Право реалізується, втілюється в діях, в активній поведінці людей. Разом з тим реалізація права, на відміну від інших можливостей, характеризується підвищеною здатністю до реалізації, підкріпленою гарантіями з боку держави.

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права стають реальними, коли вони втілюються в життя, у свідомо-вольовій діяльності людей. Без виконання правових розпоряджень у житті норми права мертві, інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне значення.

Правореалізація становить собою завершальний етап правового регулювання, виступаючи позитивним результатом втілення приписів правових норм – тим, заради якого вони були створені.

Реалізація права – це втілення приписів правових норм у діяльність суб’єктів права.

Мал. 21.1. Умовна схема правореалізації

Ознаки правореалізації

1. Особливістю права як суспільного регулятора є те, що його реалізація підкріплюється *гарантіями з боку держави*.

2. Реалізація права завжди пов'язана з *правомірною поведінкою людей*, тобто з такою поведінкою, що відповідає правовим розпорядженням.

3. Правореалізація має *свідомовольовий характер*, вона залежить від волі та свідомості суб'єкта. Саме від цього залежить буде реалізована норма права чи ні.

Реалізацію права розглядають у двох аспектах: 1) як певний процес здійснення правових приписів і 2) як його *кінцевий результат*, тобто досягнення повної відповідності між приписами правових норм та реальним їх втіленням у поведінці суб'єктів.

Реалізацію норм права як особливий процес можна розглядати з об'єктивного та суб'єктивного боку. *Об'єктивний бік реалізації норм права* становлять собою виконання правомірних дій у місцях і в терміни, передбачені нормами права. *Суб'єктивний бік* виявляє відношення суб'єкта до правових норм і стан його волі в момент здійснення дій, що вимагаються правом.

Важливою частиною механізму реалізації права постає юридична відповідальність, яка служить для захисту правових норм від правопорушень і тим створює необхідні умови для їх реалізації.

2. Види правореалізації

У літературі класифікація реалізації норм права проводиться за різними критеріями. Правові норми можуть бути реалізовані в різних формах – у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них.

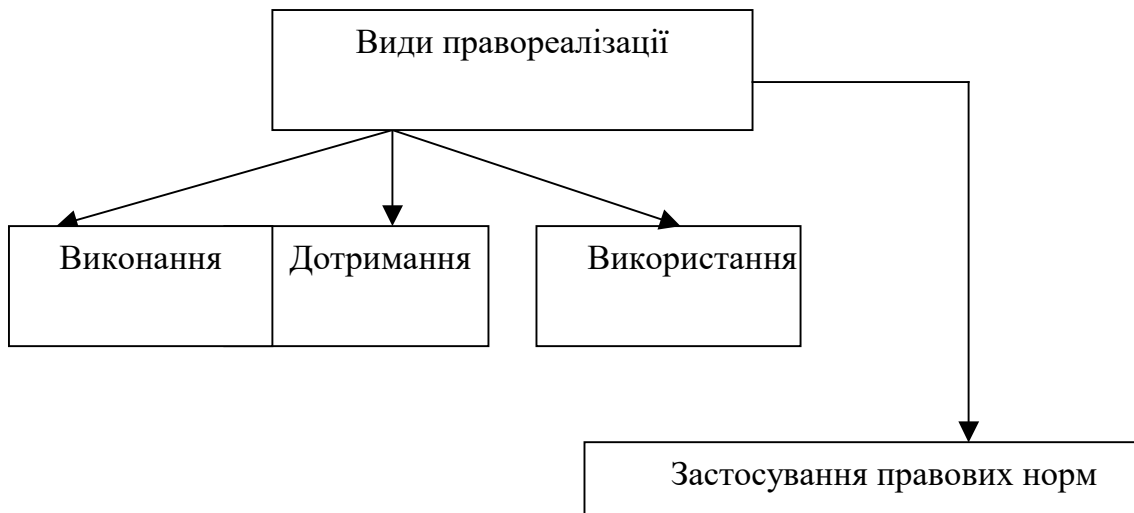
Форма реалізації права залежить від особливостей гіпотез і диспозицій правових норм, специфіки суспільних відносин, що ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, що реалізують правові норми.

За суб'єктивним складом розрізняють *індивідуальну* й *колективну* форми правореалізації. Адже деякі правові вимоги не можна провести в життя інакше, як поєднуючись одне з одним, виступаючи колективним суб'єктом права.

За характером дій суб'єктів, ступенем їх активності та спрямованості виділяють: виконання, дотримання, використання й застосування правових норм (див. мал. 21.1).

Перші три постають формами безпосередньої правореалізації, право реалізується в поведінці учасників правовідносин. Застосування навпаки – здійснюється лише за участю спеціально уповноважених органів держави.

В и к о р и с т а н н я – форма реалізації уповноважуваних юридичних норм, коли суб'єкт за власним бажанням використовує можливість, надані йому правовою нормою.

Мал. 21.2. Схема видів правореалізації

Дотримання – форма реалізації забороняючих юридичних норм, коли суб’єкту заборонено здійснювати недозволені дії.

Виконання – реалізація зобов’язуючих юридичних норм, яка проявляється в активних діях суб’єктів, що здійснюються ними не залежно від їхнього власного бажання, а в силу виконання своїх юридичних обов’язків.

Застосування правових норм – це організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об’єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формально-обов’язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб’єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними.

2.1. Форми безпосередньої правореалізації

Виконання норм права становить собою реалізацію зобов’язуючих норм, виконання суб’єктом покладених на нього обов’язків активного типу. У разі утримання від їх здійснення це може кваліфікуватися як протиправна поведінка. Особливою рисою виконання норм права є активне поводження суб’єктів: вони здійснюють дії відповідно до юридичних норм, активно виконують покладені на них обов’язки. Наприклад, суб’єкт господарювання зобов’язаний сплачувати податки, виконувати обов’язок утримання свого майна. При невиконанні цих дій особи визнаються такими, що скоїли правопорушення у формі бездіяльності.

Дотримання норм права має місце тоді, коли суб’єкти утримуються від здійснення дій, що забороняються державою. Це пасивна форма поводження суб’єктів у сфері правового регулювання: вони не здійснюють дій, заборонених нормами права, і в такий спосіб реалізують правові заборони. Суб’єкт

повинен узгоджувати свою поведінку з нормами-заборами: не робити того, що заборонено. Значення цієї форми реалізації норм права полягає в тому, щоб не допустити здійснення дій, які нанесли б шкоду суспільству, державі, окремій особі. Дотримання завжди має пасивний характер. Реалізація цих норм досягається не в силу здійснення активних дій суб'єктами, а завдяки утриманню від заборонених дій.

Як приклад дотримання норм права – утримання суб'єкта господарювання від зайняття забороненими видами підприємницької діяльності; від забруднення навколишнього природного середовища; будь-яких інших правопорушень. Саме в цьому і виявляється соціальна користь даної форми реалізації права. Здебільшого дотримання права відбувається непомітно, не фіксується. Саме тому його юридичний характер яскраво не виявляється.

Виконання і дотримання правових норм як форми правореалізації мають імперативний, загальнообов'язковий характер: суб'єкт повинен узгоджувати свою поведінку з цими розпорядженнями, не порушувати їх.

Використання суб'єктивного права – здійснення суб'єктами своїх повноважень, наданих їм уповноважуючою нормою права, в диспозиції якої закріплені суб'єктивні права. Суб'єкти на власний розсуд використовують надані їм права. На відміну від дотримання і виконання, пов'язаних з реалізацією заборон і юридичних обов'язків, використання становить собою здійснення дій, що дозволяються правом. При цьому суб'єкт керується своїми власними інтересами.

Це реалізація повноважень, наданих нормами права. Приклад – здійснення громадянами та їх об'єднаннями свого права на підприємницьку діяльність, право володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю тощо. Це передбачає як активну, так і пасивну поведінку: суб'єкт поводить пасивно, якщо утримується від використання наданого йому права, та навпаки.

Повноваження громадян відрізняються від повноважень державних органів та їх посадових і службових осіб. Якщо громадяни вправі добровільно здійснювати або не здійснювати свої повноваження (ніхто не може притягнути їх до відповідальності за невикористання суб'єктивних прав), то здійснення державними органами своїх повноважень є не лише їх правом, але й обов'язком. Наприклад, прийняття законів Верховною Радою є не лише її правом, але й головним обов'язком.

2.2. Правозастосування як особлива форма реалізації норм права

Ці три названі форми правореалізації, в ході яких юридичні норми втілюються в життя безпосередньо діями самих суб'єктів суспільних відносин, прийнято називати *формами безпосередньої реалізації права*. У таких формах реалізується багато норм права, але не всі. Є чимало випадків, коли дотримання, виконання і використання виявляється недостатнім для забезпечення повної реалізації юридичних норм і вимагає втручання в цей процес компетентних органів. Наприклад, призначення пенсії, зарахування на роботу, виконання обов'язку військової служби тощо.

Четвертою формою реалізації норм права є його застосування, що характеризується рядом ознак, які істотно відрізняють цю форму від дотримання, виконання та використання норм права.

Необхідність у правозастосуванні виявляється у таких випадках:

1) коли правові відносини можуть виникнути чи змінитися тільки за рішенням державного або іншого компетентного органу (наприклад, реєстрація суб'єкта господарювання, отримання ліцензії на заняття визначеною державою підприємницькою діяльністю;

2) коли правові відносини, які виникають між сторонами, настільки важливі для суспільства, що в кожному разі їх слід контролювати з точки зору законності та закріплювати рішенням компетентного органу (рішення відповідного органу про приватизацію громадянином житла, реєстрація нотаріусом заповіту);

3) коли для виникнення певних відносин потрібно офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів (визнання батьківства, визнання осудним та ін.);

4) коли виникає суперечка (що має юридичне значення) з питань наявності певних фактів або відносин і сторони самі не можуть досягти домовленості (поділ майна);

5) коли варто застосувати примусові заходи (наприклад, конфіскація майна, стягнення штрафу, позбавлення волі). Державний примус у правовій сфері здійснюється не автоматично. Норми права лише передбачають можливість державного примусу, а реально він застосовується відповідними державними органами в певному порядку.

Правозастосування як форма правореалізації має ряд ознак, що відрізняють її від інших форм.

1. Застосування норм права – це діяльність, що здійснюється тільки відповідними державними органами чи, за дорученням держави, іншими організаціями.

2. Застосуванню норм права притаманний державно-владний характер. Застосування права – один із видів державної діяльності, спрямованої на втілення правових розпоряджень у життя. Здійснюється від імені держави уповноваженими нею суб'єктами і тому є обов'язковим для всіх адресатів.

3. Застосування права здійснюється у певних процесуальних формах. Це сприяє зміцненню законності й правопорядку в суспільстві, забезпеченню захисту прав і свобод особистості.

4. Процес застосування норм права завершується виданням правозастосовчого акта.

5. Застосування права як самостійної форми правореалізації є складним, оскільки воно здійснюється завжди у сполученні з іншими формами правореалізації (виконанням, дотриманням, використанням).

Із зазначеного витікає, що *правозастосування – це організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними.*

Правозастосування здійснюється на основі принципів:

- законності (суворе слідування закону державних органів та їх посадових осіб у процесі правозастосування);
- соціальної справедливості (правозастосовча діяльність повинна здійснюватись на користь суспільству і в його інтересах);
- доцільності (врахування конкретних умов та вибір найоптимальнішого варіанта вирішення конкретної справи);
- обґрунтованості рішень, що приймаються (повне виявлення та всебічний розгляд матеріалів справи, прийняття рішення на основі достовірних фактів).

3. Види правозастосування

У процесі застосування норм права уповноважений орган за допомогою індивідуальних актів вирішує два основних завдання:

- 1) організацію позитивного виконання приписів норм права;
- 2) забезпечення відповідної реакції з боку держави на недотримання або невиконання норм права.

На цій підставі виділяються дві форми застосування права – 1) *оперативно-виконавча*; 2) *правоохоронна*.

Оперативно-виконавче правозастосування – це організація виконання приписів правових норм, позитивне регулювання за допомогою індивідуальних актів правозастосування шляхом сприяння виникненню, зміні чи припиненню конкретних правовідносин на основі норм права (наказ про зарахування на роботу, рішення про призначення пенсії, свідоцтво про шлюб, рішення про будівництво житлового будинку, рішення про усиновлення тощо).

Правоохоронне правозастосування – це діяльність, спрямована на охорону норм права від порушень, застосування заходів державного примусу та забезпечення виконання примусових заходів (вирок суду, рішення про притягнення до адміністративної, дисциплінарної або цивільної відповідальності).

4. Процес застосування норм права, його основні стадії

Процес застосування норм права становить собою систему послідовних дій, однорідні групи яких поєднуються у стадії правозастосування. В юридичній літературі в дослідженнях різних авторів визначається різна кількість стадій процесу застосування норм права. Узагальнюючи ці точки зору, можна виділити відповідні стадії правозастосування.

1. Встановлення юридично значимих фактів та відшукування норми, яку можна застосувати до них (тобто зміст першої стадії – здобуття, аналіз, формування знань щодо певних явищ, дій і подій, яким закон надає юридичного значення). Фактично, це професійна юридично пізнавальна діяльність, об'єктом якої є конкретні ситуації, факти. Також до цієї стадії належать нормативно-правова оцінка певного факту та встановлення відповідної юридичної норми.

2. Перевірка достовірності та правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми (полягає у визначенні та конкретизації певних юридичних властивостей знайденої юридичної норми, що виявляється у засвідченні правильності тексту, чинності документів).

3. З'ясування змісту правової норми (означає пізнання точного змісту її структурних елементів, усіх слів і речень, з яких вона складається).

4. Прийняття рішення у справі – по суті, це резолютивна комісія, що спирається на результати попередніх стадій, підсумовує їх.

5. Оформлення рішення певним актом застосування (сюди відносять зовнішню, як правило, письмову фіксацію та втілення, вираз його в правозастосовчому написі).

А к т п р а в о з а с т о с у в а н н я – це індивідуальний правовий акт компетентних органів, виданий на основі юридичних фактів та норм права, який визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності для конкретних осіб у конкретній юридичній справі. Відмінність акта правозастосування від нормативного акта полягає в тому, що перший суворо індивідуалізований, адресований конкретним особам, а нормативні акти мають загальний характер. Їм властива функція індивідуального регулювання, звернена до конкретного суб'єкта або суб'єктів. Нормативні акти розраховані на багаторазове використання, а правозастосовчі – одноразової чинності. На відміну від нормативно-правових актів, акти правозастосування, виступаючи юридичними фактами, безпосередньо тягнуть за собою юридичні наслідки.

6. Остання стадія правозастосування – це доведення змісту прийнятого рішення до відома зацікавлених державних органів, посадових осіб, інших осіб та настання фактичних обставин, завдяки чому норма права впроваджується в життя.

5. *Поняття та загальна характеристика тлумачення права*

Т л у м а ч е н н я п р а в а – це внутрішній розумовий процес, спрямований на те, щоб усунути неясності й можливі помилки при застосуванні правових норм шляхом з'ясування та роз'яснення дійсного змісту норм права. Тлумачення спрямоване на те, щоб правову норму правильно і всебічно дослідити, з'ясувати той зміст, який законодавець вклав у словесне формулювання норми.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена: неясністю правової норми; недостатньою її визначеністю; недостатньою точністю тих чи інших слів і висловлювань у нормативному акті; неповнотою норми, коли законодавець не взяв до уваги деякі аспекти суспільних відносин, які він хотів врегулювати; внутрішнім протиріччям самої правової норми. Істотною ознакою норм права є їх загальний і абстрактний характер, поширення їх дії на широке коло суб'єктів і ситуацій. Тому виникає необхідність конкретизувати ті чи інші змістові елементи норм права і в такий спосіб наблизити зміст норм права до конкретних ситуацій.

Способи тлумачення норм права – це методи та підходи до їх дослідження, способи, за допомогою яких думка інтерпретатора заглиблюється у зміст правової норми.

Текстове (граматичне) *тлумачення* – це прийом тлумачення, за якого об'єктом дослідження є текст, зовнішня сторона норми. Інтерпретатор вивчає одночасно як лексику і синтаксис, так і структуру змісту тексту норми. При такому тлумаченні потрібно з'ясувати, в яких словах, реченнях формулюється гіпотеза, диспозиція та санкція правової норми.

Систематичне тлумачення – це з'ясування змісту норми права з точки зору її зв'язку з іншими правовими нормами залежно від місця, яке займає ця норма в системі права. Необхідність систематичного тлумачення викликається наявністю норм, що регулюють суміжні суспільні відносини, деякою мірою схожі одне на одного і взаємопов'язані між собою. Вивчення історичної обстановки, що склалася при виданні досліджуваної правової норми, тих завдань, які ставив перед собою законодавець при виданні цієї норми, встановлення її соціального призначення на основі вивчення суспільних процесів, що обумовили її виникнення і дію, називається історико-політичним тлумаченням. При його застосуванні важливим є використання документів і матеріалів, опублікованих у засобах масової інформації, в літературі, що відображають політику держави у розглянутому питанні. При історичному тлумаченні інтерпретатор спирається на факти, пов'язані з історією виникнення норми права, вивчає соціально-економічну та політичну обстановку, що обумовила появу цієї правової норми.

Логічне тлумачення засноване на правилах формальної логіки. Тлумачення правових норм – це з'ясування дійсного змісту норми, що мав на увазі сам законодавець. Свою волю він формулює засобами мови.

Словесне вираження його волі може не завжди збігатися з її дійсним змістом. Результатом тлумачення повинна бути однозначність і повна ясність змісту норми права. У зв'язку з цим розрізняють буквальне (адекватне), розширювальне й обмежувальне тлумачення.

Буквальне тлумачення – це тлумачення, за якого дійсний зміст правової норми розуміється в повній відповідності з її текстуальним вираженням.

Розширювальне тлумачення – тлумачення, за якого дійсний зміст правової норми варто розуміти ширше за його буквальне текстуальне вираження.

Обмежувальне тлумачення розглядається як тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми варто розуміти вужче за його буквальне текстуальне вираження.

Будь-яка особа чи орган мають можливість роз'яснити закон чи інший нормативний акт, але юридичні наслідки такого роз'яснення бувають різні. Залежно від наслідків, до яких призводить роз'яснення нормативних актів, можна виділити два основних види тлумачення.

Офіційне тлумачення – це сформульоване в спеціальному акті роз'яснення змісту і цілей правових норм, що має обов'язковий для виконання характер. Воно дається спеціально уповноваженими на те компетентними органами.

Неофіційне тлумачення не має формально обов'язкового характеру, і сила роз'яснення, що дається при цьому виді тлумачення, полягає лише в його переконливості і правильності.

Офіційне тлумачення можна поділити на нормативне і казуальне.

Нормативним тлумаченням є офіційне роз'яснення правової норми компетентним органом, обов'язкове для всіх осіб і органів, що прямо підпадають під юрисдикцію органу, що здійснює тлумачення, і поширюється на всі випадки, передбачені цією правовою нормою, забезпечуючи тим самим однакове і правильне проведення в життя розпоряджень цієї норми.

Казуальним тлумаченням називається таке роз'яснення змісту правової норми, що дається судовими чи іншим компетентним органом з приводу й у зв'язку з розглядом конкретної справи і є формально обов'язковим лише при її вирішенні.

Офіційне нормативне тлумачення можна також поділити на *автентичне тлумачення*, тобто офіційне роз'яснення, яке виходить від органу, що встановив дану правову норму, і *легальне тлумачення*, здійснюване не самими нормотворчими органами, а іншими в силу повноважень, отриманих від держави.

Неофіційне тлумачення здійснюється, коли роз'яснення змісту законів й інших нормативних актів можуть даватися не тільки певними компетентними органами, але й громадськими організаціями, визначними державними і громадськими діячами, вченими, а також будь-якими іншими громадянами в їхньому повсякденному житті.

Серед видів неофіційного тлумачення можна виділити так зване *повсякденне тлумачення*, здійснюване громадянами в побуті, повсякденному житті, а також *професійне* – наприклад роз'яснення законів адвокатом та ін.

Нарешті, дуже важливим видом неофіційного тлумачення є *доктринальне* тлумачення, здійснюване провідними вченими-юристами. Сила неофіційного тлумачення не у формальній обов'язковості, а в переконливості, в авторитеті тих осіб і організацій, що здійснюють це тлумачення. Тісно пов'язане з практикою, воно покликане поліпшувати якість застосування норм права, зміцнювати законність.

6. Прогалини в законодавстві

Жодне законодавство не може врахувати всієї повноти суспільних відносин, які потребують правового регулювання. Крім того, суспільні відносини досить швидко розвиваються. Отже, у правозастосовчій практиці іноді виникають ситуації, коли спірні відносини мають правовий характер, входять у сферу правового регулювання, але для них не передбачена конкретна норма права. Це є прогалиною в законодавстві, тобто відсутністю конкретної норми, необхідної для регулювання відносин, які входять у сферу правового регулювання.

Найефективнішим способом ліквідації прогалини в законодавстві є прийняття нормативного акта або норми, якої не вистачає. Але нормотворчість є досить складним процесом і потребує тривалого часу. Правозастосовчі органи не можуть відмовити у вирішенні справи, і тому вони застосовують такі оперативні методи подолання прогалин у законі, як аналогія закону й аналогія права.

Аналогія закону – це застосування до неврегульованих відносин норми, яка регулює схожі відносини. Якщо ж немає навіть норм, які регулюють схожі відносини, тоді застосовують аналогію права.

Аналогія права – це застосування до неврегульованих конкретною нормою відносин за відсутності норми, що регулює схожі відносини, загальних засад і принципів права (достовірності, справедливості, законності, гуманізму, рівноправ'я тощо).

У кожному конкретному випадку рішення, прийняте за допомогою використання аналогії закону чи права, має значення виключно для конкретного випадку. За допомогою аналогії закону та аналогії права прогалина не усувається, а лише долається.

Слід зауважити, що аналогія закону, і особливо аналогія права, мають обмежену сферу використання. Їх застосування цілком виключене при притягненні до кримінальної та адміністративної відповідальності, які настають лише на підставі норм чинного законодавства. У той же час аналогія

допустима в цивільній, трудовій та іншій галузях права. Аналогія дозволена там, де немає спеціальної заборони і де сам законодавець не пов'язує настання юридичних наслідків з конкретною нормою права.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте сутність правореалізації.
2. Які ви знаєте форми правореалізації?
4. У чому полягає особливість правозастосування як форми правореалізації?
5. З яких стадій складається процес правозастосування?
6. Розкрийте способи тлумачення права.
7. Які ви знаєте методи подолання прогалин в законодавстві?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. – М.: Юрид. Лит., 1981. – Т.2. – 559 с.
2. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 224 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
4. Гусарєв С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
5. Общая теория права: Учебн./ Под. Ред. А.С. Пиголкина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 383 с.
6. Общая теория государства и права: В 2- т. – М.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. – Т.2.: Общая теория права. – 416 с.
7. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве/ Пер. И.А.Базанова. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1887. – 296 с.
8. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. Дел, 2000. – 704 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. Ред. О.В. Зайчук, К.: Хрінком Інтер, 2006.–688 с.
10. Теорія держави і права: Навч. Посіб./ А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. Ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
11. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. / Авт.-упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
12. Хрюпаков В.М. Теория государства и права/ Под. ред. Стрекозова. – М.: ДТД, 1995. – 377 с.

Лекція 21. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА. ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Поняття, види та ознаки правової поведінки.
2. Правомірна поведінка.
3. Протиправна поведінка – правопорушення.
4. Юридичний склад правопорушення.
5. Види правопорушень, їх причини.

1. Поняття, ознаки та види правової поведінки

Діяльність та вчинки людей завжди оцінюються з урахуванням їхньої соціальної значущості, корисності чи шкоди для суспільства. У правовій системі суспільства їх розглядають ще й з точки зору права, яке є критерієм оцінки цих вчинків як соціально корисних чи шкідливих. Нормативно-правові акти становлять систему юридичних нормативів, які забезпечуються державою, постають формально-обов'язковим критерієм оцінки будь-якої поведінки як юридично значущої або як юридично індиферентної. Будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних) є правовою: вона передбачена нормами права і тягне за собою юридичну оцінку та юридичні наслідки (позитивні або негативні). Право регулює поведінку, яка відбувається у правовій сфері, тобто в тій сфері, яка регулюється нормами права. Така поведінка називається правовою.

П р а в о в а п о в е д і н к а – це соціально значима поведінка суб'єктів, яка контролюється їх свідомістю та волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки.

Специфіка правової поведінки розкривається в її ознаках.

1. **Соціальна значимість** є однією з основних ознак правової поведінки. Вона має дві форми – соціальну корисність та соціальну шкідливість. Соціальна значимість правової поведінки виявляється в її здатності впливати на суспільні відносини, тобто змінювати їх.

2. Правова поведінка може впливати на суспільні відносини тільки тоді, коли вона виражається зовні, тобто має вплив на інших осіб та суспільні відносини в цілому. Правова поведінка **зовнішньо виявляється у формі дій чи бездіяльності**.

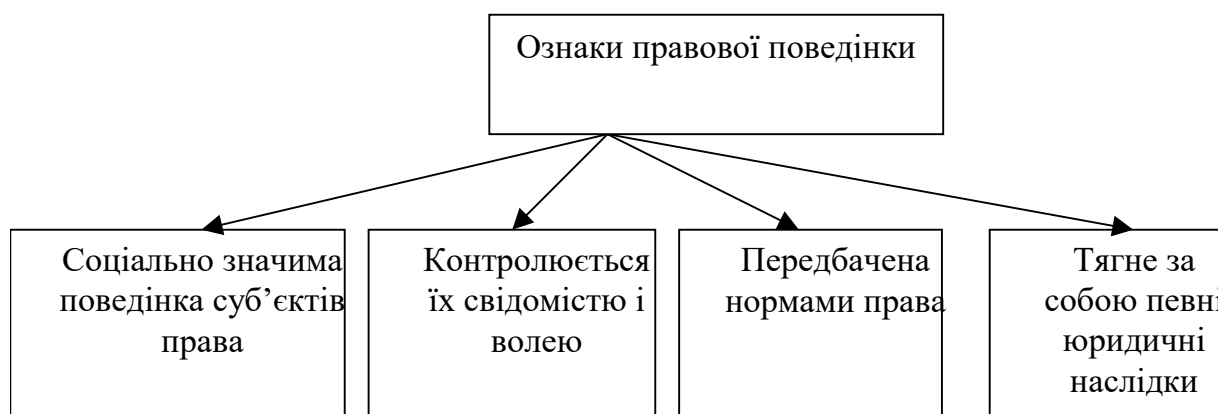
3. Люди мають свідомість і волю та здатні контролювати свою поведінку. Правова поведінка **має свідомо-вольовий характер**. Суб'єкти права повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер своєї поведінки,

передбачати наслідки й мати можливість здійснювати свою волю, скеровувати свої вчинки, а також нести за них відповідальність.

4. **Правова регламентація** є важливою ознакою правової поведінки. Тільки опосередкована нормами права поведінка є правовою. Умови та ознаки правової поведінки описуються у правових нормах.

5. Правова поведінка **спричинює юридичні наслідки**. Як один із видів юридичних фактів, правова поведінка призводить до виникнення, зміни або припинення певних правовідносин. Правовими наслідками на ту чи іншу форму правової поведінки є реакція з боку держави у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи застосування заходів державного примусу та юридичної відповідальності за шкідливі дії.

Таким чином, *діяльність людини у правовій сфері може бути оцінена з юридичної сторони*. Про характер дій людини у сфері правового регулювання можна судити виходячи з оцінок, зафіксованих у нормах права. З погляду відповідності правовим нормам, а також з погляду корисності або шкідливості наслідків цієї поведінки правова поведінка може бути правомірною або неправомірною.

Мал. 22.1. Основні ознаки правової поведінки

З урахуванням змісту вчинку правова поведінка поділяється на два види – *правомірну поведінку та правопорушення*. У складі правовідносин вони відіграють роль юридичних фактів: правомірна поведінка може призводити до виникнення правовідносин, у яких суб'єкти здійснюють суб'єктивні права й обов'язки на основі реалізації регулятивних норм; правопорушення ж є юридичним фактом, який тягне за собою виникнення охоронних правовідносин і застосування заходів юридичної відповідальності на основі охоронних норм.

2. Правомірна поведінка

Правомірна поведінка – це вольова поведінка суб'єктів права, що характеризується соціальною корисністю, відповідає інтересам людини, суспільства та держави, відповідає приписам, зафіксованим у нормах права, має позитивні юридичні наслідки, гарантується з боку держави.

Правомірна поведінка є засобом втілення прав і обов'язків у життя. Правомірна поведінка знаходить вираження як у активній дії, так і в бездіяльності, коли людина відмовляється від здійснення дій, небезпечних і шкідливих для суспільства та заборонених законом.

Правомірна поведінка є передумовою нормального функціонування всього суспільства, гарантією правопорядку. Суспільство та держава зацікавлені в такій поведінці. Відповідно до загальноприйнятого визначення правомірної поведінки визнається єдиноправильною, належною поведінкою, регульованою правовими нормами.

Людина діє правомірно, якщо вона чітко дотримується правових норм. Її дії є соціально корисними, можуть бути як бажаними, так і необхідними для нормального існування та розвитку суспільства.

Види правомірної поведінки. Правомірна поведінка виявляється в суспільному житті по-різному. Дії, що відповідають правовим розпорядженням, можуть бути класифіковані за багатьма підставами.

За ступенем активності процесу залучення особистості у правове регулювання виділяють такі види правомірної поведінки:

- **маргінальна поведінка.** Вона відбиває стан індивіда, який перебуває на межі антигромадського прояву, що призводить до правопорушення, однак таким не стає в силу певних причин і обставин (загрози можливого покарання, власної вигоди від правомірності, страху осуду з боку колективу, групи, найближчого соціального оточення й інших стримуючих причин). Маргінальна поведінка є правомірною, оскільки особа, що ставиться до правових вимог осудливо, все ж таки їх дотримується. У правовому плані маргінальність характеризується проміжним, перехідним станом між правомірною та протиправною поведінкою;
- **конформістська поведінка.** Конформістську поведінку відрізняє пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власних позицій, підпорядкування психологічному тиску. Індивід приймає позицію групи, щоб уникнути конфлікту з нею. Ним керує бажання уникнути осудження з боку колективу, страх утратити

довіру близьких, бажання заслужити схвалення тих, з ким він зв'язаний особистісними відносинами, тощо. І все-таки соціально-правовий конформізм у цілому визнається суспільно-корисним явищем, оскільки індивід дотримується вимог правових норм;

- **звичайна правомірна поведінка.** Слідування засвоєним правовим ідеям і принципам є для людини в багатьох випадках таким, що само собою розуміється. Людина, як відомо, вибирає найбільш доцільний практично виправданий варіант поведінки. Звичка немов звільняє особистість від багаторазового звернення до своєї свідомості, від побудови нової моделі поведінки. Правові звички як поведінкові регулятори відіграють велику суспільну роль у процесі становлення правомірної поведінки;
- **соціально-правова активність** особистості становить собою найвищий рівень правомірної поведінки. Це насамперед ініціативна поведінка. Соціально-правова активність визначається високим рівнем правосвідомості, глибокою правовою переконаністю, свідомо прийнятою на себе готовністю використовувати надані правом можливості, творчо керуватися ними у своєму повсякденному житті. Така людина не лише сама поводить себе правомірно, але й іншим активно дає позитивний приклад.

Крім того, за своїми юридичними ознаками правомірна поведінка характеризується з точки зору правової регламентації. З позиції юридичних моделей її можна розглядати в двох аспектах – за формою реалізації та за структурою.

3. Протиправна поведінка – правопорушення

Правопорушення є соціальною та юридичною протилежністю правомірної поведінки. Це поведінка, яка завдає шкоди правам та інтересам як окремих осіб, так і суспільству в цілому. Взяті сукупно правопорушення становлять небезпеку для суспільства, порушують режим законності, існуючий правопорядок.

На відміну від правомірних дій, що можуть бути прямо передбачені нормами права, а можуть і впливати в загальній формі з “духу закону” (дозволено все, що не заборонено законом), протиправні дії повинні бути чітко сформульовані правовими нормами. З цього погляду про правопорушення можна говорити лише в рамках і з позиції закону, що визначає поняття й ознаки цивільного, адміністративного чи іншого правопорушення, а нерід-

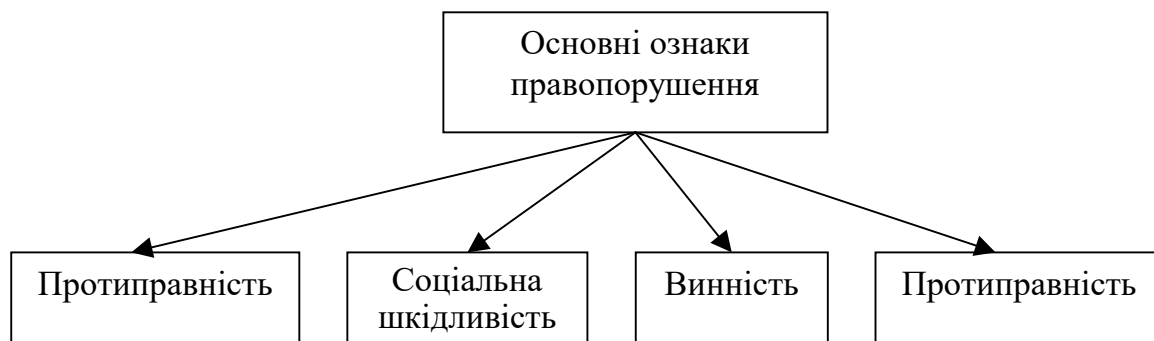
ко – і точний перелік протиправних діянь. Такого роду “формалізм” протиправності забезпечує ясність і єдність вимог, які висуваються до всіх громадян і організацій.

П р а в о п о р у ш е н н я – це *протиправне, суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) деліктоздатної особи, яке суперечить вимогам правових норм.*

Сутністю правопорушення є зазіхання на права і свободи інших індивідів. Правопорушенню притаманні такі ознаки:

- *це акт поведінки, діяння, що виявляється в неправомірній дії або бездіяльності (утримання від дій тоді, коли закон вимагає протилежного), виявлений зовні. Не можуть бути правопорушеннями думки, почуття, уявлення, не виражені в конкретних діях;*
- *має свідомовольовий характер, тобто дії повинні залежати від волі та свідомості особи, мають бути добровільними;*
- *поведінка лише дієздатних деліктоздатних осіб – тих, що усвідомлюють значення своїх дій та здатні нести юридичну відповідальність. Не є правопорушенням поведінка особи, яка не контролює свідомо свої вчинки (душевно або психічно хворий), або поведінка в ситуації, коли у людини не має вибору, крім протиправних дій (необхідна оборона). Малолітні та душевнохворі не є деліктоздатними;*
- *усвідомлення вини з боку правопорушника – наявність внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до інтересів окремих осіб і суспільства в цілому. Вина відокремлює правопорушення від тих видів протиправної поведінки, що суспільно шкідливі, свідомо вольові, порушують норми права, але не відображають негативного ставлення суб'єкта до вимог правових приписів, скоюються без вини (необхідна оборона або крайня необхідність);*
- *протиправність діяння – порушення вимог правових норм. Це або невиконання обов'язків (протиправна бездіяльність), або порушення заборон (протиправні дії);*
- *соціальна шкідливість (правопорушення наносить майнову, соціальну, моральну, політичну шкоду). Шкода – це сукупність негативних наслідків правопорушення. Соціальною суттю шкоди є зменшення чи знищення будь-якого блага, цінності, суб'єктивного права тощо. Шкода є обов'язковою ознакою будь-якого правопорушення. Але за деякі правопорушення відповідальність настає і без нанесення шко-*

- ди, коли лише була така можливість (замах на вбивство, порушення правил безпеки на виробництві, яке могло б призвести до жертв);
- *суспільна небезпека* – реальна загроза інтересам людини, держави, суспільства.

Мал. 22.3. Основні ознаки правопорушення

4. Юридичний склад правопорушення

Юридичний склад правопорушення – це сукупність ознак правопорушення в єдності його об’єктивних характеристик, які є необхідними для визначення даного діяння правопорушенням.

Категорія складу правопорушення першу розробку отримала в науці кримінального права. Однак в умовах сьогодення вона має загальноправове, загальнотеоретичне значення, використовується в різних галузях права.

Об’єктом правопорушення є суспільні відносини, охоронювані правом. Наскільки різноманітні відносини в суспільстві, настільки різноманітні об’єкти правопорушення. Ними можуть бути майнові, трудові, політичні й інші права та інтереси суб’єктів права, державний і суспільний лад, стан навколишнього середовища, життя, честь, гідність, здоров’я людини.

Об’єктивна сторона – це сукупність зовнішніх ознак, які характеризують дане правопорушення. Зміст об’єктивної сторони складають: протиправне діяння; його суспільно шкідливі наслідки і причинний зв’язок між діянням і наслідками, що настали.

Суб’єктом правопорушення визнаються фізичні та юридичні особи. Фізичні особи як суб’єкти правопорушення повинні володіти деліктоздатністю, тобто здатністю нести юридичну відповідальність. Вік настання юридичної відповідальності фізичної особи є різним, що визначено в окремих галузях законодавства.

Суб’єктами кримінального та дисциплінарного правопорушення постають лише фізичні особи; адміністративного цивільного та господарського – як фізичні, так і юридичні особи. Юридична особа відповідно до вітчи-

зняного законодавства не може бути суб'єктом кримінального злочину. Ним може бути посадова особа підприємства, організації, установи чи особа, яка виконує функції керівника організації, капітана морських, річкових і повітряних суден тощо. Така особа іменується в юридичній літературі *спеціальним суб'єктом правопорушення*. Вона може виступати суб'єктом матеріального та адміністративного правопорушення.

Правопорушення, суб'єктом якого є юридична особа, становить собою не що інше, як винну дію конкретних фізичних осіб, яка призвела до заподіяння певної шкоди. Хоча суб'єктом відповідальності в таких випадках постає юридична особа, це не виключає можливості відшкодування збитків, заподіяних організації внаслідок притягнення її до юридичної відповідальності, самою винною фізичною особою.

Суб'єктивна сторона правопорушення – це сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне (психічне) ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків, а саме – вина, мотив, мета правопорушення.

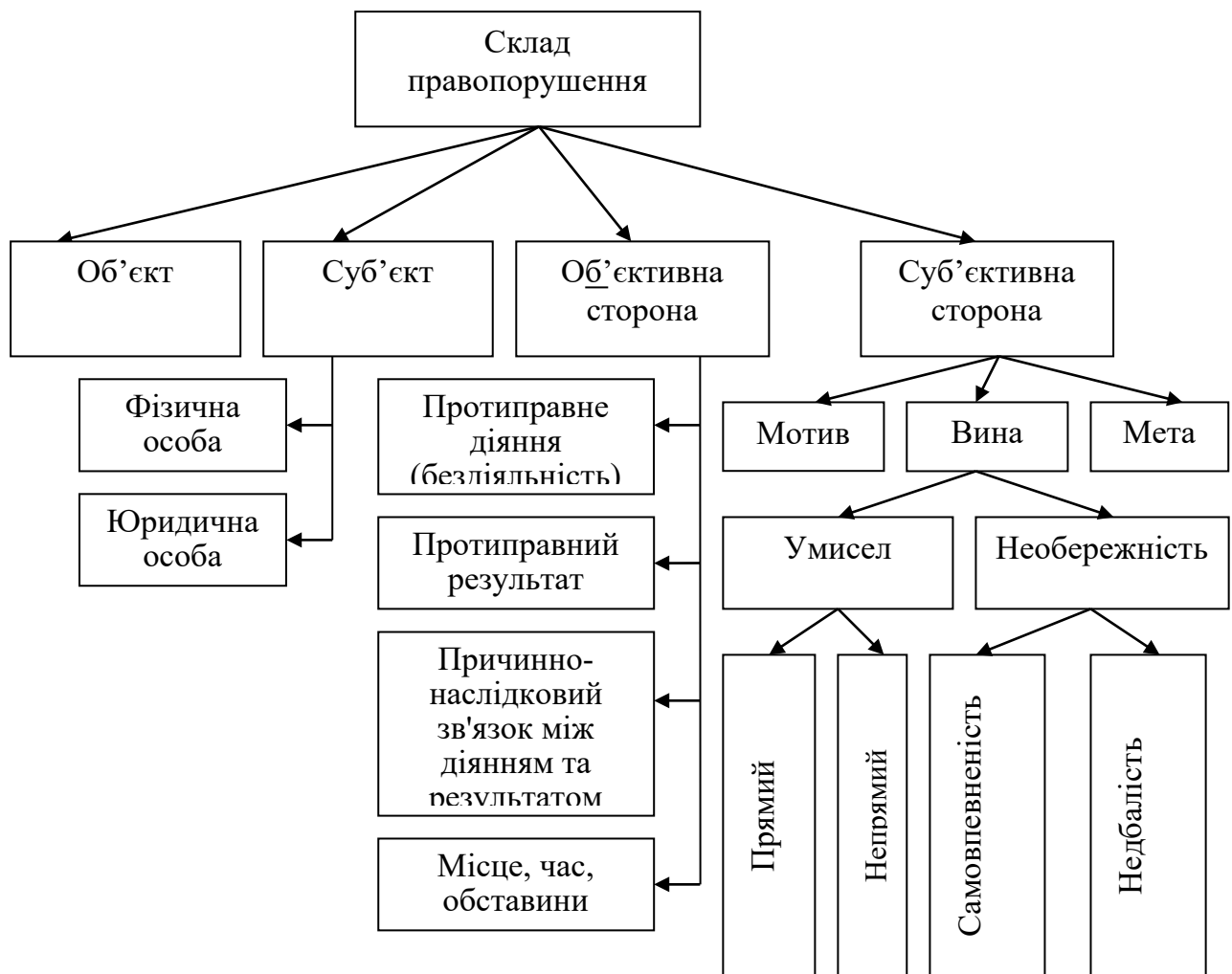
Обов'язковою серед них є *вина* – безпосередній вплив психічного ставлення до вчиненої шкідливої дії (бездіяльності) та її негативних наслідків.

Розрізняють дві основні форми вини – навмисність (умисел) і необережність. *Навмисність* буває прямою і непрямою. Прямий умисел виявляється в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру свого діяння, у передбаченні суспільно-небезпечних наслідків і бажанні їхнього настання. Непрямий умисел полягає в усвідомленні правопорушником суспільно-небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і свідомому допущенні їх.

Необережність також буває двох видів – самовпевненість і недбалість. Самовпевненість виявляється в передбаченні правопорушником можливості настання суспільно-небезпечних наслідків свого діяння і легковажному розрахунку щодо їх запобігання. Недбалість виявляється в непередбаченні правопорушником можливості настання суспільно-небезпечних наслідків правопорушення, хоча він міг і повинен був їх передбачити (див. мал. 22.2).

5. Види правопорушень, їх причини

Правопорушення розрізняються за ступенем шкідливості та суспільної небезпеки; за характером санкцій, які настають. За цими критеріями вони поділяються на злочини і проступки.

Мал. 22.2. Схема складу правопорушення

Злочини – це найбільш шкідливі правопорушення, небезпечні для суспільства й особи, що посягають на суспільний лад, права і свободи особи, інші соціальні цінності. Ознаками злочину є явна суспільна небезпека, протиправність, винність, караність. Як злочинні, діяння закріплюються лише кримінальним законом.

Злочини відрізняються максимальним ступенем суспільної небезпеки та шкідливості, зазіхають на найбільш значущі інтереси суспільства. Об'єктами злочинного діяння є суспільний і державний лад, система господарських відносин, різноманітні форми власності, особистість, політичні, трудові, майнові й інші права громадян.

У зв'язку з підвищеною суспільною небезпекою злочину закон передбачає за їхнє скоєння найсуворіше кримінальне покарання. На відміну від інших видів правопорушень перелік злочинів, передбачених кримінальним законом, вичерпний і розширювальному тлумаченню не підлягає.

П р о с т у п к и – правопорушення менш небезпечні для суспільства, ніж злочини. Це *суспільно-шкідливі*, винні, протиправні діяння, які характеризуються меншою, ніж злочини, суспільною небезпекою і зумовлюють не кримінальне, а адміністративне, дисциплінарне чи цивільно-правове покарання.

Залежно від сфери скоєння розрізняють цивільні, адміністративні, дисциплінарні проступки.

Цивільні правопорушення (проступки) відрізняються специфічним об'єктом зазіхання. Це майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, регульовані нормами цивільного права, а також деякими нормами трудового та сімейного права. Ці правопорушення виявляються в невиконанні чи ненадлежаньому виконанні договірних зобов'язань, заподіянні майнової шкоди та ін.

Адміністративні правопорушення (проступки) становлять передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного, процесуального й інших галузей права зазіхання на встановлений порядок державного управління, громадський порядок.

Дисциплінарні правопорушення (проступки) становлять протиправні діяння, що порушують внутрішній розпорядок діяльності підприємств, установ і організацій. Правопорушник дезорганізує нормальну діяльність трудових колективів, порушує трудову, навчальну, службову, виробничу, військову дисципліну.

П р и ч и н и п р а в о п о р у ш е н ь – це комплекс явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, спроможний визначити протиправну поведінку суб'єктів права.

Об'єктивні причини не залежать від особи – вони зумовлені обставинами, які не залежать від волі особи. До них зокрема відносять причини економічного характеру (неможливість знайти роботу, низький рівень оплати праці тощо), соціальні причини (недоліки виховної та освітньої роботи), недосконалість чинного законодавства (надмірна ставка оподаткування), обставини сімейного характеру тощо. Глобальною причиною всіх правопорушень є соціальні суперечності, які завжди існують у суспільстві.

Суб'єктивні причини пов'язані з самою особою. Наприклад, правопорушення може бути зумовлене темпераментом (підвищеною імпульсивністю), наявністю психічних відхилень, схильністю до вживання наркотичних речовин тощо.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке правова поведінка?
2. Розкрийте зміст правомірної поведінки.
3. Назвіть ознаки правопорушення.
4. Розкрийте склад правопорушення
5. Що таке прямий умисел?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулаев М.И. Теория государства и права. – СПб.: Питер, 2003. – 396 с.
2. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1993. – 127 с.
3. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. У 2-т. – М.: Юрид. лит., 1976. – 215 с.
4. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
5. Галунько В.В. Застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання. – Херсон: МУБіП, 2006. – 201 с.
6. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. Дел, 2000. – 704 с.
7. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. Ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.

Лекція 22. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Поняття юридичної відповідальності, її ознаки.
2. Мета і функції юридичної відповідальності.
3. Принципи юридичної відповідальності.
4. Класифікація юридичної відповідальності.

1. Поняття юридичної відповідальності

Юридичну відповідальність необхідно вивчати у взаємозв'язку із соціальною. Сутність соціальної відповідальності полягає в обов'язку індивіда виконувати вимоги, що висуваються до нього суспільством, державою, іншими індивідами. Крім юридичної, в суспільстві діють й інші форми соціальної відповідальності – моральна, політична, організаційна, суспільна, партійна та ін.

Юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, суть якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів з метою впорядкування суспільних відносин, надання їм системності й стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості тощо.

Саме існування права як регулятора суспільних відносин забезпечує підтримку соціального порядку у суспільстві, попереджаючи будь-які відхилення від встановлених правил поведінки.

За допомогою юридичної відповідальності встановлюються дієві механізми охорони й захисту суспільних відносин від неправомірних посягань шляхом покарання діянь, які порушують нормальний розвиток суспільства, суперечать інтересам держави, суспільства в цілому й окремих індивідів.

В юридичній літературі існує двохаспектне розуміння юридичної відповідальності: 1) *позитивна* (перспективна або заохочувальна) відповідальність – передбачає заохочення за виконання корисних для суспільства варіантів поведінки; 2) *негативна* (ретроспективна або охоронна) відповідальність – передбачає покарання зав правопорушення.

Позитивна юридична відповідальність передбачає заохочення за виконання корисних для людини, суспільства та держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги (морально свідоме ставлення до виконання обов'язків).

Ю р и д и ч н а (ретроспективна) в і д п о в і д а л ь н і с ь – це особливий вид соціальної відповідальності. Це юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які належали йому до факту правопорушення.

Ознаки юридичної відповідальності:

- це один із видів державного примусу у формах каральних і правовідновлювальних заходів;
- це негативна реакція держави на правопорушення та суб'єкт, винний в його вчиненні;
- виникає тільки за наявності правопорушення;
- має зовнішній характер;
- здійснюється компетентним органом відповідно до закону та при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку та форм;
- виражається в обов'язку особи (правопорушника) зазнати певних втрат особистого, організаційного чи майнового характеру.

2. Мета і функції юридичної відповідальності

Соціальне призначення юридичної відповідальності як засобу охорони й захисту суспільних відносин від будь-яких незаконних порушень реалізується в її цілях і функціях.

Мета – це той кінцевий результат, на який спрямована юридична відповідальність. Мета юридичної відповідальності – це конкретний вияв загальних цілей права, серед яких виділяють регулювання й охорону суспільних відносин.

Головними цілями юридичної відповідальності, що впливають із загальних цілей права, є:

- 1) захист прав і свобод громадян від незаконних порушень;
- 2) забезпечення нормального функціонування механізму правового регулювання шляхом гарантування реалізації суб'єктами правових відносин суб'єктивних прав і юридичних обов'язків;
- 3) охорона існуючого державного ладу та суспільного порядку;
- 4) утвердження законності й захист правопорядку;
- 5) покарання винного у скоєнні правопорушення;
- 6) попередження скоєння правопорушень у майбутньому.

Мета юридичної відповідальності реалізується через її відповідні функції, що відображають основні напрями впливу юридичної відповідальності

на суспільні відносини. Саме у функціях юридичної відповідальності розкривається її роль і значення в забезпеченні реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи. Головними функціями юридичної відповідальності, які органічно випливають з її цілей, постають *регулятивна* та *охоронна*. Похідними від цих функцій є штрафна (каральна), правовідновлювальна, попереджувальна, виховна та стимулююча.

Підставами юридичної відповідальності є:

- 1) факт скоєння правопорушення;
- 2) наявність у діях особи складу правопорушення;
- 3) наявність відповідної правової норми, яка передбачає притягнення до юридичної відповідальності за певне правопорушення;
- 4) акт застосування права (вирок суду, рішення адміністративного органу тощо).

3. Принципи юридичної відповідальності

Щоб краще уявити поняття юридичної відповідальності, необхідно ознайомитися з її принципами.

Принцип законності означає, що юридична відповідальність може мати місце лише за діяння, передбачені законом, і тільки на підставі закону, відповідно до процесуальних норм. Крім того повинен бути встановлений факт вчинення конкретного правопорушення як об'єктивної істини.

Принцип справедливості включає основний зміст і передбачає таке:

- за протиправний учинок відповідає той, хто його здійснив;
- застосування санкцій реально відновлює порушене право і відшкодовує збитки;
- закон, який встановлює відповідальність чи посилює її, не може мати зворотної сили;
- за одне правопорушення можливе лише одне юридичне покарання одного виду;
- каральна відповідальність повинна відповідати тяжкості вчиненого правопорушення; за проступки не можна встановлювати кримінальні покарання.

Принцип доцільності означає відповідність вибраного стосовно правопорушника покарання цілям юридичної відповідальності. Даний принцип передбачає індивідуалізацію державно-примусових заходів залежно від тяжкості вчиненого правопорушення, особистих властивостей правопоруш-

ника; можливість пом'якшення й навіть відмови від застосування заходів відповідальності у випадках, коли її цілі можуть бути досягнуті іншими засобами.

Принцип невідворотності включає у своєму змісті такі вимоги:

- жодне правопорушення не повинно бути проігнороване державою;
- оптимально можливе швидке й оперативне застосування заходів відповідальності за вчинене правопорушення;
- обов'язкова професійність персоналу правоохоронних органів;
- ефективність застосування заходів щодо правопорушника.

Принцип відповідальності суб'єкта права лише за свої вчинки. При цьому ніхто не може нести відповідальність, якщо вони не проголошені, біологічні, соціальні, родинні чи дружні тощо. Тобто законодавець повинен встановлювати заходи юридичної відповідальності лише за ті діяння, що за своїми об'єктивними властивостями є суспільно-шкідливими, суперечать природі права, цінностям суспільства.

Принцип відповідальності лише за винні діяння. Все що вчинене за відсутності в особі вибору, тобто за відсутності волі, чи у випадках, коли суб'єкт не передбачав, не міг і не повинен був передбачити результатів своїх вчинків, не бажав їх настання чи не міг керувати своїми діями, підставами юридичної відповідальності бути не може. Крім того існує поняття презумпції невинності. Особа, яка притягується до відповідальності, вважається невинною, поки її вина не буде доведена і встановлена судом.

Принцип швидкого настання юридичної відповідальності, без якого вона губить свою актуальність і може перестати відповідати як самому правопорушенню, так і тим соціальним умовам, в яких воно було вчинено.

4. Класифікація юридичної відповідальності

Є кілька підстав для класифікації юридичної відповідальності. Серед них найдоцільнішою є класифікація юридичної відповідальності за характером санкцій і за галузевою ознакою.

За галузевою ознакою виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, конституційна та міжнародно-правова.

Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом галузевої юридичної відповідальності. Вона настає тільки внаслідок скоєння

злочину – суспільно-небезпечного діяння, склад якого передбачений у кримінальному законі. За менш небезпечні правопорушення (проступки) кримінальна відповідальність не настає. Поняття злочину й покарання, а також перелік злочинних діянь, заборонених кримінальним законом, і відповідних кримінальних покарань охоплюється Кримінальним кодексом України. Порядок реалізації кримінальної відповідальності детально регламентований і встановлюється Кримінально-процесуальним кодексом.

До кримінальної відповідальності особа, винна у скоєнні злочину, може бути притягнена лише судом. Ніхто не може бути визнаний у скоєнні злочину, а також покараний інакше ніж за вироком суду і відповідно до закону. Кримінальні покарання є найбільш суворими та жорсткими формами державного примусу, які впливають переважно на особистість злочинця з метою його перевиховання і попередження скоєння злочинів у майбутньому, істотно обмежуючи його правовий статус (позбавлення волі, виправні роботи, заборона обіймати певну посаду або займатись певною діяльністю, конфіскація майна тощо). Відбуття кримінального покарання тягне настання для злочинця відповідних юридичних наслідків: протягом певного часу за ним зберігається судимість.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, й може виявлятися у винесенні попередження, накладенні штрафу, позбавленні спеціальних прав, адміністративному затриманні або арешті, огляді речей та вилученні речей і документів. Справи про адміністративні правопорушення розглядаються ОВС, інспекціями у справах неповнолітніх, митними органами, народними судами та іншими державними органами й посадовими особами, уповноваженими законом.

Дисциплінарна відповідальність застосовується за скоєння дисциплінарних проступків, які виявляються в порушенні трудової, навчальної, службової та військової дисципліни і завдають шкоди внутрішньому порядку діяльності підприємств, установ, організацій тощо. До правопорушників можуть застосовуватись стягнення, передбачені правилами внутрішнього розпорядку, дисциплінарними статутами та положеннями (зауваження, попередження, догана, переведення на іншу роботу, звільнення, пониження у званні тощо).

Цивільно-правова відповідальність настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру або за заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди, тобто за скоєння цивільно-правового делікту,

і може виражатись у позбавленні правопорушника певних благ матеріального характеру, у зміні невиконаного обов'язку новим, у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового.

Цивільно-правова відповідальність буває двох видів: 1) договірна і 2) позадоговірна. *Договірна відповідальність* настає за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором. На правопорушника покладаються нові, додаткові обов'язки з відшкодування ним збитків або зі сплати неустойки за невиконання чи неналежне виконання договірних умов. Це є додатковими до основного обов'язками, бо основним обов'язком цієї особи є виконання умов договору. *Позадоговірна відповідальність* настає внаслідок порушення абсолютного суб'єктивного права. Її суть полягає в тому, що на правопорушника покладається обов'язок відшкодувати завдані збитки. У цьому разі має місце заміна основного обов'язку (утримуватись від протиправних дій) новим (відшкодувати завдані збитки).

Конституційна відповідальність на відміну від розглянутих галузевих видів юридичної відповідальності є менш дослідженою, часто вона взагалі не входить до переліку основних видів юридичної відповідальності, хоча її значення в забезпеченні реалізації, охорони й захисту прав і свобод особи не можна применшувати. Специфіка конституційної відповідальності обумовлюється особливим місцем і роллю конституційного права в системі права. Провідне місце цієї галузі пояснюється тим, що вона регулює найважливіші для держави відносини – відносини з формування органів держави та здійснення державної влади, загальні засади державного й суспільного ладу. Ці відносини істотно впливають і на всі інші суспільні відносини – політичні, економічні, культурні, ідеологічні тощо. Конституційне право інтегрує всі інші галузі в єдину внутрішньозлагоджену систему, адже його норми є вихідними положеннями правових норм інших галузей права, визначають основні засади правового регулювання в інших галузях.

Конституційно-правова відповідальність має багато спільного з іншими видами юридичної відповідальності, проте вона має свої специфічні особливості. Однією з таких особливостей є політичний характер. Матеріалізація цього виду відповідальності відбувається через систему галузевого законодавства. Виступаючи як засіб забезпечення приписів норм права, закріплених у Конституції та законах, конституційна відповідальність може втілюватися як безпосередньо в цих правовідносинах (наприклад, імпічмент президента, відставка уряду, розпуск парламенту), так і через норми інших галузей права – адміністративного, кримінального та цивільного.

Міжнародно-правова відповідальність настає за порушення державою – учасником міжнародних договорів – взятих на себе зобов'язань, зокрема у випадку порушення державою прав і свобод своїх громадян.

За характером санкцій юридична відповідальність поділяється на два основних види: 1) штрафні (каральні), головне завдання яких полягає у покаранні правопорушника; 2) правовідновлювальні, спрямовані на усунення безпосередньо завданої правопорушенням шкоди. Згідно із змістом цих санкцій юридична відповідальність поділяється на штрафну (каральну) та правовідновлювальну (компенсаційну).

Ш т р а ф н а (каральна) в і д п о в і д а л ь н і с т ь застосовується за злочини та адміністративні (або дисциплінарні) проступки. Її призначення – вплив на свідомість правопорушника через застосування щодо нього певних обмежень з метою загальної та особистої превенції (попередження) правопорушень. Своєрідним наслідком застосування штрафної, каральної санкції є “стан покараності” (судимість – у кримінальному праві, наявність стягнення – у трудовому й адміністративному), що тягне деякі правообмеження і ще суворішу відповідальність при рецидиві.

П р а в о в і д н о в л ю в а л ь н а в і д п о в і д а л ь н і с т ь реалізується головним чином у цивільно-правовій сфері. Її призначення полягає у відновленні незаконно порушених прав, примусовому виконанні невиконаних обов'язків та усуненні протиправних станів.

На відміну від каральної відповідальності, яка реалізується лише у встановленому законом порядку на підставі правозастосовчого акта, виданого уповноваженим органом, правовідновлювальна відповідальність може реалізовуватись і без втручання державних органів у добровільному порядку шляхом відшкодування завданих збитків, відновлення порушених прав, виконання обов'язків, припинення протиправних станів. Правовідновлювальна відповідальність виникає з моменту правопорушення й завершується відновленням (у встановлених законом межах) порушеного права.

Отже, юридична відповідальність є однією з центральних проблем у юридичній науці. Вона входить в коло пізнавальних інтересів не тільки теорії науки і права, а й спеціальних юридичних дисциплін.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке юридична відповідальність?
2. Назвіть мету застосування юридичної відповідальності.
3. Розкрийте функції юридичної відповідальності.
4. Здійсніть класифікацію юридичної відповідальності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1993. – 127 с.
2. Дзюба В.Т. Социалистический правопорядок и гарантии его обеспечения. К.: О-во «Знание» УССР, 1988. – 47 с.
3. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. В 2-т. – М.: Юрид. Лит., 1976. – 215 с.
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юристъ, 1999. – 528 с.
5. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
6. Галуцько В.В. Застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання. – Херсон: МУБіП, 2006. – 201 с.
7. Общая теория права и государства: Учебник / Афанасьев В.С., Герасимов А.П., Гайман В.И. и др.; Ред. Лазарев В.В. – М.: Юристъ, 2001. – 517 с.
8. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. Дел, 2000. – 704 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / О.В. Зайчук та ін.; відп. Ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
10. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. Ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

Лекція 23. ЛЮДИНА. ДЕРЖАВА. ПРАВО

1. Людина як суб'єкт права.
2. Види правових статусів індивіда.
3. Правовий статус особи: поняття, структура, види і тенденції.
4. Основні права та обов'язки людини.
5. Міжнародно-правові заходи і засоби захисту прав людини, нації.
6. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина за Конституцією України.

1. Людина як суб'єкт права

Людині як соціальній істоті присвячено чимало теорій, зокрема світська та релігійна. Світська теорія засвідчує, що людина – *біологічно-соціально-духовна істота, здатна активно діяти, пристосовуватись до обставин або змінювати їх відповідно до своїх потреб, створювати предмети, яких немає в природі, формувати навколо себе штучне середовище – цивілізацію, і сама ж час від часу руйнувати її, аби потім з новими силами братися за її відновлення та вдосконалення.*

Біблійна концепція засвідчує, що, створивши людину за власним образом і подобою, Бог уже початково підніс її над усіма іншими живими істотами. Згідно з нею людина виявила в собі подвійність, виражену в схильності як до добра, так і до зла – як до дотримання Божественних заповітів, так і до їхнього порушення. Але в цьому ж полягала особлива перевага людської істоти над усіма іншими – її право на вільне самовизначення й самоствердження. Внутрішня конфліктність людини позначилася на її практичному житті і перейшла в конфліктний характер людської історії, яка наповнилася постійними злочинами, розбоями та крадіжками.

З точки зору сучасної юриспруденції найбільш вдало біблійні догми трактував середньовічний вчений Фома Аквінський, який виділяв серед різноманіття законів, що правлять світом і людьми, природний закон або природне право.

Людині властиві дані від народження властивості, прагнення й певні норми, правила, межі, що вводять її прагнення та дії в рамки. У душі й розумі людина носить уявлення про ці обмеження, які допомагають їй не помилятися у виборі між добром і злом. Природжені нахили змушують людей прагнути до співжиття, любові, продовження роду, справедливості, пізнання Бога. Збігаючись із веліннями, що йдуть від Бога, і вимогами розуму, вони набувають для людини силу природного права.

Ф. Аквінський стверджував, що світське право – це вираження вимог природного закону, підкріпленого примусом – санкцією. Необхідність людського закону обґрунтовувалася тим, що люди внаслідок свого гріхопадіння мають схиблену волю, яка зводиться до можливості творити зло; для забезпечення вимог природного права необхідно примушувати людей до добрих справ шляхом сили і страху покарання.

З його вчення виходило, що діючий людський закон в кінцевій волі витікає з розуму Бога; тому за порушення закону настає не лише покарання, але й це є гріхом.

Таким чином, світські та духовні вчені прийшли до схожих висновків: людина не одномірна: природність (вітальність), соціальність і духовність складають єдине ціле в межах людської істоти, відповідно виникають безліч різноманітних ситуацій, які необхідно державі вирішувати силою права.

2. Види правових статусів індивіда

У різних науках, зокрема й державно-правових, для позначення людської істоти можуть використовуватися різні поняття – людина, особа, громадянин. **Л ю д и н а** є найбільш загальним поняттям. Воно характеризує індивід як невід’ємну частину живої природи, суб’єкт суспільно-сторичної діяльності та культури. Категорія “людина” є основною в юриспруденції: саме в захисті її прав і свобод полягає обґрунтованість та легітимність демократичної держави.

О с о б а використовується для позначення людської істоти як частини усвідомленої спільності людей. Це суб’єкт свідомої діяльності, для якої характерні індивідуальні соціально-значущі ознаки, що визначають його як члена певного суспільства, спільності людей.

Г р о м а д я н и н – фізична особа, яка належить до громадянства певної держави, користується її правами і виконує обов’язки, встановлені законами цієї держави.

3. Правовий статус особи: поняття, структура, види і тенденції

П р а в о в и й **с т а т у с** **о с о б и** – це сукупність усіх належних громадянину суб’єктивних прав, свобод і обов’язків, що визначають його правове становище в суспільстві, закріплене в чинному законодавстві та інших формах права.

Правовий статус особи буває різного виду – галузевий, міжгалузевий, загальний, спеціальний.

Загальний закріплений у Конституції України (як особи та громадянина держави; реалізується в межах правовідносин, що виникають між особою і державою).

Галузевий визначається нормами конкретної галузі права.

Міжгалузевий визначається нормами комплексних правових інститутів.

Спеціальний – статус визначених категорій громадян, що забезпечує можливість виконання їхніх спеціальних функцій і закріплений законодавством (студенти, пенсіонери тощо).

Можна визначити особливості та тенденції розвитку правового статусу у демократичній державі:

- збільшення обсягу прав людини, що закріплені в юридичних нормах;
- рівність правового статусу всіх громадян, відсутність соціально необґрунтованих юридичних пільг і винятків;
- збагачення соціального змісту юридичних прав людини, зокрема матеріального;
- посилення соціальної та державної захищеності, гарантування правового статусу особи.

4. Основні права та обов'язки людини

Забезпечення прав і свобод людини є основним завданням демократичної держави.

П р а в а л ю д и н и – це певні її можливості, що необхідні для її існування та розвитку в конкретноісторичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем усього людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей.

Права людини – це соціально-історичне (а не біологічне, фізіологічне) явище. Тому, навіть вживаючи щодо них такий термін, як *природні, природжені*, слід мати на увазі, що йдеться про соціальну, а не іншу природу сутності цього явища.

Основні права людини поділяються на фізичні, особисті, культурні, економічні, політичні.

Фізичні необхідні для фізичного існування, для задоволення біологічних, матеріальних потреб (право на життя, житло, безпечне природне середовище, належний рівень матеріального забезпечення).

Особисті стосуються збереження, розвитку та захисту моральної психології людини, її світогляду та духовності (право на ім'я, честь, гідність, свободу віросповідання, переконань, сумління тощо).

Культурні стосуються забезпечення розвитку національної самобутності, доступу до духовних здобутків людства, їхнього засвоєння, використання та участі у подальшому розвитку (право на освіту, виховання, користування, надбання культури та мистецтва, авторство, наукову, технічну та художньо творчість).

Економічні стосуються можливості реалізувати свої здібності й здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних і духовних благ (право на здобуття професії, вибір та здійснення трудової діяльності, справедливу оплату праці, відпочинок і дозвілля тощо).

Політичні стосуються участі у державному та громадському житті, впливу на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань політичного спрямування (право на громадянство, участь у державному управлінні суспільством, у формуванні представницьких органів державної влади тощо).

Необхідно виділити основні сучасні тенденції розвитку прав людини.

1. Все ширше запровадження в суспільстві свідомого уявлення, що саме людина є головним суб'єктом права.
2. Широке застосування в суспільстві свідомого розуміння прав людини як соціально-історичного явища.
3. Розширення впливу принципу правової рівності на все більше коло осіб.
4. Збільшення кількості та якості гарантованих державою прав людини.
5. Постійне зростання кількості країн, які визнають міжнародний характер за станом дотримання прав людини.

З правами людини природно пов'язують її основні соціальні обов'язки. Основний соціальний обов'язок людини – це необхідність певної її поведінки, об'єктивно зумовленої конкретно-історичними потребами існування та розвитку інших людей, нації (народу), його соціальних груп і всього людства.

Видова класифікація основних соціальних обов'язків людини відповідає, в основному, наведеній вище класифікації основних прав. Тому серед обов'язків можна виділити.

- фізичні (наприклад, утримання й захист неповнолітніх дітей);
- особисті (повага честі й гідності, національних почуттів і культури людей або їх спільностей, виховання своїх дітей);

- культурні (дбайливе ставлення до пам'яток історії людства);
- економічні (віддавати частину індивідуального прибутку (доходу) на загальносуспільні потреби);
- політичні (пристояти насильству, вдаватись тільки до мирних засобів задоволення своїх політичних інтересів).

5. Міжнародно-правові заходи і засоби захисту прав людини, нації

У сучасній міжнародній юриспруденції незаперечним є *принцип поваги прав і основних свобод людини*, під яким розуміється, що держави зобов'язані заохочувати та розвивати ефективне здійснення громадських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які впливають з гідності, притаманної людській особі, і є істотними для її вільного та повного розвитку.

Вони повинні: по-перше, визнавати загальні права людини й основні свободи, поважати права всіх осіб, їх повну можливість фактичного користування правами людини; по-друге, такі дії повинні базуватися на цілях і принципах, що викладені в Статуті ООН, Загальній декларації прав людини та інших міжнародних актах з прав людини.

Такі підходи вчених цілком природні, оскільки мова йде про взаємовідносини людини і держави, про межі юрисдикції держави над особистістю та ступінь її свободи, про захист людини (зокрема від свавілля самої держави).

У теорії права довгий час домінувала точка зору на проблему встановлення прав людини, відповідно до якої вона визначалась виключно в рамках конкретної країни. Такі погляди будувались як на об'єктивних факторах (історичних, національних, етнічних економічних відмінностях розвитку кожної конкретної країни), так і на суб'єктивних (наприклад, у радянській юридичній доктрині визнання людини суб'єктом міжнародного права розглядалось як спроба втручання у внутрішні справи держави).

Проте у свідомість світового товариства дедалі ширше проникають ідеї природних невід'ємних прав людини, які служать підставою для оцінки цивілізованості держави, її права бути гідним членом міжнародної спільноти. Відповідно теорія права та міжнародна практика все частіше доводить, що індивід має міжнародні права та обов'язки.

З практичного боку міжнародна спільнота вже виробила механізм захисту людини від неправомірних діянь держави. Люди можуть звернутися з позовом на порушення країною їх прав в позасудові органи – Комітет з прав

людини; Комісію з прав людини та судові: Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, міжнародні органи. Крім того індивід має і міжнародні обов'язки: несе міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів.

Останнім часом у спеціальній юридичній літературі досить часто використовується термінологічний вираз *міжнародні стандарти прав людини*, під яким зазвичай розуміють закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються державою. Йдеться про своєрідні взірці ("еталони"), на які покликані орієнтуватися у своїй діяльності різні держави та інші учасники суспільного життя.

Джерелами міжнародних стандартів у сфері прав і свобод людини є *основоположні акти про права людини*. Першоджерелом є Статут ООН, який визначив, що Організація Об'єднаних націй з метою створення умов стабільності й благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на принципі рівноправ'я та самовизначення народів сприяє державам у:

- підвищенні рівня життя населення;
- повній зайнятості населення та покращенні умов економічного й соціального прогресу і розвитку;
- вирішенні міжнародних проблем у економічній, соціальній галузях, охорони здоров'я тощо;
- міжнародному у сфері культури й освіти та загальній та дотриманні прав людини й основних свобод для всіх рас, мов і віросповідань.

До найважливіших правових актів належить *Загальна декларація прав людини*, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН на третій сесії, що відбулася у Парижі 10 грудня 1948 р. У ній проголошене широке коло прав і свобод людини, які підлягають визнанню і повазі, стосуються зокрема й іноземних громадян та осіб без громадянства. В статті першій зазначається, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства. Подальший зміст названої Декларації насичений положеннями, які встановлюють права людини, зокрема права іноземців та осіб без громадянства.

Крім того права людини закріплені в таких документах:

- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.

- Указ Президії Верховної Ради Української РСР “Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права” від 19 жовтня 1993 року.
- Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини.
- Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 року.
- Європейська конвенція про соціальне забезпечення від 14 грудня 1972 року.
- Хартія економічних прав та обов’язків держав, прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН в 1974 році.
- Закон України “Про ратифікацію європейської угоди про осіб, які беруть участь у процесі Європейського суду з прав людини”.

Міжнародно-правові засоби захисту прав людини розділяються на дві групи: 1) міжнародні правові акти; 2) міжнародні, міждержавні органи, організації зі спостереження й захисту цих прав (комітети, комісії, суди, трибунали).

Міжнародно-правові акти – це акти, що вміщують правила діяльності, формують права й обов’язки відповідних суб’єктів.

Міжнародні органи: Комісія з прав людини екологічної та соціальної ради ООН; Комітети ООН з прав людини, економічних, соціальних і культурних прав, ліквідації расової дискримінації, дискримінації жінок; Європейський суд з прав людини тощо.

6. Прав, свободи та обов’язки людини і громадянина за Конституцією України

Відповідно до Конституції України люди на території України мають права, які умовно можна поділити на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні.

1. **Особисті права людини і громадянина** – на вільний розвиток (ст. 23), невід’ємне право на життя (ст. 27), на повагу до гідності (ст. 28), на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), на недоторканність житла (ст. 30), на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфно та іншої кореспонденції(ст. 31), на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33), на свободу думки і слова (ст. 34), на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

2. **Політичні права і свободи** – на об'єднання у політичні партії та політичні організації (ст. 36), на участь в управлінні державними справами (ст. 38), на мирні збори та маніфестації (ст. 39), на звернення (ст. 40).

3. **Економічні, соціальні та культурні права людини** – володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності (ст. 41), на підприємницьку діяльність (ст. 42), на працю (ст. 43), на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44), на відпочинок (ст. 45), на соціальний захист (ст. 46), на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я (ст. 49), на забезпечення для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства та сім'ї (статті 51, 52), на освіту (ст. 53), на свободу творчості (ст. 54).

До обов'язків громадян України відносяться.

- захист Батьківщини, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 65);
- повага до державних символів України (ст. 65);
- обов'язок не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, обов'язок відшкодувати завдані їм збитки (ст.66);
- обов'язок платити податки й збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 68);
- обов'язок дотримуватися Конституції та законів України, не зазіхати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть види правових статусів індивіда.
2. Розкрийте правовий статус особи.
3. Назвіть основні права людини.
4. Розкрийте розуміння категорії обов'язки людини.
5. Які міжнародні права людини?

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Словник. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
2. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підручник. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
3. Біблія або книга святого письма старого заповіту. К.: Біблейське товариство, 1995. – 959 с
4. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона суб'єктів права власності в Україні: Монографія. – Херсон: ВАТ ХМТ, 2006. – 356 с

5. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт. В.К Гіжевський, В.В.Головченко... В.С.Ковальський (кер.) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
6. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.
7. Рабінович П.П., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчал. посіб. – К.: Атака, 2004. – 464 с
8. Черкес М.Ю. Міжнародне право: Підручник. – К.: Знання, 2004 – 292 с.
9. Тимченко Л.Д. Международное право: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 1999. – 528 с.
10. Міжнародне право: Навчал. посіб./ За ред. М.В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с
11. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – Авторський колектив / Відп. ред. Ю.І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – 760 с.
12. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду.
13. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.// Док. ООН/PES/217 А
14. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.// Док. ООН A/RES/2200 А (XXI)
15. Указ Президії Верховної Ради Української РСР "Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права" від 19 жовтня 1993 р.
16. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини// Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – Авторський колектив / Відп. ред. Ю.І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – С. 608-635.
17. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 року.
18. Европейская конвенция о социальном обеспечении от 14 декабря 1972 г.
19. Европейская конвенция об обустройстве и предпринимательстве от 13 декабря 1955 // Сборник международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М., 1994.
20. Хартія економічних прав та обов'язків держав / Резолюції, прийняте Генеральною Ассамблеєю на двадцять дев'ятой сесії. – Том I. 17 сентября. – 18 декабря 1974 года. – ООН. Нью-Йорк, 1975. – С. 64-71.
21. Закон України «Про ратифікацію європейської угоди про осіб, які беруть участь у процесі Європейського суду з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 38. – Ст. 477.
22. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Лекція 24.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

1. Поняття правової свідомості, її структура, функції та види.
2. Культурно-правовий менталітет українців.
3. Поняття, основні характеристики та структура правової культури.
4. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм, шляхи їх подолання.

1. Поняття правової свідомості, її структура, функції та види

Правосвідомість, як одна з форм суспільної свідомості, тісно пов'язана з її іншими формами – політичною, моральною, етичною, релігійною суспільною свідомістю. Політична свідомість як сукупність поглядів на взаємовідносини між різними суб'єктами політичних відносин на зміст, методи й форми діяльності органів державної влади та посадових осіб, слугує одним із джерел формування правосвідомості.

Провідні правники під правосвідомістю розуміють, з одного боку, сукупність ідей, уявлень, почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізм правового регулювання суспільних відносин.

З іншого боку, правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки.

Об'єктивним є взаємозв'язок права і правосвідомості. Право й правосвідомість не створюють один одного. Вони формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. Право впливає на правосвідомість, складає уявлення членів суспільства про їх права та обов'язки, про належний правопорядок і, навпаки, правосвідомість впливає на право, визначає практику правозастосування в інтересах політичних сил, що перебувають біля влади, обумовлює нормотворчу діяльність держави. І навпаки – правосвідомість спливає на чинне право, обумовлюючи характер прореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання.

Виконання суб'єктами суспільних відносин приписів правових норм, ефективність правореалізаційної діяльності залежить від розуміння ними змісту цих приписів. Видання правових актів, з одного боку, та їх втілення на практиці, з іншого, свідчить про існування режиму законності, встановлення й зміцнення якого є одним із проявів правосвідомості. Крім того правосвідомість суб'єктів права визначає сутність і принципи системи законодавства,

шляхи його реалізації, визначає правові методи та форми вирішення соціально-економічних завдань на певних етапах розвитку держави.

Як свідомість є психічним відображенням дійсності, так і відповідно правосвідомість є відображенням правової дійсності, дозволяє суб'єктам впливати на соціальну дійсність.

На процес формування правосвідомості впливає багато факторів, серед яких – умови життя, соціальне становище, духовна культура суспільства, зокрема правова, стан правовиховної роботи, інтелектуальні можливості особи.

Визначають такі шляхи формування правосвідомості: залучення широких верств населення до правотворчої діяльності шляхом розвитку інститутів прямої (безпосередньої) демократії та представницької демократії (проведення референдумів, всенародних опитувань), що має на меті усвідомлення ними змісту правових актів, причин їх прийняття та відповідної реалізації; правова пропаганда; правильне застосування норм органами державної влади, державними підприємствами та установами (забезпечення даної умови є чітка й ефективна діяльність працівників ОВС, прокуратури, підвищення рівня їх правової культури); охорона конституційних прав і свобод громадян уповноваженими органами державної влади.

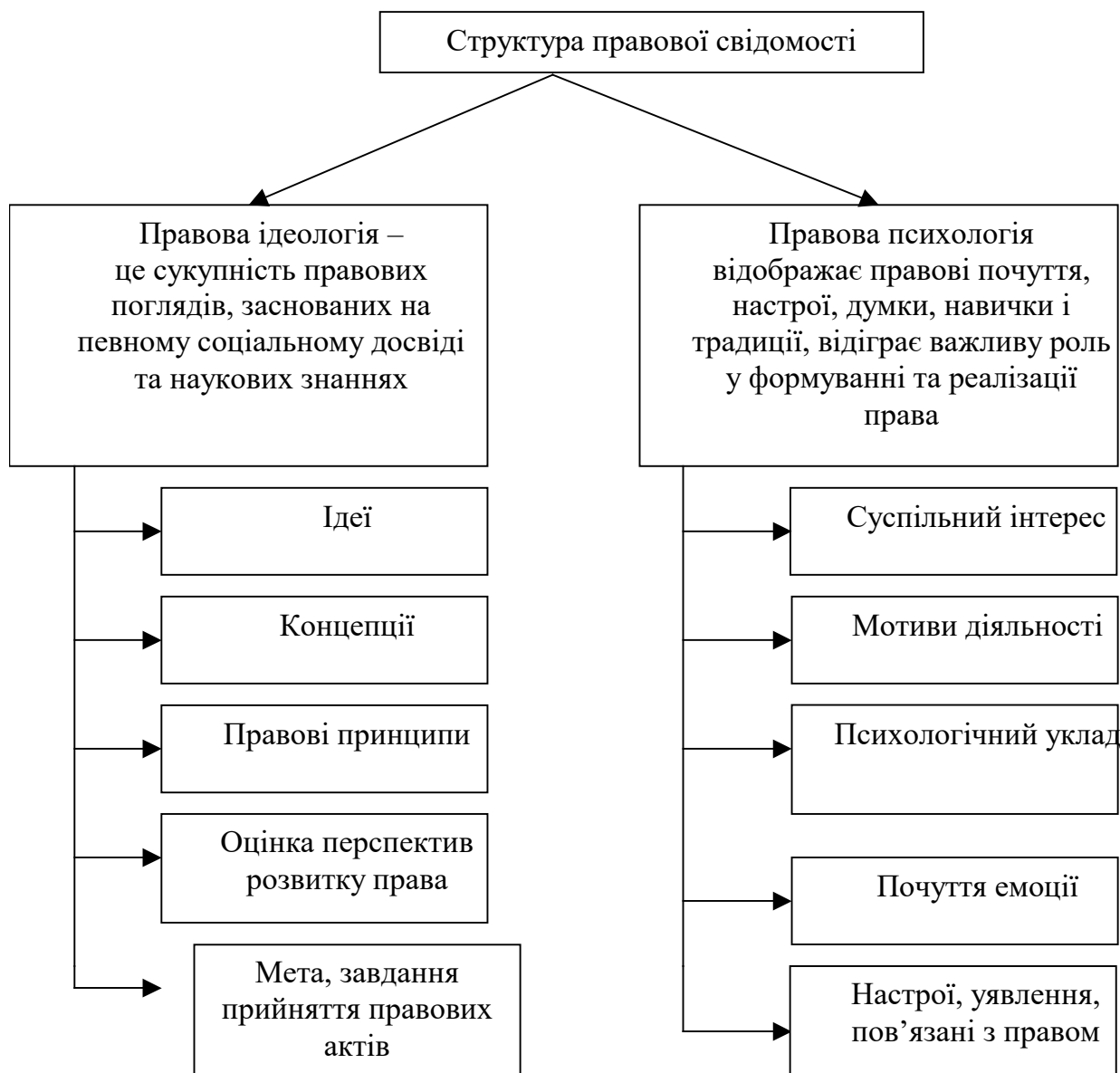
Зміст правосвідомості дозволяє визначити її *функції* – основні напрямки впливу правосвідомості на розвиток суспільних відносин. До них відносять інформаційно-пізнавальну, регулятивну, оціночну, розвитку правової науки.

Інформаційно-пізнавальна функція як результат інтелектуальної діяльності суб'єктів суспільних відносин дозволяє їм на основі сукупності юридичних знань скласти уявлення про чинне право, зокрема про чинні норми права, суб'єктивні права й обов'язки.

Регулятивна. Норми права регулюють суспільні відносини не безпосередньо, а шляхом впливу на свідомість конкретних суб'єктів. Тим самим правосвідомість опосередковує зв'язок норми права та їх реалізацію. Правосвідомість функціонує разом з правом як самостійна форма свідомості, спрямована на опосередкування правового регулювання суспільних відносин, його координацію з іншими видами нормативного регулювання. Регулятивна функція правосвідомості зорієнтовує суб'єкт до певних дій у конкретних ситуаціях відповідно до отриманих знань, їх оцінки та власних інтересів.

Розвиток правової науки обумовлений правовою практикою, потребами державного розвитку, необхідністю постійного збагачення суспільної правосвідомості науковими знаннями.

Правосвідомість стимулює розвиток правової науки шляхом визначення потреб суспільного розвитку, які ще не отримали правового регулювання; сприяє підвищенню ролі правової науки в суспільстві як системи знань про об'єктивні закономірності виникнення й розвитку права, його місце і роль в суспільному житті.

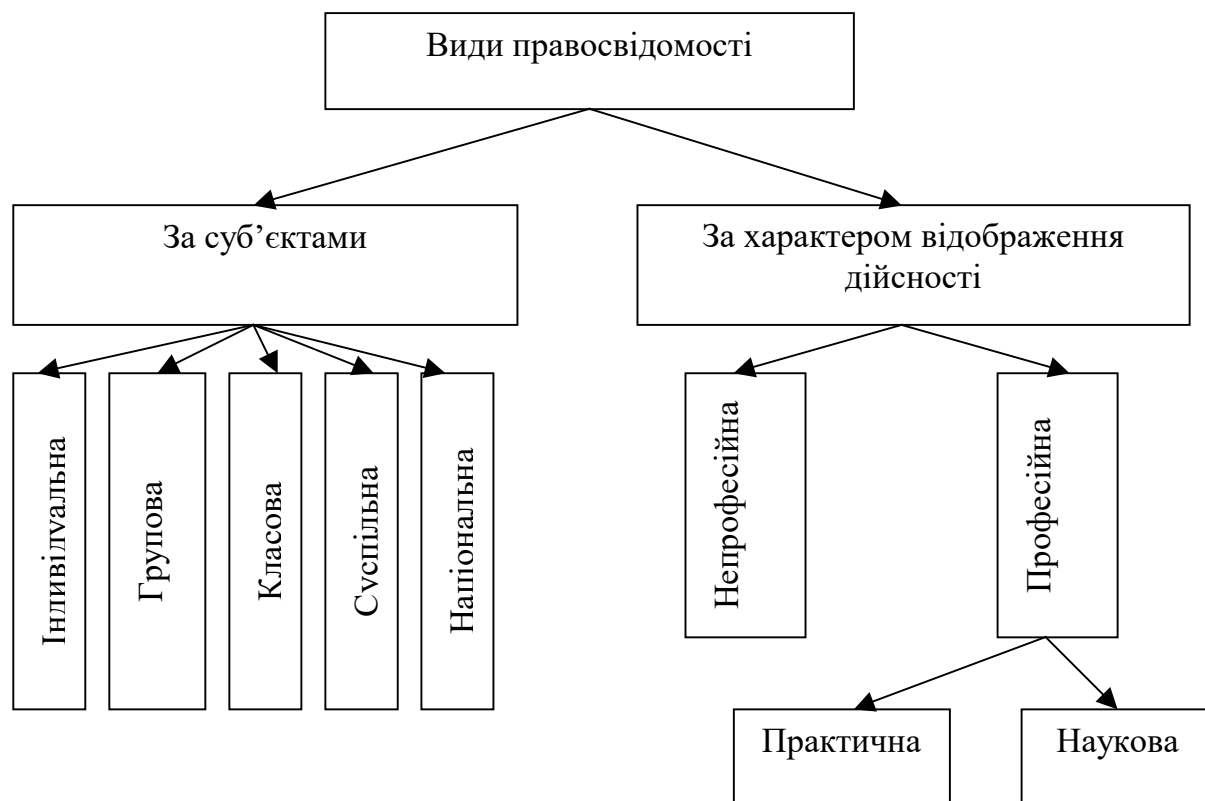

Мал. 24.1. Схема структури правової свідомості

Для всебічного розуміння того, що є правосвідомістю, необхідно розглянути її різновиди, які поділяються за рівнем, глибиною усвідомлення права і відображення правової дійсності.

Перший рівень – повсякденна правосвідомість (непрофесійна), притаманна більшості членів суспільства, формується в повсякденному житті у сфері правового регулювання. Вона складається стихійно, під

впливом особистого досвіду. Повсякденна правосвідомість – уявлення, емоції, настрої з приводу права й законності, що поширені серед загалу. Ці почуття виникають під впливом безпосередніх умов життя людей.

Мал. 24.2. Схема видів правосвідомості

2. Культурно-правовий менталітет українців

Усе багатство надбань людства за минулі віки сконцентровано в культурі. Культура – це спосіб діяльності людини по оволодінню світом. Загалом культуру поділяють на матеріальну, соціальну та духовну. Для теорії права цікавою є соціальна культура, під якою розуміється ставлення людей один до одного, система статусів і соціальних інститутів.

В умовах сьогодення *європейська ідея* соціальної культури стає суттю розвитку людства. Її основним лейтмотивом є людиноцентристська теорія, відповідно до якої людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість стають найбільшою соціальною цінністю, а основним завданням права, держави та суспільства є забезпечення цих прав. Після здобуття Україною незалежності відбувається відродження (повернення) культурного надбання. Історична пам'ять поряд з мрією про майбутнє є основою національної свідомості. Для загалу стали доступні твори таких вітчизняних мислителів і правників, як М. Грушевський, В. Стус, Я. Стецько, М. Руденко, І. Каліпцев,

М. Горинь, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл та ін. Тим самим непростим шляхом формується національна культура у духовній, політичній, правовій та економічних сферах. Основою такої культури є *національна ідея*.

Сталою є точка зору, відповідно до якої визначити дійсний зміст правової культури можна лише за умови її аналізу як частини загальнонаціональної культури. Розглянемо деякі аспекти культурного менталітету українця.

По-перше, серед українців у сфері суспільних відносин продовжує переважати так званий “консерватизм”. Переважна більшість українського населення довгий час мешкала на селі, яке намагалося зберегти свій відокремлений світ від всіляких негараздів. І саме там зберігалися традиції народу, так би мовити, його душа. Це в певному розумінні “материнська плата”, на основі якої створилась вітчизняна спільнота.

Українська “материнська плата” змогла зберегти свою цілісність і сутність, але при такому підході державно-правова схема виявилася не досить міцною та якісною. Селянин сприймав світ через призму хлібного колосся і тому зміст всіх політичних питань розглядав також через цю призму. В цьому полягала сила селянської душі, але водночас і слабкість.

Селянин є “вічною” людиною, незалежною, відокремленою від міської культури. Він все сприймає з недовірою та із застереженням, не змінюючи при цьому своєї сутності. Тому патріархальність українського селянина пов'язана з його глибокою індивідуальністю, що ставала на заваді всім соціальним експериментам, які з ним проводились.

По-друге, важливим є вплив вітчизняної інтелігенції на свідомість і культуру населення. Національний рух поширювався саме у містах, де його існування мало глибші підстави й поточну ефективність, а найголовніше – більшу усвідомленість кінцевої мети. Тож на цій основі і намагалася національна еліта втілити свої теоретичні погляди в об'єктивній реальності життя.

По-третє звертається увага на відмінності загальноєвропейських стандартів, які мають коріння в *націях, які будують міста*. Це вираз типового західноєвропейця, який по-своєму є справедливим. Дійсно, поняття міста в Західній Європі та міста у східнослов'янському, зокрема українському світі, досить різні, адже мається на увазі не просто архітектурний стиль будинків та соборів, а дух міста та його мешканців. Міщани відрізані від села своїми коренями. Тому й ставлення до духовних цінностей у них різне. Однак у той же час треба наголосити, що такий фактор притаманний більшою мірою Західній Європі. Для України дана диференціація була менш притаманна, оскільки між селом і містом зв'язок ніколи не переривався.

Можна твердити, що через всю психокультуру українців простежується вплив візантизму як соціально-психологічної та релігійної парадигми на всіх рівнях буття. В історичному аспекті це було спочатку засвоєння християнських культів у поєднанні з стійкими цінностями язичництва, а потім намагання поєднати українські “візантійські” традиції з тяжінням до Заходу, коли відчувався вплив “візантійської” культури Росії (Російської імперії) з придушенням національно-визвольних рухів. Тому вкрай необхідним елементом була як політична, так і релігійна еліта, яка би була реальною для всього народу і вчиняла реальні дії в його інтересах.

По-четверте, деякі сучасні українські етнопсихологи виділяють такі риси національного культурного менталітету, як індивідуалізм, інтровертність, емоційність. Всі ці риси проявлялися на підсвідомому рівні та регулювали як особистісну, так і масову поведінку української людини.

Слід зазначити, що висвітлювалися дані особливості народного менталітету досить неоднозначно та не завжди позитивно. Особливо це стосується індивідуалізму, який у політичному плані призводив до таких негативних усвідомлень, як антидержавність. Це, з одного боку, відторгнення правових імперативів, а з іншого – “політичний інфантізм”, що означає небажання вирішувати суспільно-політичні питання, що в свою чергу призводить до відторгнення політичної та духовної еліти від самого народу.

По-п'яте, стосовно української психокультури дослідники визначають багато специфічних її рис, зокрема повагу до жіночого начала, оскільки здавна в багатьох слов'янських народів образ жінки, жінки-матері, матері-землі набув сакралізованого характеру. Але в українців цей образ розкривається найбільше, причому, на нашу думку, більше у релігійному аспекті, ніж у соціальному. І значну роль тут відігравали язичницькі уявлення, доповнені й розвинені християнством з образом Божої матері. І саме такі світовідчуття формували риси політичності та здатності до державотворення.

У той же час, на думку сучасних дослідників О. Донченко та Ю. Романенка, існують і позитивні, і негативні спектри даної екзекутивності. З одного боку, вона *нівелює жорстокість та войовничість*, а з іншого – разом з цими деструктивними рисами *знищується певна аура захисту людини*, особливо це стосується чоловіків у сфері зовнішніх впливів реального, але жорстокого світу й, відповідно, позбавляє чоловіка здатності до стабільної активної політичної діяльності та захисту себе перед державою.

По-шосте, цей же аспект впливає на поглиблення іншої риси української ментальності – толерантності.

Толерантність також має позитивні й негативні риси. Негативом є прояв покірливості будь-якій владі, але водночас і намагання заховатися від неї. Позитивом у даному контексті постає відносна терпимість щодо інших народів.

Особливості психокультури та зазначені зокрема риси ментальності є досить складною субстанцією ідей, бажань і відчуттів особистості, певної групи чи цілого народу, і тому її важко так би мовити “відчутти на дотик” чи емпірично дослідити. Але вони присутні у підсвідомості та залежно від обставин проявляються і вибудовуються в різній мозаїці.

По-сьоме – демократизм. Для українців характерні демократичні риси щодо управління суспільством і державою, хоча й не виключається прагнення до сильної руки. Наявність ознак демократизму має позитивні та негативні базиси. З одного боку, традиційне бажання вирішити важливі справи громадою, колективно. З іншого боку, демократизм пов’язаний з відсутністю стабільної політичної та аристократичної еліти з давніми традиціями і глибоко вкоріненим почуттям патріотизму, що не змогла сформуватися і утворити своєрідну основу для майбутньої трансформації у демократизм. Відсутність цього фактору в історичному процесі частіше призводила саме до анархії в політичному управлінні, ніж справді до демократичної ідеї.

По-восьме – працьовитість та особливе ставлення до праці. У свідомості вітчизняного землероба було притаманне особливе відчуття роботи, зокрема роботи на землі. Він зневажав того, хто не працював. Можна стверджувати, що в українців таке відчуття було навіть більш загострене, оскільки вони досить негативно ставилися і до тих, хто володів землею, але особисто не обробляв її, – так званих “ледарів” чи “кривдників”.

Така риса має не тільки позитивний характер, але й має деякі негативні якості. Якщо для здійснення ефективної праці людині заважають норми права, то вона їх буде порушувати. Наприклад, мільйони українців виїхали до західних країн і працюють там нелегально. Такий аспект вітчизняного культурного характеру є проявом тих нігілістичних ідей, які неодмінно були присутні при впливі нового підходу до життя.

По-дев’яте – шанобливе ставлення до держави та влади. Для українців характерне ставлення до влади як до необхідного, хоч і не досить приємного елементу буття, з яким не стільки потрібно боротися, скільки сприйняти його, так би мовити, з найменшими втратами для власного благополуччя. Крім того, слід користуватися владою для забезпечення подальшого, нормального прожиття.

Для більшості пересічних українців характерна не стільки відкрита боротьба проти влади (крім крайніх випадків), скільки негласне ігнорування різноманітних наказів і законів, які порушують внутрішню стабільність існування особи.

3. *Поняття, основні характеристики та структура правової культури*

П р а в о в а к у л ь т у р а – це система правових цінностей, що відображають рівень досягнутого суспільством правого прогресу й відображають у правовій формі свободи особи, інші соціальні цінності.

Складовими правової культури є рівень засвоєння членами суспільства правових цінностей (правових норм і приписів, навичок правомірної поведінки, поваги до права тощо), ступінь оволодіння ними і практичного їх застосування у житті.

Як зазначалось вище, загальними рисами правової культури є властивості, притаманні всім видам культури як умови, способи та результати діяльності особи й суспільства, в процесі чого відбувається розвиток людських сил і відносин, самої особи в усіх різноманітності її виявлень. Особливі риси правової культури пов'язані з правом, правовою системою та іншими правовими явищами. Правова культура є ознакою активної участі членів суспільства в правовому житті, здійснення правової діяльності, відображає стан законності та правопорядку, рівень правосвідомості. Правова культура є показником активності суб'єкта права у правовій сфері, добровільності виконання вимог правових норм, реалізації прав і свобод громадян. Рівень досягнутої в суспільстві правової культури значною мірою впливає на ефективність правового регулювання. Рівень досягнутої в суспільстві правової культури значною мірою впливає на ефективність правового регулювання, характер законодавства, форми й засоби забезпечення прав громадян, ступінь визнання загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права.

В юридичній літературі склалось кілька методичних підходів до вивчення правової культури, найважливішими серед яких є структурно-функціональний та аксіологічний.

Структурно-функціональний підхід базується на розумінні культури як сукупності (системи) елементів правової дійсності в єдності з їх реальним функціонуванням, тобто основна увага зосереджується на статичній та динамічній правової культури. Якщо статичний (структурний) аспект культури – це її склад, внутрішня форма, то динамічний (функціональний) –

це виникнення, розвиток і взаємодія елементів правової культури між собою та з іншими соціальними явищами.

Структура правової культури має складний характер. *Залежно від носія* (суб'єкта) правової культури її поділяють на правову культуру суспільства, соціальної групи, особи. Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, характерні риси, функції тощо. Правова культура суспільства складається з таких найбільш великих правових утворень:

- 1) системи правових норм як особливих правил поведінки, що зовні відображені у системі нормативних актів, і конкретизуючих їх актів індивідуального регулювання;
- 2) сукупності правовідносин, тобто суспільних відносин, урегульованих з допомогою правових норм (юридичних прав і обов'язків);
- 3) правосвідомості – системи духовного відображення правової дійсності;
- 4) режиму законності та правопорядку – стану фактичного впорядкованості суспільних відносин, урегульованих з допомогою правових засобів, зміст яких складають правомірні дії суб'єктів права та ін.

Динамічна (функціональна) сторона правової культури може розглядатись як позитивний (ціннісний) аспект правових процесів: правоутворення, правового мислення, правового регулювання, зокрема правотворчості, реалізації норм права, правозастосування, правомірної поведінки.

Якщо структурно-функціональний підхід до правої культури охоплює її склад – елементи та взаємодію, то *а к с і о л о г і ч н и й* – якісні властивості. Тут правова культура розуміється як система правових цінностей, що утворюються в ході розвитку суспільства й відображають прогресивні досягнення минулого і сьогодення. Плідність такого розуміння правової культури впливає з того, що визначення ціннісних характеристик дозволяє досить чітко відмежувати правову культуру від правових явищ регресивного та протиправного характеру. Тому якісна відмінність правової культури полягає в її відповідності правовому прогресу. Якщо суттю соціального прогресу є становлення й утвердження свободи, то правовий прогрес – це правова форма свободи, таке правове становище особи в суспільстві, правовий статус громадянина в державі, що відповідають загальнолюдським цінностям.

Правова культура особи включає як правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, впевненість у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та інших правових явищ, так і правову активність, передову юридичну практику.

За змістом правову культуру доцільно поділяти на такі блоки:

- правосвідомість як система відображення суб'єктом правової дійсності;
- правомірна поведінка й правове мислення;
- результати правомірної поведінки та правового мислення.

За характером правової дійсності – на теоретичну й практичну, зокрема професійну, продуктивну та репродуктивну.

Важливою складовою правової культури є правомірна поведінка, в процесі здійснення якої виробляється правові цінності, матеріальні та духовні блага. Суб'єкти права реалізують правові норми і відтак відтворюють певні зміни у правовому середовищі, які у відповідних умовах постають як правові цінності. Єдність індивідуальної правової культури і правової поведінки конкретизується через поняття її культурного стилю, який характеризує ці явища з точки зору: ступеня виявлення в них цінностей правової культури суспільства, тобто особливого, що притаманне правовій культурі і правомірній поведінці суб'єкта як члена соціальної групи; індивідуально-неповторного, нового, що є результатом творчості даного суб'єкта.

Індивідуальний культурний стиль правомірної поведінки особи характеризується сталістю у вирішенні життєвих проблем і завдань і в цьому аспекті – важливим показником її правової підготовки, досвіду, виявляє особливості варіанту правомірної поведінки в межах, визначених правовими нормами.

4. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм, шляхи їх подолання

Правова культура відрізняється від правового безкультур'я і такої його форми, як правовий нігілізм, який є антиподом правової культури.

П р а в о в и й н і г і л і з м – це заперечення, ігнорування та негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб.

Різноманітні форми прояву правового нігілізму досить поширені в Україні. В умовах гострої соціально-економічної кризи він стає глобальним, агресивним, відверто демонстративним і посилює нестабільність у суспільстві, гальмує демократичні перетворення, процес розбудови правової держави.

Подолання правового нігілізму відбувається у процесі:

- формування політичної та правової культури громадян;
- утвердження принципів демократії у суспільній свідомості, поваги до права, закону як найвищих соціальних цінностей;

- подолання правового та політичного популізму, екстремізму та радикалізму як специфічних форм прояву правового та політичного нігілізму;
- вдосконалення законодавчої бази, національної правової системи;
- правового виховання громадян, удосконалення юридичної освіти.

Іншим, не менш небезпечним явищем є п р а в о в и й і д е а л і з м . Він так само відображає неадекватне ставлення до права, що передбачає перевищення його ролі у вирішенні суспільних проблем. Він виявляється у надмірних сподіваннях на те, що лише шляхом прийняття певного закону можна вирішити всі проблеми, при цьому не враховуються реальні передумови реалізації законів.

На формування правової свідомості та правової культури особистості найбільш ефективно впливає правове виховання населення.

Одним із найважливіших шляхів становлення й розвитку індивідуальної та загальновідомої правової культури є виховання населення, зокрема права освіта, пропаганда й агітація, самовиховання, тобто правова діяльність, спрямована на формування у людей високого рівня правової свідомості та правової культури.

П р а в о в е в и х о в а н н я – цілеспрямована, послідовна та систематична діяльність держави, громадських об'єднань і організацій з формування системи правових знань, вмінь і навичок у правовій сфері, правового мислення, правових почуттів – поваги до права, законності, до тих соціальних цінностей, що охороняються правом і законом, з підвищення правосвідомості й правової культури в цілому, що забезпечує ефективне дотримання, виконання і використання юридичних норм.

На сучасному етапі розвитку нашої країни основними завданнями правового виховання населення є забезпечення формування правового розуміння основних правових понять; знання основних положень Конституції України, інших нормативно-правових актів нашої держави; переконання у доцільності та необхідності неухильного додержання вимог правових норм, що викладені у законах; негативної реакції на кожне правопорушення – незалежно від того, хто його вчинив; поваги до правоохоронних органів і готовності надавати їм допомогу в розкритті й попередженні правопорушень.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке правосвідомість?
2. Назвіть функції правосвідомості.

3. Що таке правова культура?
4. У чому полягає небезпеки правового нігілізму та правового ідеалізму?
5. Назвіть шляхи основні завдання правового виховання населення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.- К.: Тов-во “Знання”, 1991. – 240 с.
2. Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини. – Херсон: Айлант, 2003. – 202 с.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
4. Кормч Л.І., Багацький В.В. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ ст.): Навчальний посібник. – Х.: Одлісей, 2003. – 304 с.
5. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.23-33.
6. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. Ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
7. Теорія держави і права: Підручник/ С.Л. Лисенков, А.М.Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С.Ковальський; За ред. С.Л.Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с.

Лекція 25. ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

1. Поняття законності.
2. Основні вимоги (принципи) законності.
3. Гарантії законності.
4. Поняття, сутність правопорядку та основні шляхи його зміцнення.

1. Поняття законності

Термін *законність* є похідним від терміна *закон* і, будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права і влади, права і людини, суспільства, держави. Вимоги законності рівною мірою стосуються: людини, органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій тощо.

При цьому зазначимо, що головною її сутністю є суворе, неухильне дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин. Саме це притаманно законності будь-якого історичного періоду незалежно від умов, місця і часу.

З а к о н н і с т ь – це комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, зв'язок між правом і державою.

Поняття “законність” характеризує правову дійсність, розглядувану під кутом зору практичної реалізації права, ідейно-політичних основ правової системи, її зв'язку з основними суспільно-політичними інститутами, з політичним режимом цього суспільства.

Законність можна визначити й як *принцип, метод і режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин (державою, її органами, суспільними та іншими організаціями, трудовими колективами, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями)*.

У той же час поняття законності охоплює не лише дотримання й виконання нормативно-правових актів, але й відповідність усіх нормативно-правових актів Основному Закону – Конституції.

З іншого боку, до категорії законності зараз висуваються також інші вимоги, пов'язані з демократизацією суспільства і держави, переходом від

авторитаризму й тоталітаризму до демократії, розбудовою правової держави. Законність у правовій державі заснована не на будь-яких законах, а саме на правових – тих, що засновані на таких правових принципах, як справедливість, рівність, свобода, які відповідають повною мірою волевиявленню більшості суспільства, відображають загальнолюдські цінності та ідеали, забезпечують пріоритетність прав і свобод людини і громадянина.

Суть законності полягає у забезпеченні гарантії прав і свобод людини, реальності права, у дотриманні законів та підзаконних актів. Законність є елементом демократії та народовладдя.

Зміст законності полягає в таких ознаках, як загальнообов'язковість права, високий рівень правосвідомості та правової культури в суспільстві, неухильне виконання правових норм з боку як громадян, так і державних органів; це той суспільний режим, за якого діяльність всіх суб'єктів заснована на законі, який має правовий характер.

2. Основні вимоги (принципи) законності

Верховенство права в житті суспільства та держави вимагає правової регламентації найважливіших сфер діяльності суспільства, які об'єктивно потребують регулювання правом, відповідності змісту закону ідеї права, гуманізму та справедливості.

Верховенство закону є найважливішою властивістю законності, пов'язаною з вищою юридичною силою закону. З верховенством закону пов'язане питання конституційної законності, яка включає в себе такі вимоги: Конституція є Основним Законом, якому належить юридичне верховенство у правовій системі; принципи і норми Конституції мають пряму дію; Конституція діє на всій території держави; засобом забезпечення верховенства Конституції є конституційний контроль, що здійснюється Конституційним Судом. Закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні нормативно-правові акти – на основі законів та на їх виконання.

Загальність законності полягає в її обов'язковості, що розповсюджується на всіх і кожного без винятку, незалежно від положення, чину і рангу. Перед законом усі рівні й усі повинні йому підкорятися, інакше відповідальність неминуча. Всі громадяни, посадові особи є суб'єктами законності, тому що на всіх них розповсюджуються її вимоги.

Єдність законності полягає в поширенні цієї вимоги на всю без винятку територію держави, в її однаковому розумінні. Прояв місництва –

протизаконне явище. Місцеві особливості потрібно враховувати, але тільки в рамках закону й на його основі.

Невідворотність реалізації законності означає припинення будь-яких порушень закону, від кого б вони не виходили, невідворотність відповідальності за ці порушення. Всяке правопорушення є водночас і порушенням законності.

Неприпустимість протиставлення законності та доцільності. Законність є вищою доцільністю. Діалектика взаємин тут така: будь-який відступ від законності, що мотивується “вищими інтересами”, “вимогами народу”, “моральними розуміннями” тощо, призводить до дестабілізації в суспільстві, сприяє зростанню правового нігілізму.

Якщо закон застарів, став недоцільним, його потрібно змінити, доповнити, але тільки відповідно до встановленої процедури, що також визначається законом. Доти, доки зміни не внесені, закон діє.

Нерозривний зв'язок законності та культури. Без культури не може бути й мови про законність: чим вищий рівень культури (особливо правової) суспільства в цілому, окремих громадян, тим вищий і рівень законності.

Єдність законності та демократії полягає в активній участі громадян у справах суспільства і держави, насамперед у демократичній процедурі прийняття законів й інших нормативних актів. Це є запорукою того, що прийняті закони будуть сприйняті абсолютною їх більшістю. Демократія у свою чергу забезпечує зацікавленість людей у виконанні законодавства і підконтрольність діяльності державного апарату.

З позицій особистості законність постає насамперед як засіб захисту її прав, свобод і законних інтересів. Законність забезпечує охорону людини як від свавілля держави та її органів, так і від протиправних дій інших осіб. Від стану законності залежить ступінь свободи особи, реальність її прав, рівень і реальність демократії. А оскільки в сучасних умовах інтереси особистості стають пріоритетними для держави, ця сторона законності й правопорядку є найважливішою метою державної діяльності.

3. Гарантії законності

Під гарантіями законності слід розуміти систему засобів, способів, прийомів і методів забезпечення законності, що дозволяють безперешкодно реалізувати правові норми, користуватися суб'єктивними правами та виконувати юридичні обов'язки.

Під гарантіями розуміються як об'єктивні умови існування суспільства, так і спеціально вироблені державою та громадськістю засоби, що забезпечують точну реалізацію норм права всіма суб'єктами.

Економічними (матеріальними) гарантіями є насамперед матеріальні умови життя суспільства, основу яких складають соціально-економічний устрій суспільства, форми власності, їхнє різноманіття, господарська самостійність суб'єктів.

Соціальні гарантії включають весь комплекс громадських заходів для боротьби з правопорушеннями, відступами від ідеї законності. Це профілактична діяльність з попередження правопорушень, контрольна функція громадськості, врахування суспільної думки тощо.

Політичні гарантії – це демократизм державного й суспільного ладу, відбитий у функціонуванні політичної системи в цілому, із властивим демократичному суспільству політичним плюралізмом, реальним поділом влади, наявністю правової держави (чи хоча б тенденції до її побудови).

Ідеологічні гарантії полягають у пануванні ідеології, в центрі якої – загальнолюдські цінності, на її базі розвиваються духовне життя суспільства, ідейне виховання громадян, глибока повага до права як соціальної цінності.

Юридичні гарантії постають як система спеціальних правових засобів зміцнення законності та правопорядку. До спеціальних юридичних засобів варто віднести насамперед усі норми права, в яких виражена вимога законності. Правова регламентація суспільних відносин ставить правоохоронні органи в чіткі правові рамки, позбавляє їх можливості діяти, виходячи з інтересів доцільності.

Юридичні гарантії законності поділяються за такими критеріями:

- 1) за суб'єктами застосування (парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні, міжнародно-правові тощо);
- 2) за видами правових норм (конституційні, галузеві, матеріальні, процесуальні);
- 3) за характером юридичної діяльності (правотворчі, правозастосовчі, правореалізаційні, правоохоронні).

Крім того, до гарантій законності належать спеціальні засоби виявлення правопорушень (прокуратура, органи розслідування тощо); засоби попередження правопорушень (наприклад, митний огляд); засоби припинення правопорушень (затримання, арешт); заходи із захисту та відновлення порушених прав; юридична відповідальність; процесуальні гарантії; правосуддя.

4. Поняття, сутність правопорядку та основні шляхи його зміцнення

Розуміння права як функціонуючої комунікативної системи пов'язується з визначенням його мети – створення такого порядку, суб'єкти якого задовольняють власні інтереси шляхом реалізації суб'єктивних прав та обов'язків. Суспільний порядок при цьому розуміється як *система суспільних відносин, заснована на сукупності соціальних норм як засобів їх упорядкування та розвитку*.

Незважаючи на те, що категорія “правопорядок” достатньо широко використовується у чинному законодавстві, сучасна вітчизняна наука ще не відпрацювала її єдиного поняття.

В.М. Кравчук вважає, що правопорядок – це стан (режим) правової впорядкованості та узгодженості – системи суспільних відносин, що складається в умовах реалізації законності.

О.Ф. Скакун під правопорядком розуміє стан (режим) правової (упорядкованості й погодженості) системи суспільних відносин, що складається в умовах реалізації законності.

Інша група вчених (С.Л.Лисенков, А.М.Колодій, О.Д.Тихомиров, В.К.Ковальський) розкривають правопорядок як фактично реалізовану законність, реальну відповідність суспільних відносин приписам норм права.

Разом з тим, як видно з наведеного, майже всі вчені щодо зазначеної категорії виявляють не антагоністичне розуміння, а доповнюють один одного. Сформуємо узагальненні ознаки правопорядку:

- 1) базується на приписах чинних норм права;
- 2) спирається на принцип верховенства права і панування закону у сфері правових відносин;
- 3) встановлюється як результат правомірної реалізації правових норм, тобто є результатом здійснення законності;
- 4) створює сприятливі умови для використання суб'єктивних прав громадян;
- 5) передбачає належне виконання юридичних обов'язків;
- 6) вимагає невідвратною юридичною відповідальності за вчинене правопорушення.

Таким чином, **п р а в о п о р я д о к** – це заснована на праві й законності організація правового життя, що відображає якісний фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом.

Правопорядок варто відрізнити від близького, але не ідентичного йому явища – громадського порядку, що, як і правопорядок, характеризується організованістю, впорядкованістю суспільних відносин. Однак на відміну від правопорядку громадський порядок утворюється під впливом не тільки правових, але й інших соціальних норм – норм моралі, звичаїв, корпоративних норм та ін.

Таким чином, громадський порядок – це стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів.

Громадський порядок забезпечується більшою мірою силою суспільного впливу. Але це не означає, що його стан байдужий для держави. З одного боку, найважливішою частиною громадського порядку є правопорядок, з іншого – стан громадського порядку обумовлює багато в чому стан правопорядку.

Тривалий час різниця між законністю і правопорядком не проводилась і вони використовувались як рівнозначні поняття, але це неправильно. Законність – це засіб встановлення правопорядку, а правопорядок – результат здійснення права та законності. Міцність і ефективність правопорядку залежить від ступеня втілення вимог законності. Якщо законність постає як причина, то правопорядок – як наслідок. Законність – це повнота реалізації правових норм, а правопорядок – їх фактичне втілення в життя. Законність – засіб підтримки правопорядку.

Законність і правопорядок – основа нормального життя суспільства. Тому їх зміцнення – одне з головних завдань, що стоять перед суспільством, один з основних напрямів діяльності держави, її функція. Зміцнення законності, боротьба зі зростаючою злочинністю – життєво важлива справа.

Правопорушення породжені тими об'єктивними умовами (економічними, політичними, соціальними), в яких перебуває суспільство на конкретному етапі розвитку. Проблема ліквідації порушень законності – не тільки юридична проблема. Для її вирішення повинні бути усунуті об'єктивні фактори, що створюють умови для здійснення правопорушень. Стабілізація економічних відносин, зростання матеріальної забезпеченості людей, їх правове виховання, зміцнення соціальних зв'язків, розвиток демократії – необхідні умови та найважливіші шляхи зміцнення законності й правопорядку.

Основними напрямками діяльності держави зі зміцнення законності й правопорядку є переконання (підвищення правосвідомості громадян і посадових осіб), правове виховання, профілактика правопорушень, суспільний вплив на порушників і застосування до них примусових заходів; підвищення ролі громадянського суспільства у забезпеченні законності і правопорядку.

Зміцнення правопорядку в суспільстві неможливе без забезпечення законності в діяльності самого державного апарату, без ліквідації таких негативних явищ, як корупція, всюдозволеність, байдужість до життєвих проблем громадян. Без запровадження режиму законності та правопорядку створення правової держави й громадянського суспільства в Україні неможливе.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте зміст законності.
2. Назвіть принципи законності.
3. Які ви знаєте гарантії законності?
4. У чому полягає сутність правопорядку?
5. Що таке громадський порядок?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Административно-правовые аспекты правового воспитания личного состава органов внутренних дел / Сбор. науч. трудов. К.: КВШ МВД СССР, 1984. – 160 с.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
3. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. Дел, 2000. – 704 с.
4. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. Ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.–688 с.
5. Теорія держави і права: Підручник/ С.Л. Лисенков, А.М.Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С.Ковальський; За ред. С.Л.Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
6. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

Лекція 26.

ОСНОВНІ ТИПИ ПРАВОВИХ СИСТЕМ СВІТУ

1. Загальне порівняльне законодавство.
2. Романо-германський тип правової системи.
3. Англосаксонська правова система.
4. Релігійно-традиційний тип правових систем.
5. Місце правової системи України.

1. Загальне порівняльне законодавство

Право потребує системного й цілісного вивчення. Системний аналіз правових явищ дозволяє комплексно підходити до розкриття їх взаємозв'язків. На цій основі було запроваджено категорію “правова система”. Правова система – складне і багатопланове явище, що складається з цілого комплексу компонентів, яке справляє нормативно-організаційний вплив на суспільство.

Елементами правової системи є право як система регулювання суспільних відносин, форми (джерела) права, правові принципи, юридична практика та юридична діяльність, механізм правового регулювання, законність і правопорядок, правова свідомість і правова культура, суб'єкти права, правові традиції, юридична доктрина тощо.

Поняття “правової системи” відображає сукупність всіх правових явищ в їх взаємодії в масштабах суспільства і держави. Воно є дуже складним: усі елементи правової системи поєднані необхідними зв'язками та відносинами. Всі юридичні явища будь-якого суспільства об'єднуються в певну систему.

На формування правових систем у різних народів вплинули різні фактори, починаючи з етнічних, расових, географічних, релігійних і закінчуючи юридичною технікою і стилем. Звідси походить багато класифікацій. Найпопулярнішою є класифікація правових сімей, здійснена відомим французьким ученим Р. Давидом. Вона заснована на сполученні двох критеріїв – 1) ідеології, що включає релігію, філософію, економічні й соціальні структури; 2) юридичної техніки, що включає як основну складову джерела права.

В основу іншої класифікації правових систем покладено критерій “правового стилю”, який складається з п'яти факторів: 1) походження й еволюції правової системи; 2) своєрідності юридичного мислення; 3) специфічних правових інститутів; 4) природи джерел права і способів їхнього тлумачення; 5) ідеологічних факторів.

Обидві класифікації мають багато спільного, й на основі їх узагальнення можна дійти висновку, що в основу класифікації правових систем мають бути покладені такі чинники:

- спільність генезису (виникнення і наступного розвитку). Інакше кажучи, всі правові системи пов'язані між собою історично, мають спільні державно-правові корені (виростають з однієї стародавньої держави, засновані на однакових правових началах, принципах, нормах);
- спільність джерел, форм закріплення та вираження норм права. Йдеться про зовнішню форму права, про те, де і як фіксуються його норми (у законах, договорах, судових рішеннях, звичаях), про їх співвідношення;
- структурна єдність, подібність. Правові системи країн, які входять в одну правову систему, мають подібність структурної побудови нормативно-правового матеріалу;
- спільність правових принципів – ідей, що лежать в основі правового регулювання;
- єдність термінології, юридичних категорій і понять, а також техніки викладу та систематизації норм права.

З урахуванням викладеного в науці виділяють правові системи (сім'ї):

- англосаксонську (Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.);
- романо-германську (країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, а також Туреччина);
- релігійно-традиційну (країни, що сповідують як державну релігію іслам, індуїзм, іудаїзм);
- систему звичаєвого права (екваторіальна Африка та Мадагаскар).

2. Романо-германська правова система

Романо-германське право сформувалось в XII–XIII ст. у результаті рецепції (запозичення) римського права країнами континентальної Європи. Підставою для рецепції в економічній сфері стали розвиток торгівлі, ремесел, зростання міст. Спочатку соціальною основою та сферою його застосування в середньовічній Європі було переважно міське населення, однак поступово ця правова система стала загальнонаціональною, континентальноєвропейською.

Крім економічних причин, існували й соціально-культурні передумови запозичення Європою римського права. Розвиток освіти, мистецтва, культури підготував ґрунт для сприйняття римських юридичних концепцій, поглядів, понять, конструкцій. Неабияку роль у цьому процесі відіграли університети, де відбувалося вивчення оригінальних римських текстів.

Важливою передумовою рецепції римського права було також благословення християнської церкви. Протягом багатьох століть церква негативно ставилася до римського права, і знадобився авторитет середньовічного філософа Фоми Аквінського, щоб перебороти таке упередження.

З XIII ст. романо-германське право активно розвивається, стає надбанням усієї Європи, крім острівної Англії. У XVI-XVIII ст. процес правового розвитку Європи набуває нових форм. Загальні принципи римського права поступово інтегровані в національні нормативні системи. Цей процес завершився розробкою національного законодавства, національних кодексів.

Особливості норм романо-германського права такі: головною особливістю норми права – загального правила поведінки – порівняно з англосаксонською прецедентною постає узагальнений, абстрактний характер, що викликає необхідність її тлумачення та конкретизації. Романо-германські норми мають системно-ієрархічний характер.

Найважливішим джерелом романо-германського права постає закон. Закони приймаються парламентами країн цієї системи і володіють вищою юридичною силою, поширюються на всю територію держави, на всіх громадян. В усіх країнах романо-германської системи є писані конституції, за нормами яких визнається вища юридична чинність. Закон має пріоритет стосовно всіх інших джерел права. Він може заборонити чи легалізувати звичай, окремі положення судової практики, нормативні договори.

Важливе місце серед джерел романо-германського права займають кодифіковані акти (кодекси). Романо-германське право, на відміну від англосаксонського, прагне не до зовнішнього об'єднання нормативного матеріалу (інкорпорації), а до об'єднання змістового, внутрішнього.

Крім законів, у країнах романо-германської системи приймається безліч підзаконних актів – декрети, регламенти, інструкції, циркуляри, укази, постанови та інші документи виконавчої влади.

Джерелом романо-германського права є також звичай. Як самостійне джерело права звичай сьогодні відіграє другорядну роль у правовій системі, виступаючи як доповнення до закону.

Структура романо-германського права відрізняється своєрідністю. У країнах романо-германської правової системи існує розподіл права на публічне й приватне. Підставою, критерієм виділення *публічного права* постає загальний, державний інтерес (здійснення суспільних цілей і завдань), *приватного права* – особливий, приватний інтерес (реалізація цілей окремих осіб, громадян, організацій). Іншою структурною особливістю романо-германського права є послідовний галузевий розподіл норм, їх прив'язка до конкретних галузей права і правових інститутів.

3. Англосаксонська правова система

Система англосаксонського (англо-американського) права була створена в Англії після нормандського завоювання. Ця система включає нині правові системи всіх, за деяким винятком, англосаксонських країн. Загальне право значною мірою вплинуло на становлення й розвиток правових систем країн, що політично були пов'язані з Англією. Англійське право розвивалося автономним шляхом, зв'язки з континентальною Європою були досить незначними. Рецепція римського права в Європі не торкнулася англійського права.

Загальне для всієї Англії право виникає після захоплення її нормандським герцогом Вільгельмом I Завойовником (1066). У цей період формується централізована судова система, з'являються (у період правління Генріха II) королівські роз'їзні судді, що вирішують справи з виїздом на місце від імені Корони. Спочатку група справ, що відносилась до ведення цих суддів, була обмежена, але поступово вона розширювалася.

Вироблені суддями рішення бралися за основу іншими судовими інстанціями при розгляді аналогічних справ. Так стала складатися єдина система прецедентів, спільна для всієї Англії, що одержала назву “загальне право”.

У рішенні судових спорів брали участь присяжні – вільні громадяни з числа місцевих жителів, що найчастіше не знали прецедентів і актів королів, але добре знали свої звичаї та традиції. Звичаєві норми істотно вплинули на зміст судових рішень.

У XII-XIV ст. система загального права досягла розквіту, але зі зростанням кількості прецедентів у ній стала виявлятися тенденція до консерватизму й формалізації, що в XV ст. підготувало ґрунт для якісно нового етапу її розвитку, пов'язаного з появою “права справедливості” та його протистоянням “загальному” праву. Поступово став складатися особливий порядок апеляції до монарха розглянути справу “по совісті”, “по справедливості”, а не по прецеденту. Така апеляція здійснювалася через лорда-канцлера, що

вирішував питання про передачу скарги королю. Незабаром сама функція розгляду справи, власне кажучи, переходить до лорда-канцлера, і він стає самостійним суддею.

В Англії таким чином склалися дві самостійні системи права – загальне прецедентне та “право справедливості”. Останнє поступово зазнало істотних змін і стало правом прецедентним. Після 1875 р. норми загального права і права справедливості стали застосовуватися тими ж суддями, й прецеденти права справедливості склали органічну частину єдиного прецедентного права.

Сучасний період розвитку англосаксонського права – період кардинальної правової реформи, суть якої полягає в активізації законодавчої діяльності, уніфікації позовного виробництва, злитті судів загального права та права справедливості. В цей час істотно підвищилася роль законодавчого регулювання, зросло значення закону серед інших джерел права.

В англосаксонському праві існує два види норм – 1) законодавчі; 2) прецедентні. *Законодавчі* становлять собою правила поведінки загального характеру, *прецедентні* – певну частину судового рішення за конкретною справою, що містить юридичний висновок у справі й аргументацію, мотивування рішення. Суд “приміряє” конкретний випадок не до вже готової норми, а до випадку, який мав місце раніше, і встановлює їх подібність, після чого приймає рішення.

Найважливішим джерелом англосаксонського права є судовий прецедент. Саме він тривалий час був головною формою вираження і закріплення англійського права. Прецеденти створюються в Англії тільки вищими судовими інстанціями – Палатою лордів, Судовим комітетом Таємної ради, Апеляційним судом і Високим судом. Англійське правило прецеденту проголошує: *вирішувати так, як було вирішено раніше*. Воно має імперативний характер, тобто кожна судова інстанція зобов’язана слідувати прецедентам, виробленим вищестоящим судом, а також створеним нею самою.

Іншим джерелом англосаксонського права є закон (статут). Він з’явився набагато пізніше прецеденту, але поступово набув важливого значення у правовому регулюванні суспільних відносин. Статут має певний пріоритет перед прецедентом, може скасувати його. Однак це не означає, що прецедент похідний від закону. Своєрідність англосаксонського права полягає в тому, що закон реалізується не самостійно, а через прецеденти, за їх допомогою.

Давнім джерелом англосаксонського права є звичай. Присяжні засідателі, порівняно з професійними суддями, не мали тих знань про норми

раніше прийнятих судових рішень, що були необхідні для точної юридичної кваліфікації вчинків. Для них орієнтиром виступали ті традиції, звичаї, норми поведінки, що склалися в Англії й окремих графствах. З урахуванням цих норм і вироблялася загальна думка, позиція присяжних у конкретній справі.

Чимало питань парламентської процедури, взаємин вищих державних посадових осіб, ритуально-етичні норми поведіння монарха, членів його родини також регулюються за допомогою звичаю.

Особливе місце серед джерел англосаксонського права займає *ю р и д и ч н а д о к т р и н а* (наука). Якщо в романо-германській правовій системі вона не є самостійною формою вираження і закріплення юридичних норм (хоча і відіграє в ній значну роль), то в англосаксонському праві деякі літературні джерела мають широке визнання і використовуються при вирішенні конкретних справ. До таких джерел належать стародавні посібники із загального права, написані найавторитетнішими англійськими юристами – найчастіше суддями.

Структура англосаксонського права відрізняється від романо-германського. В англійському праві немає класичного розподілу на публічне та приватне. Замість цього історично склався його поділ на *загальне право* та *право справедливості*. Таке розходження в структурному розподілі романо-германської і англосаксонської правових систем має закономірний характер, обумовлений тим, що одна виникає раціональним шляхом, інша – еволюційним, шляхом історичного генезису, поступового юридичного оформлення відносин, що склалися. Тому розходження в структурі романо-германського й англосаксонського права полягають у різних підставах їхньої побудови, а отже – у різній логіці їхнього розвитку.

В англосаксонському праві відсутній чіткий поділ норм за галузями права, англосаксонське право не кодифіковане.

Правова система США суттєво відрізняється від англійської, що обумовлено різноманітними політичними, економічними, національно-культурними та іншими чинниками.

4. Система релігійної та традиційної правових систем

Правові системи багатьох країн Азії й Африки не відрізняються тим ступенем єдності, що притаманна наведеним правовим системам. Однак у них є багато спільного за структурою і формою – всі вони ґрунтуються на концепціях, відмінних від тих, які панують у західних країнах.

Принципи, якими керуються незахідні країни, бувають двох видів:

1) визнається цінність права, але саме право розуміється інакше, ніж на Заході, має місце тісне переплетення права і релігії;

2) відкидається сама ідея права і стверджується, що суспільні відносини повинні регламентуватися іншими нормами – нормами звичаю, моралі тощо.

Першій характеристиці відповідають країни мусульманського, індуського й іудейського права, що входять в систему релігійного права, а другій – країни Далекого Сходу, Африки і Мадагаскару, що відносяться до системи звичаєвого права.

Зокрема мусульманське право – це система норм, виражених у релігійній формі та заснованих на мусульманській релігії – ісламі. Іслам виходить з того, що право походить від Аллаха, який відкрив його людині через свого пророка Мухаммеда. Воно охоплює всі сфери соціального життя.

Право Аллаха дане людині раз і назавжди, але божественні відкриття мають потребу в роз'ясненнях і тлумаченнях. Іслам – наймолодша з трьох світових релігій. Вона встановлює, у що мусульмани повинні вірити; що вони повинні робити та чого не повинні. *Шаріат* у перекладі означає “шлях слідування” й становить те, що називається мусульманським правом. Шаріат заснований на ідеї обов'язків, покладених на людину, а не на правах, які вона може мати.

Мусульманське право має чотири основні джерела: *Коран* – священна книга ісламу; *Сунна*, або традиції, пов'язані з посланцем Бога; *Іджма*, або єдина угода мусульманського суспільства; *Кійас*, або судження за аналогією.

До рис мусульманського права належать: архаїчність інститутів, казуїстичність і відсутність систематизації. Це – релігійне право, право общини віруючих. Звичаї не входять у мусульманське право і не є його джерелом. Поряд із релігією джерелом права постає юридична доктрина.

Норми мусульманського права відрізняються від норм розглянутих правових систем своєрідністю, неповторністю джерел, структури, термінів, конструкцій, поняттями. Ісламські правознавці під нормою права розуміють правило, адресоване мусульманській общині Аллахом. Це правило засноване не на логічних висновках, а на релігійних догмах, вірі. Тому його не можна змінити, скасувати, воно безперечне й абсолютне, повинне безумовно виконуватися. За змістом норми мусульманського права є зобов'язуючими.

Структура мусульманського права має також цікаві особливості. Воно не поділяється на публічне і приватне право чи на загальне право і право справедливості. Тут існують інші принципи інтеграції, зв'язку норм, їхнього структурного об'єднання.

Під системою традиційного права розуміють існуючу у країнах екваторіальної, південної Африки й на Мадагаскарі форму регламентації суспільних відносин, засновану на державному визнанні сформованих природним шляхом соціальних норм, звичаїв. Численні народності Африки мають свої звичаї, покликані забезпечити єдність, згуртованість колективу, повагу пам'яті предків, зв'язок з навколишньою природою, надприродними силами. Внутрішні конфлікти вирішуються не шляхом визнання права тієї чи іншої особи, а шляхом примирення тих, хто сперечається.

Міфічний характер звичаїв, їх розрізненість не дозволяють ефективно використовувати їх для створення національних правових систем на зразок європейських. Нині лідери незалежних африканських держав здійснюють систематизацію діючих звичаїв, включають їх у галузеві кодекси, інші нормативні акти. Сучасний стан правового розвитку Африки можна охарактеризувати як складний перехідний період.

Правова система України

Україна динамічно розвивається, направляючи свої помисли в Євроатлантичну спільноту, переборюючи численні державно-правові проблеми. Такі пріоритети державотворення спонукають вітчизняну юридичну науку до пошуку вітчизняних моделей регулювання суспільних відносин у різних галузях, підгалузях та інститутах права, які б будувалися на загальноприйнятих гуманних принципах, не втрачаючи при цьому багатотисячолітньої української самобутності.

Формування правової системи здійснювалось в періоди становлення та розквіту державності в княжу добу, гетьманщини XVII-XVIII століть, УНР, ЗУНР, Гетьманату П. Скоропатського початку XX ст., а також під час входження українських земель до складу іноземних держав. При цьому зазначимо, що стабільності розвитку в тих умовах не було, оскільки була відсутня незалежність України.

Розвиток української правової системи IX – початку XIX століть, сприйняття нею візантійської культури, духу римського права, а також вплив Литовських статутів, Магдебурзького права дозволяють дійти висновку про наявність її коренів у романо-германському типі правової системи.

Після проголошення незалежності правова система України формується на нових засадах як самостійна система, що будується на принципах людиноцентристської теорії, відповідно до якої основною соціальною цінністю є людина, її життя, здоров'я, честь і гідність. Вона звільняється від псевдосо-

ціалістичної сутності, яка приховала її європейські коріння. Проте у деяких положеннях правова система України перебуває у стадії перехідного періоду від тоталітарних до демократичних цінностей.

Водночас можна констатувати, що Україна входить до романо-германського типу правової системи на правах особливого європейського різновиду, в ній закладено міцний правовий фундамент.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому полягає сутність правової системи?
2. Розкрийте зміст романо-германської правової системи.
3. У чому особливість англосаксонської правової системи?
4. Яке місце правової системи України в Євроатлантичній спільноті?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона суб'єктів права власності в Україні: Монографія. – Херсон: ВАТ ХМД, 2006. – 356 с.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб.- К.: МАУП, 2003. – 240 с.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник, Харків: Консум, 2001. – 656 с.

Лекція 27. ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. Основи державно-правового регулювання господарської діяльності.
2. Напрямки економічної політики держави в сфері господарської діяльності.
3. Форми державно-правового регулювання господарської діяльності.
4. Засоби регулювання господарської діяльності.
5. Методи регулювання господарських відносин.

1. Основи державно-правового регулювання господарської діяльності

Необхідність державно-правового впливу на ринкову економіку беззаперечна. У всіх без винятку країнах світу держава втручається в економіку більшою чи меншою мірою – як шляхом розширення державної її складової, так і регулюванням її підприємницького сектору. Досвід економічних реформ, які здійснювались промислово розвиненими країнами, свідчить, що це регулювання здійснюється у широких межах. Воно становить собою надзвичайно складний механізм.

З погляду теорії держави в сфері господарського регулювання реалізується економічна функція держави. За сучасних умов її сутність виражається у процесі далеко не безболісної трансформації від тотального управління до виправлення завжди існуючих недоліків ринку, що в ідеалі повинно не порушувати природні ринкові механізми саморегуляції. Ця трансформація проявляється в необхідності правового регулювання нових для економіки відносин, породжених новими інституційними процесами у суспільстві, а внаслідок цього – у становленні та розвитку законодавства.

Наприклад, політика держави щодо вдосконалення механізму регулювання у сфері підприємництва одержала своє закріплення в Законі України “Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності”. Формування та реалізація ефективної регуляторної політики пов’язані із розв’язанням діалектичного протиріччя, що характеризується, з одного боку, недопущенням обмеження обсягу та змісту конституційного права громадян на здійснення підприємницької діяльності, а з другого – об’єктивною необхідністю застосування державою адміністративно-правових засобів впливу на розвиток підприємництва, що передбачає встановлення

відповідних обмежень і дотримання обов'язкових процедур щодо реалізації цього права.

До засобів державно-правового регулювання економіки провідні вчені відносять:

- 1) законодавчі заходи, правове регулювання різноманітних відносин, при цьому особливо важливу роль відіграє антимонопольне чи конкурентне законодавство;
- 2) програмування (планування) економічного і соціального розвитку;
- 3) створення шляхом заснування чи націоналізації державних або змішаних компаній; визначення статусу корпорацій та інших суб'єктів господарювання; приватизація та деприватизація підприємств;
- 4) державні закупки товарів і послуг;
- 5) заходи із стимулювання капіталовкладень у технічно передові галузі;
- 6) державне фінансування науково-дослідницьких і конструкторських робіт;
- 7) дотації та субсидії приватним і державним підприємствам; кредити, що субсидуються державою;
- 8) податкові пільги; експортні субсидії.

При цьому необхідно зазначити, що регулювання підприємницької діяльності в Україні історично має абсолютно протилежний вектор розвитку, ніж у країнах з ринковою економікою, тобто питома вага командно-адміністративних методів зменшується на користь опосередкованих, економічних.

У розвинутих країнах завжди функціонували саморегуляційні механізми ринку. Оскільки економічна система цих країн рухалась від "дикого ринку" до сучасної змішаної економіки, до них поступово додавались методи адміністративного втручання. Загальновідомим фактом є те, що у розвинутих країнах спостерігається тенденція до збільшення обсягів державного регулювання у зв'язку з науково-технічним прогресом, глобалізацією економіки, необхідністю посилення безпеки суспільства тощо. Статистика свідчить, що протягом останніх двохсот років у промислово розвинених країнах роль держави у правовому регулюванні господарської діяльності лише посилювалася.

Специфіка адміністративно-правового регулювання підприємництва в Україні полягає у наявності певних прогалів, які стосуються функціонування ринкового механізму, з одного боку, і залишків колишньої командно-адміністративної системи – з іншого.

Парадокс полягає в тому, що управлінсько-регулятивна та організаторська діяльність держави з налагодження ринкових механізмів саморегуляції має базуватися саме на розширенні прямого втручання держави в економіку, тобто використовуючи адміністративні важелі. Головна проблема полягає у тому, що таке втручання за формами і змістом має бути якісно іншим.

Роль державно-правового регулювання завжди значна – і на етапі становлення ринкових взаємодій, і там, де ринкові відносини є вже усталеними. Такий підхід повністю відповідає сучасним реаліям господарювання. Адже чим складніший економічний механізм, тим складніший і витонченіший інструментарій його регулювання. Ключова роль держави на засадах права у регулюванні економічних процесів видається беззаперечною.

Але державне регулювання у перехідний період має бути спрямованим не лише на “дотримання публічних інтересів”, а в першу чергу на створення сприятливих економічних умов для розвитку підприємництва.

Отже, державно-правовий вплив держави на господарську діяльність – це діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб, наділених певною компетенцією стосовно суб'єктів господарювання (включаючи застосування тих чи інших санкцій), що базується на чинному законодавстві.

У результаті розширення меж державно-правового впливу держави, навіть при якісній його трансформації посилюється роль і владні повноваження адміністративно-бюрократичного апарату. Оскільки в Україні ще не сформовано визначеного й усталеного механізму контролю за діями органів держави та їх посадових осіб, це може становити вже серйозну загрозу для нормального функціонування підприємницького середовища, що стосується насамперед економічної свободи суб'єктів підприємництва.

Одним з основних засобів формування механізму контролю за діями органів держави, місцевого самоврядування та їх посадових осіб є розбудова повноцінного функціонування Адміністративних судів.

2. Напрямки економічної політики держави в сфері господарської діяльності

Ринковий розвиток економіки України суттєво знизив пряме втручання органів виконавчої влади і місцевого самоврядування в цей процес. Разом з тим, він не може бути повністю безконтрольним з їхнього боку. Державне регулювання економіки здійснюється органами держави та органами місцевого самоврядування у певних формах і методах на основі права.

Господарська компетенція органів державної влади та органів місцевого самоврядування реалізується від імені відповідної державної чи комунальної установи. Безпосередня участь держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування у господарській діяльності може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами.

Як було висвітлено вище, в юридичній літературі немає одностайної думки, яким повинно бути правове регулювання економіки державою. Але жоден із вчених не заперечує необхідність державного, нормативно визначеного управління господарством країни на основі права. Більшість розбіжностей стосуються лише міри такого регулювання.

Будь-яка демократична держава забезпечує соціальну спрямованість економіки, це і є основним нормативним чинником, який не тільки дозволяє, а й зобов'язує державу в цілому та органи виконавчої влади і місцевого самоврядування зокрема займатися регулюванням господарського життя.

Таким чином, більшість вчених-правників схиляються до необхідності застосування таких інструментів регулювання економіки державою:

- законодавче регулювання антимонопольного законодавства;
- безпосереднє управління державною власністю;
- застосування адміністративно-господарських санкцій;
- програмування економічного та соціального розвитку країни;
- створення державних та змішаних компаній;
- визначення статусу корпорацій й інших суб'єктів господарювання;
- приватизація та деприватизація підприємств;
- державне фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт;
- державні закупки товарів і послуг;
- дотації приватним і державним підприємствам із коштів державного бюджету та позабюджетних фондів;
- державні кредити під низький відсоток;
- податкові пільги;
- експортні субсидії.

Крім перерахованих форм державного регулювання економіки, до них ще необхідно віднести квоти на імпорт тих чи інших товарів, а також участь держави в структурній перебудові традиційних галузей.

Як носій політичної влади держава здійснює у сфері господарювання довгострокову (стратегічну) та поточну (тактичну) економічну й соціальну

політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому.

Економічна стратегія визначається як обраний державою курс економічної політики, розрахований на тривалу перспективу й спрямований на вирішення великих економічних і соціальних завдань, завдань культурного розвитку, забезпечення економічної безпеки держави, збереження та примноження її економічного потенціалу і національного багатства, підвищення народного добробуту. Економічна стратегія включає визначення пріоритетних цілей народного господарства, засобів та способів їх реалізації, виходячи зі змісту об'єктивних процесів і тенденцій, що мають місце в національному та світовому господарстві, та враховуючи законні інтереси суб'єктів господарювання.

Економічна тактика – це сукупність найближчих цілей, завдань, засобів і способів їх досягнення для реалізації стратегічного курсу економічної політики в конкретних умовах, що складаються в поточному періоді розвитку народного господарства.

Правове закріплення економічної політики здійснюється через визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики у прогнозах і програмах економічного й соціального розвитку України та окремих її регіонів, програмах діяльності Кабінету Міністрів, цільових програмах економічного, науково-технічного та соціального розвитку, а також відповідних законодавчих актах.

Таким чином, органи державної влади та місцевого самоврядування мають визначені правом межі втручання в господарську діяльність суб'єктів господарювання з метою соціальної спрямованості економіки, створення умов для її розвитку.

3. *Форми державно-правового регулювання господарської діяльності*

Державна влада не реалізується сама по собі, вона завжди втілюється в деякому зовнішньому вияві певного змісту – через правові форми.

Серед форм здійснення державно-правового регулювання економіки в теорії юриспруденції виділяють державне планування та розроблення програм економічного й соціального розвитку, управління, контроль, нормативне регулювання.

Складовою частиною державного регулювання економічного та соціального розвитку України є *розробка прогнозних і програмних документів*.

Державне планування повинно сприяти суб'єктам господарювання у відпрацюванні стратегії розвитку та отриманні державної підтримки. Наприклад, в Україні на розвиток такого положення 23 березня 2000 року був прийнятий Закон “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України”, відповідно до якого основними формами державного планування є Державна програма економічного та соціального розвитку України, Державний бюджет, а також програми з питань економічного та соціального розвитку регіонів, завдання та реалізація яких визначаються законом про державні програми.

Управління в економічній сфері – це підзаконна виконавчо-розпорядча діяльність уповноважених на те компетентних органів щодо загального керівництва та безпосереднього регулювання економічних процесів у певних галузях господарства (державна реєстрація суб'єктів господарювання, ліцензування певних видів господарської діяльності, встановлення лімітів використання природних ресурсів, ліцензування та квотування зовнішньоекономічних операцій тощо).

Об'єктами державного управління у сфері економіки постають різні галузі, підгалузі, сектори, комплекси, сфери тощо. Незважаючи на деяку самостійність їх функціонування, вони тісно й органічно між собою взаємопов'язані (насамперед, економічно обумовленою взаємозалежністю) та утворюють інтегрований народногосподарський комплекс, єдину економічну систему країни.

Контроль в економіці – це правовий та організаційно-технічний вплив компетентних органів, спрямований на визначення міри відповідності фактичних напрямків результатам діяльності суб'єктів господарського життя, встановлення порушень у діяльності цих суб'єктів, вжиття заходів щодо їх усунення, зокрема адміністративно-господарських санкцій.

Незаконне втручання та перешкоджання господарській діяльності суб'єктів господарювання з боку органів державної влади, їх посадових осіб при здійсненні ними державного контролю та нагляду забороняються.

Крім того всі суб'єкти господарювання зобов'язані здійснювати первинний (оперативний) та бухгалтерський облік результатів своєї роботи, складати статистичну інформацію, а також надавати відповідно до вимог закону фінансову звітність та статистичну інформацію щодо своєї господарської діяльності й інші дані, визначені законом. Забороняється вимагати від суб'єктів господарювання надання статистичної інформації та інших даних, не передбачених законом або з порушенням порядку, встановленого законом.

Нормативне регулювання економіки означає встановлення компетентним державними органами правил здійснення господарської діяльності. Воно здійснюється шляхом визначення правового статусу суб'єктів господарювання, правового режиму їхнього майна; правових засад і гарантій підприємництва; правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання; порядку укладання та виконання договорів, заходів майнової відповідальності; засад зовнішньоекономічної діяльності та митної справи.

4. Засоби регулювання господарської діяльності

Засоби регулювання господарської діяльності – це сукупність способів, за допомогою яких держава здійснює свій управлінський вплив на суб'єкти управління.

До основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання входять: державне замовлення, державне завдання; ліцензування, патентування та квотування; сертифікація та стандартизація; застосування нормативів та лімітів; регулювання цін і тарифів; надання інвестиційних, податкових та інших пільг; надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

1. Державне замовлення є засобом державного регулювання економіки шляхом формування на договірній основі складу й обсягів продукції, робіт і послуг, необхідних для державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку, закупівлю цієї продукції, виконання робіт і надання послуг серед суб'єктів господарювання незалежно від їх форми власності.

2. Ліцензування, патентування певних видів господарської діяльності та квотування є засобами державного регулювання у сфері господарювання, спрямованими на забезпечення єдиної державної політики у цій сфері та захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів.

3. Стандартизація та сертифікація у сфері господарювання. У сфері господарювання застосовуються державні стандарти; кодекси усталеної практики; класифікатори; технічні умови; міжнародні, регіональні та національні стандарти інших країн, які застосовуються відповідно до міжнародних договорів.

Застосування стандартів чи їх окремих положень є обов'язковим для суб'єктів господарювання, якщо на стандарти є посилання в нормативно-правових актах; учасників угоди, контракту щодо розроблення, виготовлення

чи постачання продукції, якщо в ній є посилання на певні стандарти; виробника чи постачальника продукції, якщо він склав декларацію про відповідність продукції певним стандартам чи застосував позначення цих стандартів у її маркуванні; виробника чи постачальника, якщо його продукцію сертифікованої щодо вимог стандартів.

4. Дотації та інші засоби державної підтримки суб'єктів господарювання. Держава може надавати дотації суб'єктам господарювання – на підтримку виробництва життєво важливих продуктів харчування, лікарських препаратів і засобів реабілітації інвалідів, на імпорتنі закупівлі окремих товарів, послуги транспорту, що забезпечують соціально важливі перевезення, а також суб'єктам господарювання, що опинилися у критичній соціально-економічній або екологічній ситуації, з метою фінансування капітальних вкладень на рівні, необхідному для підтримання їх діяльності, на цілі технічного розвитку, що дають значний економічний ефект, а також в інших випадках.

5. Податки в механізмі державного регулювання господарської діяльності. Система оподаткування, податки і збори встановлюються виключно законами. Система оподаткування будується за принципами економічної доцільності, соціальної справедливості, поєднання інтересів суспільства, держави, територіальних громад, суб'єктів господарювання та громадян.

5. Методи регулювання господарських відносин

У державному управлінні під методами розуміють засоби практичної реалізації завдань та функцій діяльності суб'єктів управління. Інакше кажучи, *метод управління* – це спосіб здійснення управлінських функцій, впливу суб'єкта управління на об'єкт (колектив, групу осіб чи окрему особу). Інколи про методи управління говорять як про сукупність прийомів, операцій і процедур підготовки та прийняття, організації та контролю виконання управлінських рішень, які приймаються учасниками управлінського процесу.

У теорії права виділяють такі основні групи методів впливу держави на економіку та поведінку суб'єктів господарювання: організаційно-регулюючі; адміністративні та економічні методи.

Організаційно-регулюючі методи державного управління господарською діяльністю є способами безпосереднього впливу на функціонування та поведінку суб'єктів господарювання їх посадових осіб. Вони вельми різноманітні. До загальних методів впливу в сфері, що розгляда-

ються, належить переконання та примус. *Метод переконання* передбачає стимулювання свідомої поведінки людини в процесі господарських відносин. *Метод примусу* спрямований на спонукання суб'єктів господарювання та їх керівників до належних дій всупереч їх бажання.

Адміністративні методи управління характеризуються підпорядкуванням волі керованого об'єкту волі управляючого суб'єкту за схемою “влада – підпорядкування” Адміністративні методи переважно пов'язують з адміністративно-правовою формою діяльності, яка складається з юридичних актів управління, організаційно-правових структур, організаційно-розпорядчих заходів, засобів стимулювання та правового примусу, узаконювання статусів шляхом правового регулювання.

Економічні методи становлять собою способи досягнення цілей управління на основі реалізації вимог економічних законів: це сукупність способів впливу шляхом створення економічних умов, спонукання працівників організації діяти в потрібному напрямі та добиватися вирішення поставлених перед ними завдань. Іншими словами, під економічними методами управління в сучасному розумінні розуміється економічний розрахунок, заснований на свідомому використанні всієї системи економічних законів і категорій ринкової економіки – таких зокрема, як планування, фінансування, ціноутворення, господарський розрахунок, економічне стимулювання.

Економічні методи управління, що використовуються державним органом, набувають обов'язкового характеру. Наслідки невиконання виявляються у матеріальних збитках, упущеній вигоді, грошових компенсаціях.

Основною ознакою цих методів є опосередкований вплив через майнові інтереси та потреби, стимулювання у різних економічних формах (податки, субсидії, бюджетне регулювання, плата за фонди, монетарна та інвестиційна політика, розробка системи балансів, комерційне кредитування, тарифікація заробітної плати, державний контракт і замовлення), а також всілякі економічні санкції – штрафи, неустойки, які за своєю суттю наближаються до адміністративних.

Серед різноманітних економічних методів управління можна виділити, наприклад, методи економічного стимулювання.

Економічне стимулювання – це метод соціального управління, який спирається на економічні інтереси працівників; він найбільш повно реалізується саме в сфері матеріального виробництва.

Вдале використання та поєднання адміністративних і економічних методів дозволяє державі та її органам створювати, підтримувати юридичні рамки економічного життя суб'єктів власності та підприємництва, всіх

товаровиробників; бути фіскальним інститутом, загальнонаціональною скарбницею, монетним двором, збирачем податків, контролером, регулятором прибутків учасників цивільного обігу; бути власником, управителем, планувальником у державному секторі економіки; брати участь у ролі співвласника у приватній власності у сферах матеріального виробництва, культурно-освітній, масовій інформації; реалізовувати інвестиційний режим загальнонаціональних економічних, екологічних, наукових, соціальних програм, бути гарантом реалізації загальнодержавних економічних, фінансових, науково-технічних інтересів у міжнародних відносинах; гармонізувати економічні й соціальні інтереси, потреби і запити як окремих регіонів та етнічних груп, так і соціальних професійних прошарків суспільства, зрештою брати на себе припинення відповідних конфліктів тощо.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які ви знаєте засоби державно-правового регулювання економіки?
2. Назвіть основні напрямки державно-правового впливу на суб'єктів господарювання.
3. У чому полягає нормативне регулювання економікою?
4. Які ви знаєте засоби регулювання господарської діяльності?
5. Розкрийте зміст економічного методу управління.

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Галуцько В.В. Застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання: Навч. посіб. – Херсон: МУБіП, 2006. – 201 с.
2. Господарський Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 19-20; № 21-22. – Ст. 144.
3. Саниахметова Н.А. Регулирование предпринимательской деятельности в Украине: организационно-правовые аспекты: Монография. – Одесса: Одесская государственная юридическая академия, 1988. – 232 с.
4. Закон України “Про захист економічної конкуренції” // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 12. – Ст. 64.
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – 80 с.
6. Щербина В.С. Господарське право: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юріком Інтер, 2005. – 592 с.
7. Хозяйственное право: Учебник / В.К.Мамутов, Г.Л.Знаменский, К.С.Хахулин и др.; Под ред. Мамутова В.К. – К.: Юринком Интер, 2002. – 912 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Авер'янов В.Б. Не “керувати” людиною – служити їй // Віче. – № 4/157, квітень 2005. – С. 10-15.
2. Абдулаев М.И. Теория государства и права. – СПб.: Питер, 2003. – 396 с.
3. Алексеев А.С. Русское государственное право. – М.: Тип. общест. распротр. Полезних книгъ, 1897. – 411 с.
4. Аристотель. Политика / Аристотель; Пер. С.А. Жебелева, М.Л. Гаспарова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 393 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2 т. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т.1. – 360 с.
6. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1993. – 127 с.
7. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид.лит., 1975. – 263 с.
8. Бабаев В.К. Теория государства и права. – М.: Юристъ, 2005. – 591 с.
9. Бабкин В.Д. Правовое воспитание студентов. – К.: Выща школа, 1983. – 53 с.
10. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підруч. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
11. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Словник. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
12. Біблія або книга святого письма старого заповіту. К.: Біблейське товариство, 1995. – 959 с
13. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. В 2-т. – М.: Юрид. Лит., 1976. – 215 с.
14. Ведерніков Ю.А., Грекул В.С. Теорія держави та права: Навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 223 с.
15. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юристпруденция, 1999. – 528 с.
16. Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К.: Ію Юре, 2002. – 668 с.
17. Волинка К.Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

18. Водотика С.Г., Сінкевич Є.Г. Історія Херсонщини. – Херсон: Айлант, 2003. – 202 с.
19. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона суб'єктів права власності в Україні: Монографія. – Херсон: ВАТ ХМД, 2006. – 356 с.
20. Галуцько В.В. Застосування адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів господарювання. – Херсон: МУБіП, 2006. – 201 с.
21. Галуцько В.В. Функції держави з охорони суб'єктів права власності // Держава і право. – № 34. – 2006. – С.48-53.
22. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. Пер. с нем.: ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С.Нерсесянц. – М.: Академия наук СССР Институт философии издательство «Мысль», 1990. – 524 с.
23. Гессен В.М. Основы конституционного права. Пг.: Изд. Юридич. Кн. Склада «Право», 1917. – 437 с.
24. Горшнев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. М.: Юрид. лит., 1972. – 258 с.
25. Господарський Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 19-20; № 21-22. – Ст.144.
26. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / За ред. С.В. Бобровник. – К.: Логос, 1997. – 123 с.
27. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Тов-во «Знання», 1991. – 240 с.
28. Гуго Гроцій. О праве войны мира: Репринт с изд. 1956г. – М.: Ладомир, 1994.–868 с.
29. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К., 1998. – 237 с.
30. Давид.Р., Жоффере-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В.А.Туманова. – М.: Прогресс, 1988. – 495 с.
31. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю.С. Шемшученка. К.: Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, 2001. – 656 с.
32. Дзюба В.Т. Социалистический правопорядок и гарантии его обеспечения. К.: О-во «Знание» УССР, 1988. – 47с.

33. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
34. Дюри Л. Конституционное право: Общая теория государства/ Пер. А.Яценко. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 957 с.
35. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини / Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / Авторський колектив; відп. ред. Ю.І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – С. 608-635.
36. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 року.
37. Европейская конвенция о социальном обеспечении от 14 декабря 1972 г.
38. Европейская конвенция об обустройстве и предпринимательстве от 13 декабря 1955 // Сборник международных правовых документов, регулирующих вопросы миграции. – М., 1994.
39. Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Шкарупа В.К. Основи держави і права: Навч. посіб. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2002. – 3-є вид., доп. та перероб. – 384 с.
40. Загальна декларація прав людини // Док.ООН/PES/217 А
41. Закон України «Про вищу освіту» // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст.134.
42. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 20. – Ст.5-9.
43. Закон України «Про ратифікацію європейської угоди про осіб, які беруть участь у процесі Європейського суду з прав людини» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 38. – Ст. 477.
44. Закон України “Про захист економічної конкуренції” // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 12. – Ст. 64.
45. Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження. – К.: Юстиніан, 2004. – 215 с.
46. Законодавство: проблеми ефективності. – К.: Наукова думка, 1995. – 228 с.
47. Засєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 247 с.
48. Іерингъ Р. Борьба за право / Пер. В.И.Лойко. – С.Пб.: Издател. «Вестники знания (В.В.Битнера), 1912. – 71 с.

49. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О.Э. Лейста. – М.: ИКД «Зеркало-М», 2004. – 576 с.
50. Кант И. Метафизика нравов: Соч.: В 6 т. – Т. 4. – Ч.2. – М.: Мысль, 1965. – 478 с.
51. Карпец И.И. Проблема преступности. – М.: Юрид. лит., 1969. – 167 с.
52. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами). – К.: Кондор, 2002. – 353 с.
53. Кодекс професійної етики працівника державної податкової служби України.
54. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Голос України, 10 січня 2001 року. – № 3 (2503). – С. 6-8.
55. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Голос України, 10 січня 2001 року. – № 3 (2503). – С. 6-8.
56. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
57. Корнев А.П. Нормы административного права и их применение – М.: Юрид. лит., 1979. – 142 с.
58. Коркунов М. Лекции по общей теории права. – СПб.: Тип. и лит. В.А. Тихонова. 1890. – 319 с.
59. Кормч Л.І., Багацький В.В. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ ст.): Навчальний посібник. – Х.: Одісей, 2003. – 304 с.
60. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: Монографія. Харків: Вид-во ХНУВС, 2003. – 406 с.
61. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій. – К.: «Вентурі», 1996. – 207 с.
62. Лазарев В.В. Пробелы в праве и пути их устранения. – М.: Юрид. лит., 1974.– 184 с.
63. Міжнародне право: Основні галузі: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – 816 с.
64. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. // Док. ООН A/RES/2200 A (XXI).
65. Недбайло П.К. Применение советских правовых норм. – М.: Госюриздат, 1960. – 511 с.
66. Николук Д.А. Формальні джерела права // Держава і права: Зб-к наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 34. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 81-87.

67. Нольде А.Э. Административная юстиция. С.Пб.: Сенатская типография, 1905. – 206 с.
68. Общая теория права: Учебник / Под. ред. А.С. Пиголкина. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 383 с.
69. Общая теория государства и права: В 2-т. – М.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. – Т.2.: Общая теория права. – 416 с.
70. Общая теория права и государства: Учебник / Афанасьев В.С., Герасимов А.П., Гайман В.И. и др.; Ред. Лазарев В.В. – М.: Юристъ, 2001. – 517 с.
71. Оксамытний В.В. Правовое поведение личности. – К.: Наукова думка, 1985. – 175 с.
72. Оніщенко Н.М. Правова система і проблеми теорії. – К.: Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
73. Основы советского государства и права. – Казань: Из-во Казанского университета, 1974. – 421 с.
74. Пархоменко Н.М. Договір у системі форм права України. – К.: Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України, 2000. – 184 с.
75. Патей-Братасюк М.Г. Філософія права.: Курс лекцій. – Тернопіль, 2002. – 131 с.
76. Петров В.С. Сущность, содержание и форма государства.–Л.:Наука, 1971.–163 с.
77. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Ю.Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
78. Постанова Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України» // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 23, №24-25. – Ст. 202.
79. Популярна юридична енциклопедія / Кол. авт. В.К Гіжевський, В.В.Головченко... В.С.Ковальський (кер.) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
80. Програма інтеграції України до Європейського Союзу // Нормативні акти України. Компютерна ситема. За станом на січень 2007 р.
81. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. – М.: Из-во МГУ, 1995 . – 383 с.
82. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / Авторський колектив; відп. редактор Ю.І. Римаренко. – К.: КНТ, 2006. – 760.

83. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в Умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.23-33.
84. Рабінович П.М. Основни загальної теорії права та держави. – К.: Атіка.–2001.–176 с.
85. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. – К.: Атака, 2004. – 464 с.
86. Регельсбергер Ф. Общее учение о праве/ Пер. И.А.Базанова. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1887. – 296 с.
87. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. / Пер. с фр.. – М.: Конон-пресс, Кучково поле, 1998. – 416 с.
88. Рябов С.Г. Політична теорія держави. – К.: Тамдем, 1996. – 240 с.
89. Сальников В.П. Правовая культура: теретико-методологический аспект: Автореф. Дисс... канд. юрид. наук. 12.00.01. – Ленинград: Ленигр. гос. ун-т, 1990. – 35 с.
90. Саниахметова Н.А. Регулирование предпринимательской деятельности в Украине: организационно-правовые аспекты: Монография. – Одесса: Одесская государственная юридическая академия, 1988. – 232 с.
91. Сырых В.М. Метод правовой науки. Основные элементы.- М.: Юрид. лит., 1980. – 176 с.
92. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
93. Слабченко М.Е. Марорусскій полкъ въ административномъ отношеніи. – Одесса: Типогр. «ТЕХНИКЪ», 1909. – 436 с.
94. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду.
95. Сурилов А.В. Теория государства и права. – К.; Одесса, 1989.
96. Теория государства и права / Под ред. Н.Г.Александрова. – М.: Юрид. лит., 1974. – 663 с.
97. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч./ О.В. Зайчук та ін.; відп. ред. О.В. Зайчук, К.: Юрінком Інтер, 2006.– 688 с.
98. Теория государства и права / Под. Ред.. А.М.Васильева. – 2-е изд. – М.: Юрид. лит., 1983. – 416 с.
99. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В.Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

100. Теорія держави і права: Підручник/ С.Л. Лисенков та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2005 – 448 с.
101. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб./ Авт. – упоряд. Кравчук М.В. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.
102. Тімочко О.Ю. Методологічні аспекти юридичної науки теорія держави і права // Держава і право. – 2006. – № 34. – С. 99-104.
103. Тимченко Л.Д. Международное право: Учебник. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 1999. – 528 с.
104. Указ Президії Верховної Ради Української РСР “Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права” від 19 жовтня 1993 р.
105. Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання чинності» від 10 червня 1997р. № 503/97 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 27. – С. 11-12.
106. Фокина Н.И. К проблеме ответственности личности. М.: Из-во Моск. ун-та, 1979. – 206 с.
107. Фоткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права: Курс лекций. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 334 с.
108. Хартія економічних прав та обов'язків держав/ Резолюції, прийняте Генеральною Ассамблеєю на двадцять дев'ятої сесії. – Том I. 17 сентября – 18 декабря 1974 года”. ООН. Нью-Йорк, 1975, С. 64-71.
109. Хозяйственное право: Учебник / В.К.Мамутов, Г.Л.Знаменский, К.С.Хахулин и др.; Под ред. Мамутова В.К. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 912 с.
110. Хвостов В.М. Общая теория права: Элементарный очерк. – М.: Тип. Вальде, 1911. – 144 с.
111. Хрюпаков В.М. Теория государства и права / Под. ред. Стрекозова. – М.: ДТД, 1995. – 377 с.
112. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів / Пер. з лат. В. Литвинова. – К.: Основи, 1998. – 476 с.
113. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
114. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.) Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Бо-

- рисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л.Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т.1. – 480 с.; Т.2. – 552 с.
- 115.Черкес М.Ю. Міжнародне право: Підручник. – К.: Знання, 2004 – 292 с.
- 116.Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права. К.: НООСФЕРА, 1994. – 220 с.
- 117.Шаповал В.М. Державний лад країн світу: Довідник. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 320 с.
- 118.Шебанов В.М. Формы советского права. М.: Юрид. Лит., 1968. – 215 с.
- 119.Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве. – М.: Тип. Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 663 с.
- 120.Шлемва Г.Г. Конкретизация юридических норм в правовом регулировании. – Львов: Высш. школа. Изд-во при ЛГУ, 1988. – 104 с.
- 121.Шпенглер О. Закат Европы. – М.: АСТ, 2000. – 1376 с.
- 122.Щербина В.С. Господарське право: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юріком Інтер, 2005. – 592 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Апарат держави – частина організацій держави, що наділені владними повноваженнями для управління суспільством з метою виконання функцій і завдань держави.

Верховенство права (як принцип) – це правова регламентація найважливіших сфер діяльності суспільства, які об'єктивно потребують регулювання правом, відповідності змісту закону ідеї права, гуманізму та справедливості.

Використання – форма реалізації уповноважуваних юридичних норм, коли суб'єкт за власним бажанням використовує можливість, надані йому правовою нормою.

Виконання – реалізація зобов'язуючих юридичних норм, яка проявляється в активних діях суб'єктів, що здійснюються ними не залежно від їхнього власного бажання, а в силу виконання своїх юридичних обов'язків.

Влада – авторитетна сила, вольові відносини між людьми, в яких ті, що мають владу, визначають програму поведінки підвладних осіб; це реальна можливість здійснення своєї волі у соціальному житті, нав'язування її іншим за допомогою різних засобів і методів, включаючи примус.

Галузь права – виокремлена всередині системи права сукупність правових норм, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин.

Гіпотеза – така частина правової норми, в якій зазначаються обставини, вказуються умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати правило, що міститься в диспозиції.

Громадський порядок – стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів.

Громадянин – фізична особа, що належить до громадянства певної держави, користується її правами та виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

Громадянське суспільство – це сукупність позадержавних, позаполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних), які утворюють особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів – власників та об'єднань.

Деліктоздатність – це здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

Державна влада є специфічною через те, що вона розповсюджується не на особистих, родинних або інших підставах, а має публічний, універсальний, всеосяжний і територіальний характер.

Держава – це форма організації політичної влади в суспільстві, яка володіє суверенітетом і здійснює управління суспільством на основі права з допомогою спеціального механізму.

Держава – це публічно-правова та суверенна організація влади, що забезпечує загальні інтереси всього населення й постає гарантом прав і свобод особи, людини.

Державний (політичний) режим – сукупність форм і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

Державні підприємства – це самостійні господарюючі суб'єкти, які мають самостійний баланс та права юридичної особи і здійснюють виробничу, науково-дослідницьку, комерційну діяльність для отримання відповідного прибутку.

Державно-правовий вплив держави на господарську діяльність – це діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб, наділених певною компетенцією стосовно суб'єктів господарювання (включаючи застосування тих чи інших санкцій), які базуються на чинному законодавстві.

Державна служба – професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави й одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державні установи – такі державні організації, що здійснюють безпосередньо практичну діяльність для виконання функцій держави в різних сферах – економічній, соціальній, культурній, охоронній, керуючись при цьому статусом, наділені правами юридичної особи і мають визначену характерну їм організаційну структуру та специфічні повноваження.

Диспозиція – така частина норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов'язках суб'єктів. Це центральна, основна частина юридичної норми, яка вказує на дозволу (необхідну) чи неприпустиму поведінку суб'єкта.

Дієздатність – юридична здатність громадянина своїми власними діями набувати права й обов'язки, самостійно реалізовувати їх, нести відповідальність за свої дії та керувати своїми вчинками. Дієздатність передбачає здатність розпоряджатись правами та виконувати обов'язки.

Дотримання – форма реалізації забороняючих юридичних норм, коли суб'єкту заборонено здійснювати недозволені дії.

Заборона – покладання зобов'язання утримуватись від заборонених дій, зобов'язання пасивно поводитись у передбачених законом випадках.

Застосування правових норм – організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними.

Законність – комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, зв'язок між правом і державою.

Законодавчий процес – передбачений законом порядок здійснення законодавчої функції органом законодавчої влади та реалізації ним своїх законодавчих повноважень.

Зобов'язання – припис виконувати певні активні дії.

Злочини – найбільш шкідливі правопорушення, небезпечні для суспільства й особи, що посягають на суспільний лад, права і свободи особи, інші соціальні цінності. Ознаками злочину є явна суспільна небезпека, протиправність, винність, караність. Як злочинні діяння закріплюються лише кримінальним законом.

Інкорпорація – така форма систематизації, коли нормативні акти певного рівня поєднуються в різного роду збірники у певному порядку (хронологічному, алфавітному, системно-предметному).

Інститут права – відокремлена група юридичних норм, що регулюють суспільні відносини конкретного виду.

Історичний тип держави (формаційний підхід) – сукупність важливих ознак, характерних для всіх країн, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, що виражають соціально-змістовну (класову) суть і соціальне призначення держави.

Кодифікація – форма докорінної переробки діючих нормативних актів, спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості та компактності, а також звільнення системи законодавства від застарілих норм.

Людина – біологічно-соціально-духовна істота, здатна активно діяти, пристосовуватись до обставин або змінювати їх відповідно до своїх потреб, створювати предмети, яких немає в природі, формувати навколо себе штучне

середовище – цивілізацію, і сама ж час від часу руйнувати її, аби потім з новими силами братися за її відновлення та вдосконалення.

Моральні норми – містять у собі правила поведінки.

Методологія теорія держави і права – наука про основні методи дослідження суспільних державно-правових явищ.

Механізм держави – це система державних організацій, що складаються з державних органів, державних підприємств і державних установ, які здійснюють її завдання та реалізують її функції.

Методи теорії держави і права – це прийоми, засоби та способи практичного пізнання держави і права та одержання знань про них.

Механізм правового регулювання – система взаємозв'язаних юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання.

Механізм правового регулювання – спосіб функціонування єдиної системи правого регулювання, який розкривається через взаємозв'язки між її складовими елементами.

Метод правового регулювання – система юридичних засобів і прийомів, за допомогою яких держава впливає на поведінку людей.

Міжнародне право – складова частина національної системи права кожної сучасної держави.

Норма права – офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою, направлене на регулювання найбільш важливих суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їх учасників і забезпечене можливістю застосування державного примусу.

Нормативно-правовий акт – письмовий документ компетентного органу держави, що містить формально обов'язкове правило поведінки загального характеру.

Нормативне регулювання – упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто стандартів, зразків, моделей поведінки, що поширюються на всі аналогічні випадки. За допомогою загальних правил (соціальних норм) досягається єдиний порядок у суспільстві.

Об'єкти правових відносин – те, на що спрямовані інтереси суб'єктів, з приводу чого вони вступають в правові відносини.

Об'єкт пізнання теорії держави і права збігається з об'єктом юридичної науки в цілому. Саме ця ознака піднімає її на вищий щабель в ієрархії правничих наук.

Об'єкт правопорушення – суспільні відносини, охоронювані правом.

Об'єктивна сторона – сукупність зовнішніх ознак, що характеризують дане правопорушення. Зміст об'єктивної сторони складають: протиправне діяння; його суспільно-шкідливі наслідки та причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали.

Особа – людська істота як частина усвідомленої спільності людей.

Основний соціальний обов'язок людини – необхідність певної її поведінки, об'єктивно зумовленої конкретноісторичними потребами існування та розвитку інших людей, нації (народу), соціальних груп і всього людства.

Права людини – певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку в конкретноісторичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем всього людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей.

Право – міра впорядкованої свободи людини.

Право – система загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою, охороняються нею, виражають волю домінуючої частини населення в соціально неоднорідному суспільстві та покликані регулювати соціально значиму поведінку учасників суспільного процесу.

Правова культура – система правових цінностей, що відображають рівень досягнутого суспільством правого прогресу й відображають у правовій формі свободи особи, інші соціальні цінності.

Правова поведінка – соціально значима поведінка суб'єктів, яка контролюється їх свідомістю і волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки.

Правові відносини – форма соціальної взаємодії суб'єктів права, що виникає на підставі норм права, учасники якої мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки, забезпечені державою.

Правосвідомість – сукупність ідей, уявлень, почуттів, які відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізм правового регулювання суспільних відносин.

Правосвідомість – спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки.

Правовий нігілізм – заперечення, ігнорування чи негативне ставлення до права, закону й правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб.

Правозастосування – організаційно-правова діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових

осіб, яка полягає у встановленні формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними.

Правосуб'єктність – передбачена нормами права юридична властивість учасників правових відносин, яка складається з трьох елементів – правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правотворчість – діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів (у передбачених законом випадках) або всього народу чи його територіальних спільнот зі встановлення, зміни чи скасування юридичних норм.

Реалізація права – втілення приписів правових норм у діяльність суб'єктів права.

Санкція – частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу в разі невиконання обов'язків, якщо вимоги диспозиції не дотримуються.

Суб'єкт правопорушення – фізичні та юридичні особи.

Суб'єктивне право – передбачені для уповноваженої особи вид і міра можливої чи дозволеної поведінки, забезпечені відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб.

Суб'єкти правових відносин – учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки й наділені специфічними юридичними властивостями.

Суб'єктивна сторона правопорушення – сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне (психічне) ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків, а саме – вина, мотив, мета правопорушення. Обов'язковою серед них є вина – безпосередній вплив психічного ставлення до вчиненої шкідливої дії (бездіяльності) та її негативних наслідків.

Система права – об'єктивно обумовлена структура (будова) права, що виражає внутрішню узгодженість та єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути.

Способи правового регулювання – специфічні прийоми регулювання суспільних відносин, які визначаються характером припису, зафіксованим у нормі права, та засобами впливу на поведінку осіб.

Способи тлумачення норм права – методи та підходи до їх дослідження, способи, за допомогою яких думка інтерпретатора заглиблюється у зміст правової норми.

Соціальне регулювання – система засобів, спрямованих на впорядкування поведінки людей, їхніх соціальних спільностей з метою узгодження і стабілізації суспільних відносин.

Соціальна культура – ставлення людей один до одного, система статусів і соціальних інститутів.

Суспільний порядок – система суспільних відносин, заснована на сукупності соціальних норм як засобів їх упорядкування і розвитку.

Теорія держави і права – наука про основні та загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права. Це така система загальнотеоретичних знань про державно-правову дійсність, що відображається у свідомості людини і як юридична наука вивчає державно-правові явища, їх соціально-політичні цілі, механізм державно-правового регулювання суспільних відносин у тенденціях його виникнення, розвитку та призначення.

Тип держави – наукова категорія, збірний образ реально існуючих на даному відтинку часу держав, яка складається із сукупності найбільш важливих, спільних для всіх цих держав Мал.

Тип праворозуміння – сукупність основоположних ідей та принципів, що лежать в основі правового життя суспільства.

Глумачення права – внутрішній розумовий процес, спрямований на те, щоб усунути неясності й можливі помилки при застосуванні правових норм шляхом з'ясування та роз'яснення дійсного змісту норм права.

Форма держави – спосіб (порядок) організації та характер здійснення державної влади.

Форма державного правління – спосіб організації вищих державних органів, їхньої структури, компетенції.

Форма державного устрою – спосіб поділу держави на певні складові частини (території) та розподілу влади між нею та цими частинами й відповідної організації державних органів.

Форма (джерело) права – спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість, тобто це способи, форми вираження і закріплення державної волі.

Функції держави – основні напрямки її діяльності, в яких знаходять свій вираз її завдання й цілі (сутність та призначення) з управління суспільством.

Функція держави охорона прав і свобод людини – найважливіший напрямок діяльності держави, направлений на захист інтересів людини, на реальне втілення в життя положень, відповідно до яких людина та її права є найважливішою соціальною цінністю.

Функції права – основні напрямки впливу права на людину, на суспільство, на суспільні відносини.

Юридична (законодавча) техніка – система правил і прийомів найбільш раціональної організації та логічно послідовного формулювання законів і підзаконних актів відповідно до їх сутності і змісту.

Юридична наука – система знань про об'єктивні властивості права і держави в їх поняттєво-юридичному розумінні та вираженні, про загальні та окремі закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права в їх структурній багатоманітності.

Юридична (ретроспективна) відповідальність – юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення його певних соціальних благ або цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які належали йому до факту правопорушення.

Юридичний зміст правових відносин – взаємозв'язок зафіксованих у нормах права суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин. Кожному суб'єктивному праву, зафіксованому в нормі права, відповідає (кореспондує) певний юридичний обов'язок і навпаки.

Юридичний обов'язок – передбачена для зобов'язаної особи та забезпечена можливістю державного примусу вид і міра необхідної поведінки, яку потрібно виконувати в інтересах уповноваженої особи, що має відповідні суб'єктивні права.

Юридичний склад правопорушення – сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивних характеристик, які є необхідними для визначення даного діяння правопорушенням.

Юридичні факти – юридичні підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Здано до набору 17.01.2007. Підписано до друку 30.01.2007.

Формат А5. Папір ксероксний. Гарнітура Таймс.

Ум. друк. арк. 17,15. Тираж 300 прим. Вид № 169.

Херсон, ХЮІ НУВС

тел./факс 53-19-93
